

1163

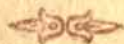
Ы. ЖАҚЫПОВ, С. ТУРУСБЕКОВ,
Д. МАЙРЫҚОВ

КЫРГЫЗ ТИЛИНИ ГРАММАТИКАСЫ

1 бөлүк

ПЕДАГОГИКА
ОКУУ ЖАЙЛАРЫҮЧҮН

КЫРГЫЗОКУУПЕДМАМБАС
1955

ЖАКУПОВ Ы., ТУРУСБЕКОВ С., МАЙРЫКОВ Д.

КЫРГЫЗ ТИЛИНИН ГРАММАТИКАСЫ

БИРИНЧИ БӨЛҮК

ЛЕКСИКА, ФОНЕТИКА жана МОРФОЛОГИЯ

ПЕДАГОГИКА ОКУУ ЖАЙЛАРЫ ҮЧҮН

Кыргыз ССРинин Агартуу Министерствосу бекиткен

БИРИНЧИ БАСЫЛЫШЫ

КЫРГЫЗСТАН МАМЛЕКЕТТИК
ОКУУ-ПЕДАГОГИКАЛЫК БАСМАСЫ

ФРУНЗЕ * 1954

АВТОРЛОРДОН

Педагогика окуу жайы үчүн I бөлүк грамматика биринчи жолу 1940-ынчы жылы басылып чыккан. Ошондон кийин бул окуу китеби ушул күнгө чейин экинчи ирет басылган эмес. Азыркы басылып отурган окуу китебибиз мурункудан көп жаңылыктар менен айырмаланат:

1) И. В. Сталиндин „Марксизм жана тил илиминин маселелери“ деген гениалдуу эмгеги жөнүндө окуучуларга ылайык кыскача маалымат берилди.

2) И. В. Сталиндин тил жөнүндөгү эмгектеринин негизинде атайын лексика бөлүгү киргизилди.

3) Бир кыйла грамматикалык аныктамалар такталды.

4) Лексика, орфоэпия, орфография, фразеология бөлүктөрү жаныдан киргизилди.

5) Окуучуларды марксизм-ленинизм духунда тарбиялоо максаты менен окуу китебине улуу жетекчилерибиздин эмгектеринен бир кыйла мисалдар жана тексттер алынды.

Бул окуу китебин жазууда улуу Сталиндин тили илими жөнүндөгү гениалдуу эмгектери жарыкка чыккандан кийинки улуу орус элинин 1940-нчы жылы педагогика окуу жайлары үчүн чыккан окуу китеби жана бир тууган республикалардын окуу китептери пайдаланылды.

Лексика бөлүгү боюнча орус жана кыргыз тили үчүн жалпы болгон бир кыйла жоболор орус тилинин окуу китебинде кандай болсо, негизинен ошондой эле алынды. Айрым жоболор котормо сыяктуу алынса, айрым жоболор кыргыз тилинин өзгөчөлүгүнө ылайыкталынды.

Окуу китебин жазуу мезгилинде филология илиминин доктору И. А. Батмановдун бир кыйла туура кеңештери жана жардамдары болду.

Бул окуу китеби биринчи жолу жазылып олтургандыктан авторлор тарабынан кемчиликтер кетирилүүгө мүмкүн. Ошондуктан жолдоштордон окуу китебинин жегишпегендиктерин көрсөткөн туура кеңештерин берүүлөрүн сурайбыз.

Тил илиминин өнүгүшүндө И. В. Сталиндин эмгектеринин ролу эбегейсиз зор болду. И. В. Сталин Н. Я. Маррдын марксизмге келишпей турган „жаңы окуусунун“ бетин ачып, тил илимин туюктан алып чыгып, анын өнүгүшүнө жол ачты.

Грамматика жөнүндө И. В. Сталин: „Грамматика адам баласынын акыл-оюнун узакка созулган, абстракцияланган ишинин натыйжасы, акыл-ойдун зор ийгиликтеринин көрсөткүчү болуп саналат“¹ — деп, аныктама берип, кайсы тилде болсо да, анын чоң роль ойной тургандыгын айкын-ачык көрсөттү.

Тил деген эмне жана ал кантип чыккан

Тил деген эмне деген суроого В. И. Ленин: „Тил дегенибиз кишилердин эң маанилүү байланыш куралы“² деген аныктама берсе, И. В. Сталин: „Тил дегенибиз каражат, курал; бул тил аркылуу адамдар бири-бири менен байланышып, пикир алышып, өз ара түшүнүшүп турат“³ — дейт. „...тил сөздөр аркылуу жана сүйлөмдөгү сөздөрдүн тутуму аркылуу адамдын акыл-ой ишинин натыйжаларын, билүү ишинин ийгиликтерин регистрациялайт жана бекемдейт, ошентип, адам коомунда пикир алышып турууга мүмкүндүк берет“⁴ — деген аныктамалар берет.

Тил коллективдик эмгектин процессинде чыгат. Тилдин чыгышы жөнүндө Ф. Энгельс төмөнкүдөй дейт: „Тил коомдогу адамдардын катнашуусундагы керектиктен, зарыл муктаждыктан гана келип чыгат“.

Тилдин чыгышы, биримдиги жана анын жалпы элдик экендиги жөнүндө улуу Сталин бизге: „Тил белгилүү бир коомдун

¹ И. Сталин. Марксизм жана тил илиминин маселелери, 26-нчы бет, 1950-нчү жыл.

² В. И. Ленин. Чыгар., т. XVII, 428-инчи бет.

³ И. Сталин. Марксизм жана тил илиминин маселелери, 24-үнчү бет, 1950-нчү жыл.

⁴ И. Сталин. Марксизм жана тил илиминин маселелери, 24-үнчү бет, 1950-нчү жыл.

ичиндеги тигил же бул базистен, эски же жаңы базистен келип чыкпастан, кылымдар бою коом тарыхынын жана базистердин тарыхынын бардык жүрүшүнөн келип чыккан. Тил кандайдыр бир тап тарабынан эмес, бүткүл коом, коомдун бардык таптары тарабынан, жүздөгөн тукумдардын аракеттери менен түзүлгөн. Тил кандайдыр бир таптын муктаждыктарын канааттандыруу үчүн эмес, бүткүл коомдун, коомдун бардык таптарынын муктаждыктарын канааттандыруу үчүн түзүлгөн. Тил дал ошондуктан, коом үчүн биримдик жана коомдун бардык мүчөлөрү үчүн жалпы болгон жалпы элдик тил болуп түзүлгөн — деп үйрөтөт.

§ 1. Тилдин негизги белгилери

Турмушта адам баласы сезүү мүчөлөрү аркылуу өзүн курчап турган дүйнөнү (жаратылышты, жаратылыштагы болгон кубулуштарды, көрүнүштөрдү) кабыл алат да, өзүнүн психикасында иштеп чыгып, аны өзүнүн практикалык турмушунда колдонот.

Коомдогу адамдардын байланыш, катышында колдонула турган ой (ойлоо) бизди курчап турган дүйнөнүн (турмуштун, жаратылыштын) чагылышы, көрүнүшү гана болуп саналат. Ал эми тил болсо, ойлоонун, туюндуруунун куралы (средствосу) болуп саналат.

Маркс, Энгельс тил жана ой (ойлоо) жөнүндө төмөнкүдөй дешет: „Ой да, тил да өзүнөн-өзү өзгөчө үстөмдүк түзбөйт... Алар чыныгы турмуштун гана көрүнүштөрү“¹. Тил коомдун жашап турган бардык убагында аракет кылуучу коомдук көрүнүштөрдүн катарына кире тургандыгын, тил коомдун туулушу жана өнүгүшү менен кошо туулуп, өнүгө тургандыгын жана коом өлгөндө тил да кошо өлүп, коомсуз тил болбой тургандыгын И. В. Сталин көрсөткөн. И. В. Сталин: „Тил коомдун жашап турган бардык убагында аракет кылуучу коомдук көрүнүштөрдүн катарына кирет. Тил коомдун туулушу жана өнүгүшү менен кошо туулат жана өнүгөт. Тил коом өлгөндө кошо өлөт. Коомдон тышкары тил болбойт, — деп, үйрөтөт (И. В. Сталин. Тил илиминдеги марксизм жөнүндө, 1950-нчү жыл).

Коллективдик эмгектин процессинде чыккан тил „адамдын катнашынын зарыл куралы“² экенин көрсөтөт.

Нерселер, көрүнүштөр, байланыштар жана алардын арасындагы катнаштардын (мамилелердин) баары адамдардын аң-сезиминде чагылып көрүнөт (корутундуга ээ болот), корутундуланат жана атка ээ болот. Адамдар өзүлөрүнүн ойлоп тапкандарын, бил-

¹ К. Маркс жана Ф. Энгельс, Чыгар., т. IV, 435-инчи бет.

² В. И. Ленин, Чыгар, XVII т, 428-инчи бет.

гендерин, түшүнгөндөрүн көңүлдөрүнө бекем сактап калышат. „Тил дегенибиз—ойдун тикеден тике чындыгы“ К. Маркс жана Ф. Энгельс.¹ Өндүрүштүн татаалдашуусу менен адамдардын „бир бирине бир нерсе жөнүндө айтуу“ зарылдыгынын негизинде келип чыккан тил коомдук өндүрүштү уюштуруунун эң керектүү куралы болуп эсептелет.

„Пикир алышуу—дайыма жана турмуштук зарылдык нерсе болуп саналат,—дейт И. В. Сталин,—анткени тил болбосо, табият күчтөрүнө каршы күрөшүүдө, зарыл болгон материалдык байлыктарды өндүрүү үчүн күрөшүүдө кишилердин биргелешкен аракеттерин жолго коюу мүмкүн эмес, коомдун өндүрүштүк ишинде ийгиликтерге жетишүү мүмкүн эмес, демек—коомдук өндүрүштүн өзүнүн жашап турушу да мүмкүн эмес. Демек, коом үчүн түшүнүктүү жана анын мүчөлөрү үчүн жалпы тил болбосо, коом өзүнүн өндүрүшүн токтотот, ал коом катарында бузулат жана жашоодон калат. Бул мааниде тил байланыш куралы болгондуктан, ошону менен бирге, ал коом көрүнүшүнүн жана өнүгүшүнүн куралы болуп саналат“².

Тилде эки негиздүү нерсе байкалат: 1) сөздүк состав. 2) Грамматика. „Сөздүк состав,—дейт И. В. Сталин,—тилдин ал-абалын көрсөтөт: сөздүк состав канчалык бай жана ар түркүн болсо, тил ошончолук бай жана өнүккөн болот.

Бирок да сөздүк состав өзүнчө алганда тил болуп саналбайт,—сөздүк состав тил үчүн курулуш материалы болуп гана эсептелет... Бирок, тилдин сөздүк составы тилдин грамматикасынын карамагына түшкөн кезде эң зор мааниге ээ болот, бул грамматика сөздүн өзгөрүү эрежелерин, сүйлөмдөгү сөздөрдүн байланышуу эрежелерин белгилейт, ошентип, тилге ырааттуу, маанилүү мүнөз берет. Грамматика (морфология, синтаксис) сөздөрдүн өзгөрүшү жөнүндөгү жана сүйлөмдөгү сөздөрдүн айкалышы жөнүндөгү эрежелердин жыйындысы болуп саналат. Демек, дал грамматика аркылуу тил адамдын ой-пикирлерин материалдык тил калыбына салууга мүмкүндүк алат“³.

„...Үйрөнүлүп жаткан тилге ээ болгон жана бул тилди жараткан жана анын ээси болуп коомдун тарыхы менен, элдин тарыхы менен үздүксүз байланышта тил үйрөнүлүп жаткан болсо гана, ошондо гана тилди жана анын өнүгүү закондорун түшүнүүгө болот“⁴—деп, үйрөтөт И. В. Сталин.

„Тил эл тарабынан түзүлөт“—деп, жазган М. Горький. „Тилдин адабий тил, элдин тили деп бөлүнгөндүгүн иштелбеген

¹ К. Маркс жана Ф. Энгельс, Чыгар., т. IV, 434-үнчү бет.

² И. Сталин, Марксизм жана тил илиминин маселелери, 24-үнчү бет, 1950-нчү жыл.

³ И. Сталин, Марксизм жана тил илиминин маселелери, 25-инчи бет, 1950-нчү жыл.

⁴ И. Сталин, Марксизм жана тил илиминин маселелери, 24-үнчү бет, 1950-нчү жыл.

чийки тил жана мастерлер аркылуу иштелип чыккан тил деп билебиз"¹.

Демек, адабий тил—диалектилерге, говорлорго караганда иштелип чыккан, жасалган (отделанный) тил.

Кыргыз тили—кыргыз элинин улуттук тили. Революциядан мурун кыргыз элинин өзүнө менчиктүү, өзүнүн тилинин законун көрсөткөн, иштелип чыккан орфографиясы болгон эмес.

Улуу Октябрь Социалисттик Революциясынан кийин Коммунисттер партиясынын жетекчилиги астында Лениндин—Сталиндин улут саясатынын жардамы менен кыргыз тили өстү жана өнүктү.

Кыргыз тили маданияттуу, бай тилге айланды. Кыргыз тили орус тилинин эсебинен байыды жана байып жатат. Кыргыз тилинде миллиондогон окуу китептери, адабий, илимий китептер чыкты.

Кыргыз элинин адабий тилин түзүүдө кыргыздын алдынкы катардагы тилчилери жана жазуучулары зор эмгек сиңиришти. Кыргыздын тилинин, асиресе, кыргыздын адабий тилинин өсүшүнө орус тили эң чоң жардам кылды. Бул тилде В. И. Ленин жана И. В. Сталин сүйлөшкөн, бул тилде ал адамдардын эмгектери жазылган.

Энгельс өзүнүн бир брошюрасынын орус тилине которулганына байланыштуу өзүнүн кубангандыгын: „Орус тили кандай сулуу тил: немец тилинин бардык артыкчылыктарын анын одоно жактарысыз берген“—деп, сүйлөйт.

Өзүнүн каттарынын биринде Маркс: „... Чет тилге „капиталдын“ биринчи котормосу орус тилге которулушу“³—деп, сыймыктуулук менен билдирет.

В. И. Ленин орус тилинин шандуулугун, күчүн „...Тургеневдин, Толстойдун, Добролюбовдун, Чернышевскийдин тили улуу жана күчтүү“—деп көрсөтөт. (В. И. Ленин, XX тому-нун 55-инчи бетинде). В. И. Ленин көпчүлүк эмгекчилер массасына орустун адабий тилинин түшүнүктүү болушу жөнүндө көп аракеттенген жана чет сөздөрдүн максатсыз колдонулушуна өгө каршы болгон. Орус тилинин ачык жана тактыгына И. В. Сталиндин тили үлгү боло алат.

„Эгерде орустун тилин ким жакшы билет деп сурай турган болсо,—деген М. И. Калинин,—мен Сталин деп жооп берер элем. Тилдин сараңдыгы, тактыгы жана кристалдык тазалыгы жагынан андан окуу керек“. (М. И. Калинин 1940-ынчы жылдагы „Большевистская печать“ журналынын 422-нчи бетинде).

Тилдин түрдүү жактары менен бизди төмөнкү илимдер тааныштырат:

1) Фонетика (грекче *phonetike-phone-үн*)—тилдин тыбыш курулушу жөнүндөгү окуу.

¹ М. Горький, О литературе, ст. 189.

² К. Маркс жана Ф. Энгельс, Чыгар., т. XV, стр. 239.

³ К. Маркс жана Ф. Энгельс, Соч., т. XXV, стр. 534.

Фонетиканын практикалык тиркөөлөрүнүн бири орфоэпия болуп эсептелет (грекче *orfhos*—туура жана *epos*—сөз) —сөздү үлгүлүү жана так айтуу эрежеси (орусча-кыргызча сөздүктөн). Графика фонетика менен тыгыз байланыштуу. Графика—речь тыбыштарынын сүрөтүн тамга менен тартып берүү жөнүндөгү окуу (грекче *grapho*— жазамын).

2) Грамматика (грекче *grammatike*)—тилдин курулушу жөнүндөгү илим. Бул эки разделден түзүлөт:

а) Морфология (грекче *morphe*—форма, түр, *logos*—окуу) айрым тилдеги сөздөрдүн түзүлүшү, курулушу жана түркүмдөрү жөнүндөгү илим.

б) Синтаксис (грекче *syntaxis*—түзүү, куроо) — сүйлөм жөнүндөгү жана сүйлөмдөгү сөздөрдүн айкалышы жөнүндөгү окуу.

3) Грамматиканын негизинде тилдин (кыргыз тилинин) орфографиясы жана пунктуациясы (тыныш белгилери) иштелип чыккан.

а) Орфография (грекче *orfhos*—туура жана *grapho*—жазамын)—туура жазуу эрежелеринин жыйнагы.

б) Пунктуация (латынча *punctum*—чекит – тыныш белгилерин колдонуунун жыйнагы.

4) Лексикология (грекче *lexis*—сөз жана *logos*—окуу)— тилдин сөздүк составы жөнүндөгү илим.

5) Стилистика лексикологияга жана грамматикага негизделет.

§ 2. Түшүнүк жана сөз. Сөздүн мааниси

Адамдардын аң-сезиминдеги заттардын же кубулуштардын жалпыланган көрүнүшүн түшүнүк дейбиз. Ал эми түшүнүктөн кийин эсте калган атты сөз дейбиз. Түшүнүк менен сөздүн арасындагы байланыш адамдардын биргелешкен коомдук-эмгек ишинин процессинде түзүлөт, ошондуктан ал коомдун мүчөлөрү сөздөрдү бирдей түшүнүшөт.

Түшүнүк жекече буюмдарды жана көрүнүштөрдү корутундулайт; алардагы керексиздеринин бардыгын таштап, жалпы керектүү белгилерди алат.

Түшүнүктөгү жалпы белгилер ар бир буюмда бар экени байкалат.

Мисалы: *Жыгач* жалпы эле жыгачты атап көрсөттү, „*бу жыгач*“ деген даана бир жыгачты көрсөттү. *Терек*—теректи жалпы көрсөттү, „*бу терек*“ деген даана бир теректи көрсөттү. Түшүнүк –сөздүн маанисинин эң керектүү, эң негизги элементи, бирок түшүнүккө караганда сөздүн мааниси кенен.

§ 3. Контексттеги сөз. Сөздөрдүн түз жана экинчи мааниде колдонулушу

Жандуу речте сөз же өзүнүн түз маанисинде, же экинчи мааниде колдонулат. Маселен, *жылан* деген сөз жыланды жалпы эле атап көрсөтсө, түз мааниде колдонулган болот. Эгерде сөз буюмду же түшүнүктү түз атап көрсөтпөстөн, экинчи бир түшүнүктү же буюмду (предметти) атап көрсөтүү үчүн колдонулса, ал сөз экинчи мааниде колдонулган болуп саналат. Сөздү экинчи мааниде колдонгондо анын мааниси кенеет, мурунку маанисин жоготпостон жаңы мааниге ээ болот, сөздүн мурунку мааниси ошол жаңы мааниге айкындык, ачыктык берет. Сөздөрдүн экинчи мааниде колдонулушу поэтикалык тил үчүн мүнөздүү. Сөздүн экинчи мааниде колдонулушуна кыргыз поэзиясынан Бөкөнбаевдин „Кулаалы“ деген ырын мисалга келтирүүгө болот:

Талааны, ойду кыдырып,
Салпактап учуп эңиштеп,
„Кушмун“ деп ойлоп бул дагы,
Кулаалы чыкты жем издеп.

Чабыттап алыс кетпеди,
Чаалыкты жемге жетпеди.
Салпылдап кайып келатып,
Шумкарды көрдү көктөгү.

„Канткенде коркуп турайын,
Канатым болсо менин да.
Амалын таап сермесем,
Ал шумкар менин жемим да“.

Андоосуз келип кулаалы,
Артынан тийип өттү эле.
Ажырап түштү канаты,
Айланып шумкар тепти эле.

Жоомарт өзүнүн бул ырында Гитлердин жана анын өкмөтүнүн Совет Армиясы тарабынан кыйрашын эң сонун кылып көрсөткөн.

Контекст

Сүйлөмдөгү сөздөрдүн өз ара байланышы, сүйлөмдүн тизмеги контекст деп аталат.

Сөздүн өтмө мааниси речтин контекстинде гана ачылат (аныкталат).

Кетменди кере шилтеп кара жерге,
Кайраттуу кызыл дыйкан катуу демде!
Колунан *күмүш күбөк* өнүп-өскөн,
Ачылса ак пахтасы баткан кенге!

(Бөкөнбаев)

Жогоруда „*Күмүш күбөк*“ деген сөз сүйлөмдүн тизмегинде туруп, пахтасы чыгып турган косекти көрсөттү.

§ 4. Сөздүн көп маанилүүлүгү

Ар түрдүү мааниде колдонулуучу сөздөрдү көп маанилүү сөздөр дейбиз.

Маселен: кыргыздын адабий тилинде *жер* деген сөз төмөнкү маанилерге ээ: 1) биз жашап турган планетаны көрсөтөт. Жер күндү тегерете айланат; 2) жерди суу мейкиндигинен ажырат-

канда кургактык деп колдонушат; 3) биздин планетанын үстүнкү катмары - кыртышты көрсөтөт: асылдуу жер—семиртилген жер; 4) жердин үстүн көрсөтөт (биз басып жүргөн жердин үстү): жерге жыгылды, жерге карады; 5) жак (страна), мамлекет, край, область: тууган жер, аталар жана бабалардын жери, 6) бирөө ээлеп турган участок: колхоз жери, короонун жанындагы жер.

§ 5. Сөздүн лексикалык жана грамматикалык маанилери

Сөз бир нече бөлүктөрдөн турат. Ал бөлүктөрдүн ар бирөө өзүнчө маани түзүшөт. Бул бөлүктөр тил илиминде морфема¹ же лингвистикалык бирдик деп аталат.

Эгерде биз бөлүктөрдүн семантикасын (маанисин) салыштыра турган болсок, төмөнкүчө болот:

Малчыны-мал + чы + ны

Бейбаштыктан-бей + баш + лык + дан.

Бул эки сөздүн биринчиси үч бөлүктөн, экинчиси төрт бөлүктөн турду. Бул эки сөздү бөлүктөргө ажыратууну төмөнкүчө схемалоого болот:

Мал-сөздүн негизги маанисин берүүчү бөлүгү, *-чы*—сөздүн кошумча маани берүүчү бөлүгү (куранды). *-ны* — (уланды).

Сөздүн алдында туруп, кошумча маани берүүчү бөлүгү—приставка *-бей, баш*—сөздүн негизги маани берүүчү бөлүгү, *лык*—сөздүн кошумча маани берүүчү бөлүгү (куранды), *дан*—сөздүн кошумча маани берүүчү бөлүгү (уланды).

Бул бөлүктөрдөн *мал, баш* дегендер сөздөрдүн негизги маанилерин беришет. Муну лексикалык же чыныгы буюмдук маани деп атайбыз. Калган бөлүктөр *-чы, -ны, -бей, -лык, дан* биз атаган уңгуларга кошумча маанилерди киргизишет. Буларды грамматикалык же формалык маани дейбиз.

Морфемаларды маани жагынан эки типке бөлөбүз: 1) *мал, баш*. Бул бөлүктөрдү сөздүн негизги маанисин берип тургандыгы үчүн уңгу дейбиз.

2) Грамматикалык маани берүүчү сөздүн бөлүктөрү *-чы, -ны, -бей, -лык, -дан*—аффикстер (мүчөлөр) деп аталышат.

Кыргыз тилинде грамматикалык маанини жогорку мүчөлөрдөн башка дагы төмөнкүлөр көрсөтө алышат: 1) Жардамчы сөздөр. Мисалы: *Өтө чоң үй салынды. Ал эң жакшы иштеди. Сөз иш тууралуу болду.* (Жогорку сүйлөмдөрдө грамматикалык маанини *өтө, эң, тууралуу* деген жардамчы сөздөр беришти.)

¹ Морфема—гр. *morphe*—форма—сөздүн маани берүүчү бөлүгү.

2) Сөздөрдүн тартиби. Мисалы: *Көз айнек. Айнек көз.* (Батмановдон.)

3) Интонация. — *Мен киного барам — Киного?* (Кийинки сүйлөм интонация аркылуу грамматикалык маанини түшүндүрдү.)

4) Грамматикалык маанини басым да көрсөтөт. Мисалы: *Кемир. Кемір.* (Экинчи кемир деген сөздөгү басым грамматикалык маанини берди.)

§ 6. Синонимдер

(Грекче *synonymos* — атташ, аты бирдей деген маанини көрсөтөт.)

Айтылышы ар түрдүү мааниси бирдей сөздөрдү синонимдер дейбиз. Мисалы: *Языковедение, лингвистика; жүрөктүү, тайманбаган; эр, баатыр, кайраттуу, эр жүрөктүү; жалтанбаган, коркпогон* деген сөздөрдүн бардыгы эрдиктин түшүнүгүн көрсөтөт. Тескерисинче *коркок, жүрөксүз, жүрөгү жок; жалтаң, уяң* деген сөздөр жүрөксүздүктүн, мококтуктун түшүнүгүн берет. Ошондой эле *күчтүү-алдуу, балбан* деген сөздөр да синонимдер болуп эсептелишет.

§ 7. Антонимдер

(Грекче *анти* — каршы, *опота* — ат — имя дегенди көрсөтөт.)

Башкача айтканда, мааниси жагынан карама-каршы сөздөр антонимдер деп аталат.

Мисалы: *катуу-жумшак, арзан-кымбат, оору-соо, кубанычтуу-кайгылуу, жай-катуу, жеңиш-жеңилиш, тиричилик-өлүм, жарык-караңгы* ж. б.

Антонимдер салыштырмалуу түшүнүктөрдү берген речте көп кезигет. Мисалы: *Үстү-асты, оң-сол, жарык-караңгы, кубаныч-кайгы, сүйүү-жек көрүү* ж. б.

§ 8. Омонимдер

Омоним — гректин *homos* — бирдей жана *опота* — ат, ысым деген маанидеги эки сөзүнөн кошулуп, орус тилинде „Омоним“ болуп айтылат.

Айтылышы бирдей, мааниси ар башка сөздөр омоним деп аталат. Мисалы:

„ак — ак кагаз (белый)

ак — ак иш (истина)

ак — суу ак, аккан суу (течь, протекасть)“.

Бул окшош үч сөздүн айтылышы бирдей, мааниси ар түрдүү. (Яншансинден.) Кыргыз тилинде: *ат, кой, көч, жаз, ой, ач, чач, чык, кат, үй, тер* ж. б. толуп жаткан омоним сөздөрдү кезиктирүүгө болот. Кыргыз тилинен башка тилдерде

да омоним сөздөр көп. Маселен, орус тилинде: *коса — чалгы, ко́са — өргөн чач, мука́ — ун, му́ка — азан, „летели со́рок сорок“ — кырк сагызган учту* (Яншансинден). Мындай омоним сөздөр омограф деп да аталат. Мындай сөздөрдүн айтылышында айырма бар, басым менен ажыратылып айтылат, жазылышы (графика) жагынан айырмасы жок. Орус тилинде омонимдердин көбү омограф болуп эсептелет. Кыргыз тилинен омографка төмөнкү сөздөрдү келтирүүгө болот:

*ток — курсагы ток (сытый),
ток — электр поезд ток менен жүрөт.*

Бул эки сөздүн жазылышы бирдей, айтылышында айырма бар. Кыргыз тилинде омограф сөздөр аз.

Айтылышы да, жазылышы да бирдей болгон сөздөр толук омонимдер деп аталат. Мисалы:

*ат — ат чабылды
ат — сен мылтыкты жакшылап ат
ат — балага ат койду*

Казак тилинде да омоним сөздөр бар. Мисалы:

*бас — голова
бас — давить*

§ 9. Улуу Октябрь Социалисттик Революциясынан кийинки кыргыз лексикасы

Улуу Октябрь Социалисттик Революциясы жана өлкөбүздө социализмдин жеңиши кыргыз лексикасынын ар түрдүүчө болуп өзгөрүлүшүнө алып келди.

Революцияга чейинки колдонулуп келген көп сөздөр турмушта пайдалануудан чыгып калышты.

Мисалы: *болуш, он башы, элүү башы, старчын, кызыл чок, жасоол, бий, жуучу, күң, кул, буурсун, жыртыш, питир, төрө ж. б.*

Көп сөздөр өздөрүнүн маанилерин жаңы маани менен алмаштырышты. Мисалы: *чиновник* (бюрократ, бюрократический), *төрө, төрөчүлдүк* (чиновник — орус тили аркылуу келген сөз).

Эмгек, жумушчу, кызматчы деген сөздөр ардактуу сөздөр болуп калышты. Эгер коллективизацияга чейин жеке менчик дыйканчылыктагы бөлүкчө жерлер: *теше* (десятина), *ашмушко* (восьмушко), *чейрек, үч чейрек* деп атала турган болсо, ал жоюлуп, коллективизациядан кийин *гектар* (га) деген сөз менен алмашты. Чарбаны коллективдештирүүгө чейин айрым жерлерде жерди *буурсун, соко* менен айдап, *тикенек* менен тырмап (малалап), кол менен сээп, оруп, мал менен тебеле-

тип бастырган болсо, азыр айылда *тракторлор, комбайндар, молотилкалар* иштешет. Турмушта *механизация* деген сөз пайда болду.

Эмгекти уюштуруунун жаңы формалары: *эмгек күн, план, иштин нормасы, социалисттик мелдеш, учёт, бригада, кызыл доска, колхоздун төр агасы ж. б.* ушул сыяктуу сөздөрдүн пайда болушуна жана жыйылышына алып келди.

Социализмдин курулушу жана жеңишинин негизинде *социализм, коммунизм, коммунисттик партия, тракторист, комбайнер, стахановчу, звено, бригада, өкмөт, ударник* деген сөздөрдүн советтик адамдардын, элдик тилинде бекем орун алганын көрүүгө болот.

Октябрь Революциясынан кийин: *большевик, ленинизм, ленинчил, сталинчил, Советтер, советтик адамдар, кайра даярдоо, эпкиндүү иш, колхоз, ударник, стахановчу, Жогорку Советтин депутаты, колхозчу, Советтер Союзунун Баатыры, Сталиндик сыйлыктын лауреаты, Социалисттик Эмгектин Баатыры ж. б.* толуп жаткан жаңы сөздөр байда болушту.

АЗЫРКЫ КЫРГЫЗ ЛЕКСИКАСЫНЫН СОСТАВЫ

§ 10. Кыргыз сөздүгүнүн негизги фондусу

„... Тилдеги сөздөрдүн бардыгы биригип келип, — дейт И. В. Сталин, — тилдин сөздүк составы делип атала тургандыгы белгилүү. Тилдин сөздүк составындагы башкы нерсе—негизги сөздүк фонду болуп саналат, бул фондуга тилдин уюткусу болгон бардык уңгу сөздөр да кирет. Бул сөздүк фонду тилдин тилдик составына караганда, анчалык кеңири эмес, бирок ал эң узак кылымдар бою жашайт жана жаңы сөздөрдү түзүү үчүн тилге база болот“¹.

Кыргыз тилинин сөздүк фондусуна жалпы элдик болуп эсептелген уңгу сөздөр (*үй, киши, кой, кел, жүр, жакшы, кызыл, иш, токой, тоо, таш*), туунду сөздөр (*билим, башкарма, кесме, эгин, жазуучу, күздүк*), кошмо сөздөр (*кол кап, таш бака, ат кулак, ала карга, төр ага, Чоң-Сары-Булак, Орто-Алыш, Дөң-Талаа*) ж. б. кирет.

§ 11. Историзмдер, архаизмдер, неологизмдер

Тилдин сөздүк составы үзгүлтүксүз өзгөрүү абалында болот. Анын өзгөрүшү өндүрүштүн, коомдук мамилелердин жана идеологиянын өзгөрүшү менен байланыштуу болот. Тиги

¹ И. Сталин, Марксизм жана тил илиминин маселелери, 25-инчи бет, 1950-нчү жыл.

же бул заттардын (буюмдардын), же турмуштун көрүнүштөрүнүн өлүшү, же жоюлушу менен бирге ал заттар, көрүнүштөр жана аларды атап көрсөтүүчү сөздөр тилден кетишет, пайдалануудан калат. (Эгерде алар жаңы мааниге ээ болбосо.) Мындай сөздөр тарыхтын гана байлыгы болуп калышат, ошондуктан аларды историзмдер деп аташат.

Историзмдерге төмөнкү сөздөр кирет: *кол башчы, кырк жигит, вазир, токол, кул, бий, жасоол, бүтүм, черүү* ж. б.

Кооз чыгармаларда кайсы бирлеринин темалары тарыхтан алынат. Историзмдер эпоханын (доордун) колоритин¹ берүү үчүн колдонулат. Историзм сөздөрдү тарыхый романдардан келтирүүгө болот, маселен, Алексей Толстойдун „Петр Биринчи“ романы ж. б.

Архаизмдер (грекче *archios*—байыркы—древний). Эскирген, жалпы колдонулуудан чыгып калган сөздөрдү архаизмдер дейбиз. Мисалы: кыргыздын өткөндөгү уруучулук күрөштөрүндө кыргыздар бир-бирине чабуул жасап жүргөн учурларында колдонулуп жүргөн „*черүү, кол*“ деген сөздөрдүн эскирип, архаизмге айланганын көрөбүз. Алардын ордуна „*аскер*“ „*солдат*“ деген жаңы сөздөр пайда болду. Улуу Октябрь Социалисттик Революциясынан кийин *армия* деген жаңы сөз пайда болду. Кыргыз тилинде *салыт, соют, жыртыш, кийит* ж. б. дагы архаизм сөздөрү бар. Бул сөздөр кыз бергенде, киши өлгөндө колдонулуучу ырымдарга байланыштуу. Орус тилинде да архаизмдер көп. Бир кездерде армияда кызмат кылган солдаттарды орустар *вои* деп кийин *воины* деп аташкан. Пётрдин убагында *солдаты* деген сөз чыгып ал эми *воин* деген сөз эскирип архаизм болуп калат. Октябрь Революциясынан кийин *красноармейцы* деген сөз чыгат, *солдат* деген сөз эскирип кетет. Азыр *красноармеец* деген сөздү *солдат, воин* деп атоого болот жана бул сөздөр синонимдер боло алышат. XV—XVI кылымдарда орус эли *приказный* деп *кызматчыны* аташкан. Пётрден тартып „*чины*“² деген сөз, чыкканда кызматчылар (работниктер) *чиновники*³ деп аталышат. („*В одном департаменте служил один чиновник...*“ Гоголь), ал эми *приказный* деген сөз архаизм болуп калат. *Чиновник* деген сөз *советский служащий* (Совет кызматчысы) деген сөздөр менен алмашты. Көркөм чыгармачылыкта архаизмдин кереги тиет. Жазуучу өткөн замандагы турмушту сүрөттөгөндө андагы адамдардын турмушун жазганда так ошолордун өз тили менен берүүгө аракеттенет. Ар бир доордо жашаган адамдардын турмушун сүрөттөгөндө алардын өз тили менен берсе, чыгарма көркөм болот.

¹ Мүнөзүн, өзгөчөлүгүн.

² Чин—чин (мамлекет тарабынан кызматчыларга берилүүчү даража).

³ Чиновник—чиновник (мамлекет мекемелеринде иштөөчү кызматчы; төрө; бюрократ).

Неологизмдер (грекче *neos* жаңы — новый *logos* — сөз — слово) — жаңы сөз. Жаңы сөздөр, же маанисин жаңырткан сөздөр неологизмдер деп аталат.

Коомдук турмушта тез өзгөрүүлөр, жаңы мамилелер, маданияттын жаңы фактылары пайда болгондо неологизмдер көп чыгат.

„...Орус тилинин сөздүк составы...социалисттик жаңы өндүрүштүн чыгышына, жаңы мамлекеттин, социалисттик жаңы маданияттын, жаңы коомдун, моралдын пайда болушуна байланыштуу, акырында, техниканын жана илимдин өсүшүнө байланыштуу келип чыккан бир кыйла жаңы сөздөр жана туюнтмалар менен толукталды“¹ — деп, үйрөтөт И. В. Сталин.

Кыргыз тили асиресе Улуу Октябрь Социалисттик Революциясынан кийин толуп жаткан жаңы сөздөр менен байыды. Мисалы: *борбор, күжүрмөн, эпкиндүү, сыйлык, кеңеш, өкмөт, уюшуу, ийгиликтүү, ыйык, ата мекендик* ж. б. сөздөр азыркы күндө жаңы мааниге ээ болушту. Толуп жаткан жаңы сөздөр орус тили аркылуу кыргыз тилине кирди. Мисалы: *колхоз, комитет, коммунист, совхоз, пионер, большевик, социалист, отличник, ударник, КПСС, комсомол* ж. б.

Неологизмдердин пайда болушун орус тилинен да көрүүгө болот. Маселен: XVIII кылымдын аягында XIX кылымдын башында батыш Европанын ийгиликтеринин жана орус культуранын таасири менен жаңы түшүнүктөр көп чыгат. Орус жазуучулары жаңы сөз түзүүгө киришет. Бул мезгилде орус элинин жазуучусу Карамзиндин ролу чоң болот, орус адабий тилине ал *влияние, развитие, потребность, промышленность, переворот* деген сөздөрдү киргизет.

XIX кылымдын ортосунан тартып техниканын жетишкендиктерин атоо үчүн *паровоз, пароход, самокат* деген сөздөр чыгат. XX кылымдын башында *аэроплан* деген сөз башка тилден алынат, кийинчерээк *самолёт* деген неологизм пайда болот.

Улуу Октябрь Социалисттик Революциясынан кийин орус тилинде *большевик, комбед, продразверстка, исполком, субботник, ударник, отличник, пятилетка, профсоюз, совхоз, колхозник, звеновой, бригадир, стахановец* ж. б. толуп жаткан сөздөр пайда болду. *Продразверстка, комбед* деген сөздөр өздөрүн жоюшту — архаизм болуп калды. Калгандары тилде бекем орун алышты.

Ошентип, мурунку уңгулар, суффикстер (курандылар) приставкалардын жардамы менен турмуштун жаңы көрүнүштөрүн атоо үчүн жаңы сөздөр түзүүгө болот.

¹ И. Сталин, Марксизм жана тил илиминин маселелери, 4-үнчү бет, 1950-нчу жыл.

§ 12. Кыргыз тилинин орус тили аркылуу байышы жана араб, парсы тилдеринен кошулган сөздөр

Кыргыз тилине башка тилдерден келген сөздөр ар түрдүү доорлордо келип кирди. Алардын кирүү себептери ар түрдүүчө.

Кыргыз тилине орус тилинен көп сөздөр Октябрь Революциясына чейин жана Октябрь Революциясынан кийин келип кирди. Октябрь Революциясынан мурда келген сөздөр анча көп эмес, аларга: *галош, бутылка, самовар, чайник, булка* ж. б.

Улуу Октябрь Социалисттик Революциясынан кийин бир тууган орус элинин тилинин жана маданиятынын жагымдуу таасири аркасында кыргыз тилине келип кирген сөздөр өтө көп. Алар төмөнкүлөр: 1) согушка байланыштуу сөздөр: *траншея, атака, сапёр, батарея, эскадра, маневр, гарнизон, дот, дзот, команда, блиндаж, артиллерия, патрон, тактика, дивизия, дивизион, рота, батальон, пехота, операция.*

2) Билим-техникага байланыштуу сөздөр: *математика, академия, география, грамматика, ботаника, астрономия, аксиома, химия, геометрия, анатомия, алгебра, физика, тригонометрия, молотилка, комбайн, трактор, экскаватор, автобус* ж. б.

3) Медицина илимине байланыштуу сөздөр: *хирургия, операция, клиника, медикамент, амбулатория, аптека, врач, гинеколог, терапевт, рецепт, медсестра, рентген, санитар* ж. б.

4) Маданий-искусствого байланыштуу сөздөр: *актёр, композитор, актриса, концерт, хормейстр, архитектура, кабинет, дирижёр, патефон* ж. б.

5) Айыл чарбачылыгына байланыштуу сөздөр: *колхоз, совхоз, ферма, лесхоз, артель, чабан, участок, огород, гектар, агротехника, сарай* ж. б.

6) Соода-экономикага байланыштуу сөздөр: *товар, магазин, касса, бухгалтер, баланс, бюджет, кредит, чек, ордер, счёт* ж. б.

Кыргыз тилине араб, парсы тилдеринен да келген бир кыйла сөздөр бар:

а) араб тилинен келген сөздөр: *адеп, даам, пейил, изат, медет, мурад, мүлк, ырайым, адабият, мектеп, маданият, мугалим, кат, сүрөт, табият, букара, желдет, үрүят, вазир, тандыр, каражат, аба, аалам, барк, барабар, жамал, жаза, жыныс, даража, дин, доор, домбура* ж. б.

б) Парсы тилинен келген сөздөр: *шаар, көчө, кагаз, дары, дептер, дүрбү, беде, апиийм, анжир, алмурт, анар, күрүч, маймыл, маш, мисте, мейиз, пахта, мурч, тоту, шалы, сабиз, короз, базар, тараза, нарк, кез, дилде, зергер, пады-*

ша, наабай, дыйкан, пенде, майдан, чилде, жам, баба, бак, бериште, абак, чалдыбар, чарчы, данек, дене, оем, дос, дубал, дүмбүл ж. б.

Эскертүү: Мусулман дининин таркалышы менен бирге араб тилинен кыргыз тилине динге байланыштуу сөздөр кирген, бирок кыргыз элинин маданиятынын өсүшүнө байланыштуу ал сөздөр кыргыздын адабий тилинде колдонулбайт, башкача айтканда, маанисин жоготушту.

§ 13. Сөздөрдүн эл аралык фондусу

Азыркы замандагы бардык өнүккөн тилдердин, ошону менен бирге, кыргыз тилиндеги сөздөрдүн жалпы эл аралык фондусу бар. Алар илимдик, техникалык жана коомдук-саясий терминологияны түзүшөт.

Мисалы: *коммунизм, республика, социализм* ж. б.

Эл аралык терминологиянын фондусун түзүүчү сөздөрдүн көбү латин жана грек сөздөрү: грекче: *демократия, поэма, поэт, философия* ж. б.; латинче: *республика, меридиан, привилегия, пролетарий* ж. б. Эл аралык терминологиянын сөздөрүнүн арасында башка тилдерден келген жаңы сөздөр да бар.

Маселен: французча — *буржуазия*; англияча — *митинг, лидер* ж. б.; орусча — *совет, большевик, ударник, колхоз, ленинизм* ж. б.

Эл аралык сөздөрдүн арасынан жасалма терминдерди көрүүгө болот. Алар көбүнчө латин жана грек тилдеринин элементтеринен түзүлгөн.

Мисалы: *телефон, термометр, телескоп, микрофон, миллиметр, велосипед, километр, дециграмм* ж. б. Сөздөрдүн эл аралык фондусундагы терминдер кыргыздын тилине орус тилинен жана орус тили аркылуу башка чет тилдерден келишкен.

Кыргыз тили орус тилинде көп кездешүүчү элементтерди (приставка, суффикс, уңгуларды ж. б.) да кабыл алды. Алардын суффикстери: — *изм*, — *ист*, — *изация*; *ленинизм*; *уклонист*; *коллективизация*; приставкалары: *анти, контр* — *контратака* ж. б.

§ 14. Калькалар

Башка тилдеги сөздөрдү жана туюнтмаларды копиялоо (калькалоо) сөздүктү байытуунун бир жолу болуп эсептелет. Сөздүн ар бир маани берүүчү бөлүгүн которуу жолу менен башка тилдеги сөздөрдү же туюнтмаларды копиялоону калькалар дейбиз. Бул өңдүү копиялоо орус тилинде бар.

Мисалы: немецче — *vor — stell — ung*; *vor* — приставка, орус-тун „*пред*“ деген приставкасына туура келет; *stell* — уңгу, *stellen — ставить* — коюу, тургузуу, — *ung* — орустун — *ение, ание*

деген суффиксине, маани жагынан кыргыздын—*уу* деген курандысына туура келет. Натыйжада *пред—ставл—ение (алып келүү, көрсөтүү)* деген калька келип чыгат. Кыргыз тилиндеги калькалардан төмөнкүлөрдү көрсөтүүгө болот: *темир жол, Кызыл аянт, жетекчи, башкарма, кеңеш, Кызыл Армия* ж. б.

§ 15. Илимдеги, техникадагы жана көркөм адабияттагы чет тил лексикасы

Чет тилдик сөздөр илим жана техникада кенен колдонулат. Алардын ичинен кайсы бирлери жалпы илимдик лексиканын сөздөрү болуп эсептелишет.

Мисалы: *аргумент, аналогиялык, пропорционалдуу, химия, физика, история, геометрия, алгебра* ж. б.

Кайсы бирлери ар түрдүү адистикти көрсөтүүчү терминдерге кирет: математикага—*синус, котангенс, параллелограмм*, физикага—*ампер, вольт* ж. б; химияга—*молекула, атом, валентность (валенттүүлүк)*; тилге—*флексия, суффикс, префикс* ж. б.

Жалпы илимдик лексиканы биздин Совет коомунун билимдүү маалыматтуу адамдарынын көпчүлүгү пайдаланышат. Илимдин, техниканын тармактарында иштеген адамдар атайын терминология менен кесип кылышат.

§ 16. Орус тилинин тазалыгы жөнүндө В. И. Лениндин айткандары

Эмгекчилердин көпчүлүгү үчүн большевиктик үгүт, насият ишинин түшүнүктүү болушу жөнүндө кам жеп, В. И. Ленин чет сөздөрдүн максатсыз колдонулушун катуу жазалап, орус тилинин таза жана түшүнүктүү болушун талап кылган. Ал орус тилин тазалоо жөнүндө төмөнкүдөй деген: „Орус тилин биз бузуп жатабыз. Чет сөздөрдү максатсыз пайдаланып жатабыз. Аларды туура эмес пайдаланып жатабыз. „Кемчиликти“ же „жетишпеген“ жерди айтууга мүмкүндүк болгондон кийин эмне кереги бар. Орус тилин бузуучуларга каршы согуш жарыялоого убакыт жеткен жокпу?“ (В. И. Ленин, Чыгармалар, т. XXIV, 662-нчи бет).

§ 17. Кесипти көрсөтүүчү лексика

Жалпы колдонулуучу лексика менен салыштырганда тиги же бул кесиптин өкүлдөрү колдонуп жүргөн өндүрүш куралдарын жана өндүрүш каражаттарын атап көрсөтүүчү лексика бир нече түргө бөлүнөт.

1. Жыгаччылыкты көрсөтүүчү лексикага: *балта, керки, сүргү, араа, балка, көзөөч, ийди, тез, үшкү* дегендер кирет.

Буллардын ичинен техниканын өсүү натыйжасында *ийди, тез, ушку* деген сөздөр эскиришип, архаизмге айланып кетишти. Алар жаңы сөздөр менен алмашылды. Жыгаччылыкты көрсөтүүчү лексиканын ичинен *устун, тактай, тактайдын* ичинен *кыртыш* дегендерди көрсөтүүгө болот.

2. Терини иштетүү боюнча колдонулуучу лексикага: *өңдөөч, ашаткы, малма, көк ж. б.* Бул сөздөр кыргыздын тилинде революцияга чейин колдонулуп келген, азыр да колдонулушат.

3. Улуу Октябрь Социалисттик Революциясынан кийин адабий тилдин жалпы колдонулуучу лексикасына өнөр жай жана айыл чарбасы менен байланыштуу көп сөздөр кошулду. Мисалы: *индустриализация, комбайн, комбайнер, бригада, бригадир, автопилка, электродойка, машина трактор станциясы, механикалаштыруу, радиолоштуруу, антенна, трактор, тракторист ж. б.* Бул сөздөр кыргыз тилине орус тили аркылуу киришти.

Жогоркулардан башка ири өндүрүш, жаңы курулуштар менен байланыштуу кесипти көрсөтүүчү толуп жаткан сөздөр пайда болушту.

4. Жогорку профессионализм сөздөрүнөн башка медицинаны, артисттик, педагогиялык кесипти көрсөтүүчү сөздөр да бар. Бул кесиптерге тиешелүү болгон айрым сөздөр жалпы колдонулуучу лексиканын фондусуна кирип кетишти. Алар: *инфекция, дезинфекция, амбулатория, бюллетень, дарылардын ар түрдүү аттары: пенициллин, акрихин, стрептоцид, иод ж. б.* Булар медиктик терминдерден алынган.

Педагог, жазуу эрежелерине көнүктүрүү, сабакка жетишүүнүн учету, педсовет ж. б. сөздөр педагогиялык кесипти көрсөтүшөт.

Роль аткаруу, бул номер ж. б. актёрлордун сөздөрүнөн.

§ 18. Согуштук лексика

Улуу Октябрь Социалисттик Революциясынан кийин жалпы колдонулуучу лексикалык фондуга согуштук лексикадан көп сөздөр кирди. Бул сөздөр кыргыз тилине жалпы мамлекеттик тил болуп эсептелген орус тили аркылуу кирди десек да болот.

Граждандык согуш, Улуу Ата Мекендик Согуш мезгилинде орус тилине кирген сөздөр кыргыз тилине да кирди: *Кызыл гвардиячы, красноармеец, боец, полктук комиссар, реввоенсовет, ревтрибунал, военкомат, гимнастёрка, ак гвардиячылар, бронепоезд ж. б.* Улуу Ата Мекендик Согуш мезгилинде кирген сөздөр: *бомбоубежище, бомбёжка, бронемашина, дзот, дот, миномётчик, авиабомба ж. б.*

Революциядан мурун кыргыз тилинде жалпы сөздүк фондудан башка *замбирек, доолбас, найза, мылтык, кол, аскер, кол башчы, кырк чоро, Аккелте* дагы ушул сыяктуу согуштук лексикага таандык сөздөр болгон. Техниканын өсүшүнө байланыштуу бул сөздөрдүн көпчүлүгү архаизмге айланып кетти.

ФРАЗЕОЛОГИЯ

§ 19. Фразеология жөнүндө жалпы маалымат

Фразеология лексика менен тыгыз байланыштуу. Фразеология дегенибиз фразеологиялык айкашуулар жөнүндөгү окуу, башкача айтканда, ой жагынан бирдиктүү бир нерсени көрсөтүүчү сөздөрдүн туруктуу айкашуулары жөнүндөгү окуу.

Мисалы: *ак коко, ак шейшен (кар), көз жүгүртүү (карап чыгуу, байкоо) ж. б.*

Сөздөрдүн айкалышы сүйлөмдө эркин болот.

Мисалы: *Сайра жашыл жоолукту жууду* деген сүйлөмдө үч эркин айкашуу бар: *Сайра жууду, жоолукту жууду, жашыл жоолукту*. Бул айкашууларда ар бир сөз өзүнөн өзү түшүнүктүү болду. Жогорку сүйлөмдөгү сөздөрдүн ар бирөө башка сөздөр менен да айкаша беришет.

Маселен: *жоолук: кызыл жоолук, жашыл жоолук, көк жоолук ж. б.* Эркин айкашуудагы ар бир сөздө өзүбүздү курчап турган дүйнөнүн фактылары жана андагы сөздөрдүн катыштары көрсөтүлөт.

Мисалы: *Сайра жашыл жоолукту жууду* деген сүйлөмдө катышуучу адам (*Сайра*), ал адамдын кыймыл аракети (*жууду*), кыймыл аракет жумшалган буюм (*жоолук*), ал буюмдун өнү (*жашыл*).

„*Бала ак кокону жууду*“ деген сүйлөмдө *ак коко* деген фразеологиялык айкашуу бар. Андагы *ак* деген сөз өңдү көрсөтүп отурган жери жок. *Ак* деген сөз маани жагынан *коко* деген сөз менен бир бүтүнгө биригип кеткен. Ошентип, бул айкашуу *коконун* айрым бир түрүн көрсөттү.

Кыргыз тилинде айкашуунун бир түрү болуп, идиома эсептелет.

Идиома—идиома („бир тилде, мааниси бүтүн боло туруп, башка бир тилге сөзмө-сөз которгондо мааниси чыкпай кала турган сүйлөм“).

Мисалы: Кыргызча—*жылыңды төө кылба. Бармак басты көз кысты. Жибин тартып көрүү*. (Профессор К. К. Юдахинден.)

Бир нече сөздөн турган терминдер идиомага жакын да болушат.

Мисалы: *темир жол, жыгач күрөк, кирпич үй, сокур ичег*и ж. б.

§ 20. Макал жана ылакап

Макалдар, ылакаптар жазуучулардын, окумуштуулардын коомдук ишмерлердин курч, ачык, так жана мааниси терең айтылган сөздөрү адатта фразеологияга киришет. Бул нуска сөздөрдүн ичинен кээ бир сөздөр экинчи мааниде колдонулушу мүмкүн.

Мисалы: *„Колу кыймылдабагандын—оозу да кыймылдабайт“* башкача айтканда, *эмгек кылбаса, тамак да жебейт* деген маанини көрсөттү. Түз мааниде: *окууга карылык жок*. Кыргыз эли толуп жаткан макалдар жана ылакаптар түзүштү. Муну биз профессор К. К. Юдахиндин „Кыргызча-орусча“ сөздүгүнөн, филология илимдеринин кандидаты Бүбүй Керимжанованын „Макалдар жана ылакаптар“ деген китепчесинен көрөбүз. Кыргыз эли дагы макал, ылакаптарды түзүп жатканын көрөбүз.

Кыргыз элинин чыныгы акылын жана байкоочулугун, анын өз роинасын сүйгөндүгүн, досчулукка, эмгекке кылган мамилесин анын макал, ылакаптарынан көрүүгө болот.

Мисалы: *„Жоого жаныңды берсең да, сырыңды бербей“*. *„Жакшынын сөзү таш эритет, жамандын сөзү баш чиритет“*. *„Жакшы эр элин өргө сүйрөйт, жаман эр элин көргө сүйрөйт“*. *„Ойноп сүйлөсөң да, ойлоп сүйлө“*. *„Ойлобой сүйлөсөң, оорубай өлөрсүң“*. *„Билими толук миңди жыгат, билеги жоон бирди жыгат“*. *„Ата-энеңди сыйласаң, өз балаңдан жакшылык көрөрсүң“*. *„Бай союуга козу таппай, жардынын жалгыз козусун сураптыр“*. *„Күн караган суукка тоңот, бай караган ачтан өлөт“*. *„Душмандын сыртында болгуча, ичинде бол“*. *„Эмгеги аздын—өнмөгү аз“*. *„Эмгексизге ыракат жок“*.

§ 21. К. К. Юдахиндин кыргызча-орусча сөздүгү

К. К. Юдахиндин бул сөздүгү 1940-ынчы жылы Москвадан басылып чыгат жана бул сөздүк 25000 сөздү ичине алат. Автор бул сөздүктүн үстүндө 15 жыл иштеген. Бул сөздүктө кыргыз тилинин лексикасынын негизи берилген. Экинчиден, сөздүктө ар бир сөздүн мааниси кенен түшүндүрүлгөн. Үчүнчүдөн, сөздүктө айрым сөздөрдүн кайдан келип чыккандыгы көрсөтүлгөн.

Төртүнчүлөн, бул сөздүктүн орустун жана кыргыздын тилдерин үйрөнүүчүлөр үчүн жана котормочулар үчүн эң чоң мааниси бир. Бул сөздүк аркылуу кыргыздын тилин изилдөөгө башка республикалардын окумуштуулары да кызыгышат. Сөздүктүн бир артыкчылыгы—элдин казнасы болгон макал-ылакап менен толгондугунда.

Сөздүктүн автору Константин Кузмич Юдахин—филология илиминин доктору, профессор, союз боюнча зор тюрколог, Кыргыз ССРинин илимий ишмери деген наам берилген.

§ 22. Орусча-кыргызча сөздүктү түзүүчүлөр

Орусча-кыргызча сөздүктүн автору филология илиминин доктору, профессор К. К. Юдахин, филология илимдеринин кандидаты Жапар Шүкүров.

Бул сөздүк 1944-үнчү жылы Москва шаарында басылып чыкты. Бул сөздүк чоң жана көрүнүктүү эмгектерден болуп эсептелет. Биринчиден, бул сөздүккө орус тилинин көп сөздөрү кирген, экинчиден, сөздөрдүн маанилерине түшүндүрүүлөр берилген, үчүнчүдөн, орто мектептер үчүн болгон терминология берилген, төртүнчүдөн бул сөздүктүн котормочулар үчүн жана орус тилин үйрөнүүчүлөр үчүн чоң мааниси бар. Булардан башка дагы илимдин тармактары боюнча көп терминологиялык сөздүктөр басылып чыгарылган.

Сөздүктө эки принцип колдонулган: 1. Кыргыздын өзүнүн сөздөрү алынган, 2. Кыргыздын сөздөрү болбогон жерлерде орус тилинин сөздөрү алынган.

§ 23. Жалпы түшүнүк

Биздин речибиз өз алдынча бөлүп жиберүүгө мүмкүн болгон сөздөрдөн турат. Маселен, *колхозчулардын турмушу гүлдөдү* деген сүйлөмдө үч сөз бар. Бул сөздөрдүн ар бирөө өз алдынча мааниге ээ жана аларды айрым сөздөргө бөлүп жиберүүгө болот. Сөздөр сөзгө өзгөрүү киргизүүчү тыбыштардан (фонемалардан) турушат. Жогорку сүйлөмдөгү *колхозчулардын* деген сөз он төрт тыбыштан, *турмушу* деген сөз жети тыбыштан, *гүлдөдү* деген сөз дагы жети тыбыштан турду.

Ошентип, „маани жактан сөзгө өзгөрүү киргизүүчү тыбышты фонема дейбиз“. Аны төмөнкү мисалдардан да көрүүгө болот.

Мисалы: *Мал—тал, жал—жол.*

Мал деген сөздүн башындагы *м* деген тыбыштын ордуна *т, ж,* тыбыштарын, *а* тыбышынын ордуна *о* тыбышын койдук эле, *мал* деген сөздүн маанисин *тал, жал—жол* деген башка маанилүү сөздөргө өткөрдү. Демек биз мындан *т, ж, о* тыбыштарынын фонема экендиктерин көрөбүз.

Кыргыз тилинде 14 үндүү (*а, о, у, ы, э, ө, ү, и, аа, оо, уу, ээ, өө, үү*); 25 үнсүз (*б, в, г, д, ж, з, й, к, л, м, н, п, р, с, т, ф, х, ц, ч, ш, щ, ң, к (q), г (g), ж (ç)*) фонема бар.

Эскертүү: Кыргыз тилинде *q, к* фонемалары *к* тамгасы менен, *q, g* фонемалары *г* тамгасы менен берилет. Мисалы: *ак, бак, эки, кел; ага тоого, эгин, өзүз* ж. б. Жогоркудай эле *ж* тамгасы эки фонеманын милдетин аткарат. Кыргыздын төл сөздөрүндө *ж (ç)* болуп, орус тили аркылуу кыргыз тилине келген сөздөрдө *ж* болуп колдонулат. Мисалы: *жол, жаш, жок, журнал, Жданов, Жюри* ж. б.

Тыбыштык вариант

Фонеманын экинчи түрдө айтылышын тыбыштык вариант дейбиз. Тыбыштык вариант сөзгө маани жактан өзгөрүш киргизе албайт. Мисалы:

*китеп—китеби,
бак—багы,
ток—тогу,
кап—кабы,
Ленинград (Ленинград эмес),
парад (парат эмес).*

Жогорку *китеп, бак, ток, кап, Ленинград, парад* деген сөздөрдүн аягындагы *п, к, д* тыбыштары фонема болуп эсептелишет. Ал фонемалардын *б, г, т* тыбыштарына өтүшү вариант гана болуп саналат, анткени—алар алдыңкылардай болушуп, сөздөрдүн маанилерин өзгөртө алышпайт.

§ 24. Тыбыш жана тамга

Сөздү биз оозеки айтуу менен гана чектелбестен, аны басмага да бастырып, жазга да алабыз.

Жазууда сөздөгү тыбыштар тамгалар менен белгиленишет.

Тыбыштарды белгилөө үчүн алынган айрым шарттуу белгилерди **та м га** дейбиз.

Тамга бир нерсенин бетине жазылат да, ал көзгө көрүнөт.

Сөздөгү бөлүнүп айтылуучу айрым үндөрдү тыбыш дейбиз. Тыбыш көзгө көрүнбөйт, кулакка угулат. Бир нече тыбыштар тизмектешип келип, айрым бир маани берсе, аны сөз дейбиз. Сөзгө катышкан тыбыштар айтылгандай жазыла бербейт.

Маселен: *Ленинград, завод, нанга, чачтуу, тузсуз, жыгачты* деген сөздөр айтылганда *Ленинград, завод, нанга, чачтуу, тузсуз, жыгаччы* болуп калат.

§ 25. Сүйлөө органдары

Сөздөгү тыбыштар сүйлөө органдарыбыз аркылуу пайда болот. Сүйлөө органдары негизги беш бөлүктөн турат: 1) дем алуу органы, 2) кекиртек (алкым, көмөкөй), 3) ооз жана мурун көндөйлөрү, 4) тыбыш чыгаруучу органдар, 5) борбордук нерв системалары (1-инчи сүрөттү кара).

Дем алуу органы төш клеткасынан, боор эттен, өпкөлөрдөн, бронхалардан¹ жана дем алуучу кекиртектен турат.

Өпкөдөн чыккан аба кекиртек аркылуу колкого келет. Колко болсо бир-бири менен булчундар аркылуу байланышкан бир нече кыймылдуу кемирчектен турат. Ушул кемирчектердин бири алды жакка оркоюп чыгып турат. Ал адамдын алкымынан байкоого боло турган адамдын кокосу болот. Кемирчектерге үн байламталары деп атала турган эки бөлөк булчундар бекилип турат.

Үн байламталары колконун ичинде туурасынан орун алган. Үн байламталарынын ортосунда үн жылчыгы бар. Үн байламталары эки абалда болот (2—3-үнчү сүрөттү кара).

¹ Бронхи—кекиртек бутактарынын өпкө менен кошулган жери.

а) Үн байламталары тартылып, бир-бирине абдан жакындашат. Өпкөдөн чыккан аба үн байламталарынын арасынан жарып чыгат да, аларды дирилдетет. Байламталардын ушундай дирилдеши үндү пайда кылат.

Мисалы: *а, у, б, г, д, у, с* тыбыштарын алууга болот.

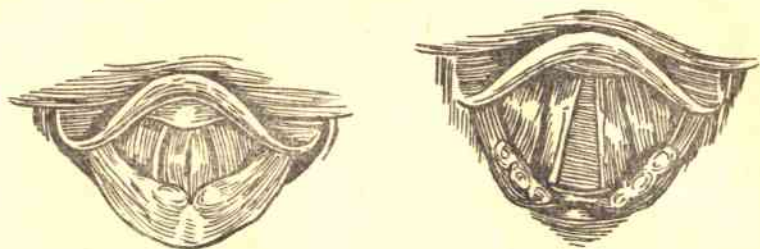

1-инчи сүрөт. Речь аппараттарынын көрүнүшү.

б) Үн байламталары бош туруп, үн жылчыгы кенен ачылганда аба бош чыгып, үн пайда болбойт. Мисалы: жөнөкөй дем алганда же *к, п, с, ш* тыбыштарын айтканда ушундай абалда болот.

Ооз көңдөйү тыбыштарды айтканда өзүнүн формасын, көлөмүн өзгөртүп турат. Кыргыз тилиндеги кайсы бир тыбыштарды айтканда (маселен, *а*—тыбышы) ооз кенен ачылат. Экинчисин айтканда орточо (*э*—тыбышы), үчүнчүсүн айтканда андан да азыраак ачылат (маселен, *и*).

Мурун көңдөйү **н, м, ң** тыбыштарын айтууга катышат. Башка тыбыштарды айтууда мурун көңдөйүнө кетүүчү жолду кичине тил жаап калат да, өпкөдөн чыккан аба ооз аркылуу гана өтөт. **н, м, ң** тыбыштарын айтканда кичине тил ылдый түшүп, аба мурун аркылуу өтөт.

2—3-үнчү сүрөт. Үн байламталарынын ал-абалы.

Тыбыштарды айтуунун негизги органдары тил жана эриндер болот. Булар тыбышты пайда кылуу үчүн активдүү катышышат.

Маселен: **в** тыбышын айтуу үчүн алдынкы эрин үстүнкү тишке жакындайт; **с** тыбышын айтуу үчүн тилдин учу тишке тийет.

Сүйлөө аппараттарынын иши жетекчи орган болгон баш мээсинин (борбордук нерв системасынын) үзгүлтүксүз катышуусу аркасында жүрөт.

§ 26. Алфавит

Белгилүү бир тартипке салынган тилдеги тамгалардын жыйындысы алфавит деп аталат.

Кыргыз тилинин алфавитинде 36 тамга, 34 тыбыш бар.

Кыргыз алфавитиндеги тамгалардын составы, ирети жана аттары.

Тамгалар	Аттары	Тамгалар	Аттары	Тамгалар	Аттары
Аа	<i>а</i>	Лл	<i>эл</i>	Фф	<i>эф</i>
Бб	<i>бэ</i>	Мм	<i>эм</i>	Хх	<i>ха</i>
Вв	<i>вэ</i>	Нн	<i>эн</i>	Цц	<i>цэ</i>
Гг	<i>гэ</i>	Ññ	<i>ың</i>	Чч	<i>чэ</i>
Дд	<i>дэ</i>	Оо	<i>о</i>	Шш	<i>ша</i>
Ее	<i>йэ</i>	Өө	<i>ө</i>	Щщ	<i>Ща</i>
Ёё	<i>йо</i>	Пп	<i>пэ</i>	Ъъ	ажыратуу белгиси
Жж	<i>жэ</i>	Рр	<i>эр</i>	Ыы	<i>ы</i>
Зз	<i>зэ</i>	Сс	<i>эс</i>	Ьь	ичкертүү белгиси
Ии	<i>и</i>	Тт	<i>тэ</i>	Ээ	<i>э</i>
Йй	<i>йй</i>	Уу	<i>у</i>	Юю	<i>ю (йу)</i>
Кк	<i>ка</i>	Үү	<i>ү</i>	Яя	<i>я (йа)</i>

§ 27. Үндүү жана үнсүз тыбыштар

Сүйлөмдөгү тыбыштар үндүү жана үнсүз болуп экиге бөлүнөт.

Жалаң гана үндүн катышы аркылуу айтылган тыбыштарды үндүү тыбыштар дейбиз. Алар *а, о, у, ы, э, и, ү, ө*. Буларды айтканда аба ооздон эч тоскоолсуз чыгат. Үнсүз тыбыштар деп жалаң гана шоокум аркылуу (*к, п, с, т, ф, х, ц, ч, ш, щ*) же тыбыш менен үндүн кошулушу аркылуу (*б, в, г, д, ж, з, л, м, н, р, ң, ь*) айтылган тыбыштарды айтабыз. Өпкөдөн чыгып келе жаткан аба ооздон жолтоолукка учурагандыктан ооз көңдөйүндө шоокум пайда болот.

§ 28. Үндүүлөрдүн бөлүнүштөрү

Кыргыз тилиндеги үндүү тыбыштарды үч белги менен классификациялайбыз.

1. Жасалуу ордуна (тилдин турушуна) карай экиге бөлүнөт: а) уччулдар (ичкелер)—*и, ү, э, ө, б*) түпчүлдөр (жоондор)—*ы, у, о, а*,

2. Жасалуу ыгына (жаактын ачылышына) карай экиге бөлүнөт: а) кууш үндүүлөр—*ы, и, у, ү*. б) кең үндүүлөр—*а, э, о, ө*.

3. Эринге карай экиге бөлүнөт: а) эринчилдер—*о, ө, у, ү*. б) эринсиздер—*ы, и, а, э*.

Үндүүлөр составына (түзүлүшүнө) карай экиге бөлүнөт:

а) кыска үндүүлөр (созулбастар)—*а, э, о, ө, ы, и, у, ү*. б) созулма үндүүлөр—*аа, ээ, оо, өө, уу, үү*.

Иш 1. Төмөнкү ырды окуп чыгып, андагы үндүүлөрдү көчүрүп жазгыла, аларды үндүүлөрдүн классификациясы боюнча бөлүштүрүп чыккыла.

Калкыган нурун төгүп жайдын күнү,
Кулпунган сулуу келбет жердин түрү.
Эс алып, кумга оонап, көлгө чумуп,
Шанданган пионерлер турмуш гүлү.

(Ж. Бейшекеев)

Иш 2. Төмөнкү ырды окуп чыгып, жогоркудай кылып иштегиле.

АШКАН БУЛБУЛ

(Пушкинге)

Орустун өлөңүнүн акын көркү,
Алмастай миң кубулган сен бермети,
Дүйнөгө асыл сөздөн бермет төгүп,
Жаркырап тар заманда чыктың эркин.
Падышанын коркок башчы желдеттерин,

Сен көрдүн, сен тааныдың тоолу жерин.
 Карышкан кан майданда кылыч тийбей,
 Кандуу желдет колунан жанды бердиң.
 Не керек өмүр сага, сөзүң тирүү,
 Алтындай жаркыраган жайнап гүлү.
 Жүз жыл болду кара жер сени алганы,
 Сен дүйнө акынысың ушул күнү.
 Кубанып көзү жайнап, мооку канып,
 Башкырт, түркмен, белорус, казак таанып.
 Окушат жазганыңды жаттап алып,
 Сөзүңдүн бир да бири өлбөсү анык.

(Жамбыл)

Иш 3. Төмөнкү ырды көчүрүп жазып, үндүү тамгалардын астын сызгыла.

МАКСИМ ГОРЬКИЙГЕ

Калемин атырылган күрөш үчүн,
 Күү берип. Ленин жолун сүрөш үчүн.
 Чынданып, чынын жазып китебинде,
 Жыйнаткан адабият алтын күчүн.

Бир кезде жетимдиктин зарын тарттын,
 Көтөрдүн жетилбеген турмуш дартын.
 Жетилип күчкө толук сүрөй чыккан,
 Ар түрдүү адабият сөзүң алтын.

Ильичтен партиянын жолун сурап,
 Ишине калам менен канат улап.
 Сталин—экөө менен сыр алышкан,
 Ардактап адабият күчүн курап.

(Акыев)

§ 29. Үнсүздөрдүн бөлүнүштөрү

Кыргыз тилиндеги үнсүз тыбыштарды дагы үч түрдүү жол менен классификациялайбыз.

1. Үнсүз жасалуу ордуна карай бешке бөлүнөт:

- а) Кош эринчилер—*б, п, м*;
- б) Эрин тилчилдер—*в, ф*;
- в) Уччулдар—*д, т, з, с, ц, н*;
- г) Орточул—*й*;
- д) Түпчүлдөр—*х, к, г, ң*.

2. Үнсүздөр жасалуу ыгына карай бешке бөлүнөт:

- а) Жарылмалар—*б, п, д, т, г, к*;
- б) Жылчыкчылар—*с, ш, ж, х, з, ф, й*;

в) Мурунчулар—**н, м, ң**;

г) Капталчыл—**л**;

д) Дирилдеме—**р**.

3. Үнсүздөр составына карай экиге бөлүнөт:

а) Жумшактар—**б, в, г, д, ж, з, л, м, н, р, ь, ң** (12);

б) Каткаландар—**п, ф, к, ц, х, т, ч, с, ш, щ** (10).

Эскертүү: жумшактардын ичинен **р, л, м, н, ң** тыбыштарын сонорныйлар (уяңлар) деп да айтабыз.

Үндүн катышуусу менен пайда болгон үнсүздөрдү жумшак үнсүздөр деп үндүн катышуусуз пайда болгон үнсүздөрдү каткалаң үнсүздөр дейбиз.

Иш 4. Төмөнкү текстти окуп чыккыла. Каткалаң үнсүздөрдү бир башка, жумшак үнсүздөрдү бир башка көчүрүп жазгыла.

Советтик коомдун алга умтулган кыймылын токтото ала турган күч дүйнөдө жок. Биздин ишибиз—жеңилбес иш. Провокацияларга да, коркутууларга да моюн бербестен рулду бекем кармап, өз жолубуз менен бара берүүбүз керек.

(Маленков)

Иш 5. Төмөнкү текстти окуп чыгып, андагы үнсүздөрдү үнсүздөрдүн жасалуу ордуна карай бөлүнүштөрү боюнча ажыраткыла.

Биздин улуу Родинабыз мындан да кубаттуу өнүгүүгө, тынчтык курулуштун көп сандаган ийгиликтерине, элдин материалдык жыргалчылыгынын саламаттыгын сактоонун, маданий деңгелинин өсүшүнө ээ болот. Учу-кыйрына көз жетпеген улуу өлкөбүздүн территориясы өнөр жайларынын ишканалары менен, сугаттын жаңы тармактары менен, темир жолдору менен жыш толот. Сталинград, Куйбышев, гидроэлектростанцияларынын курулуштары тездик темпте улантылып жатат.

(К К)

Иш 6. Төмөнкү текстти окуп чыккыла. Андагы үнсүздөрдү үнсүздөрдүн ыгына жараша бөлүнүшү боюнча ажыратып чыккыла.

— Мени,—деди Жапар,—какайып командирге честь берип туруп,—мени алар көптүгүнө салып, өлгөнүнө, тирилгенине карабастан, куушуруп кирип келишти. Мен орун которуп караганды, карагайларды жамынып, автоматымдын тилин тынымсыз сүйлөтүп жаттым. Окторумдун учуна илингендер чалгы менен чапкандай кыйрашты. Ок тийип өкүргөн, онтогон фашисттердин үндөрү да кулагыма угулуп турду.

(Баялинов)

§ 30. Муун

Сүйлөгөнүбүздө ичтеги абаны дароо чыгарып жибербестен майда бөлүкчөлөргө бөлүп чыгарабыз. Сүйлөгөндө канча жолу ушундай бөлүкчөлөр болсо, ошончо муун болот. Маселен: *ба-ла* деген сөздө эки муун бар, *бал-дар-га* деген сөздө үч муун, ал эми *кант* деген сөз бир муундан турат.

Сөздөрдүн айтылгандагы бөлүнө калган бөлүгү муун деп аталат.

Муунда бир же бир нече тыбыш болууга мүмкүн. Ар бир муунда үндүү тамгалар болуш керек. Сөздө канча үндүү тыбыш болсо, ошончо муун болот. Маселен: *мектеп* (эки үндүү болгондуктан эки муун), *кол-хоз-чу* (үч муун) ж. б.

Эскертүү Кыргыз тилиндеги созулма үндүүлөр катышкан сөздөрдө созулма үндүүлөр бир муун болуп эсептелет. Анткени созулма үндүүлөрдү айтканда үн бөлүнбөйт. Маселен: *жай-лоо* (эки муун), *тоо* (бир муун) ж. б.

Сөздөр муундун санына карай бир муундуу (*кол, уй, жай* ж. б.), эки муундуу (*жылкы, булак, жакшы*) жана көп муундуу (*балыкчылар, кызгылтым*) сөздөр болуп бөлүнүшөт.

Эки үндүүнүн ортосуна келген үнсүз тыбыштар муунга төмөнкү тартипте бөлүнөт:

1. Эки үндүүнүн ортосуна келген жалгыз үнсүз муунга ажыратылганда, ал үнсүз кийинки үндүүгө кошулат.

Маселен: *а-та, э-не, а-ба, и-ни, и-зи, уу-лу, а-ра, э-ки, ү-чөө* ж. б.

2. Эки үндүүнүн ортосуна келген эки үнсүз эки жакка тен бөлүнөт. Мисалы: *ат-та, ал-ма, ал-ган, бар-ды, бер-ген, жол-дош, кен-дүү то-кой-луу, тол-гон, Дон-бу, кол-хоз-дош-кон-дук-тан-бы* ж. б.

3. Эгерде эки үндүүнүн ортосуна келген үч үнсүз болсо, анын эки үнсүзү мурунку үндүүдө калып, бирөө кийинки үндүүгө кошулат.

Мисалы: *кырк-тай, өрт-төй.*

Интернационалдык сөздөрдү муунга ажыраткан учурда ортодогу үнсүз тыбыштын алдыңкы муунга, же арткы муунга кошулушу эркин болот.

Мисалы *транс-порт, тран-спорт* ж. б.

Эгерде сөздүн ортосуна төрт үнсүз катар келсе, ортодогу эки үнсүздүн экиге бөлүнүшү эркин болот.

Мисалы: *де-монс-тра-ци-я, же де-мон-стра-ци-я.*

Муундардын түрлөрү

Муун түзүлүшүнө карай ачык муун, жабык муун болуп экиге бөлүнөт. Жалаң гана үндүүлөрдөн турган муундарды, же үндүүлөр менен бүткөн муундарды ачык муундар дейбиз.

Мисалы: *ээ, уу, жаа, тоо, төө, та-за-ла, ка-ра, а-ра-да, ба-ла-да-бы, о-ро, чо-ро* ж. б.

Үнсүз менен аякталган муундарды жабык муун дейбиз.
Мисалы: *ар, ал, эл, эс, иш, ич, бил, биз, кырк ж. б.*

Иш 7. Төмөнкү сүйлөмдөрдү окуп, андагы сөздөрдү муундарга ажыратып, алардын ачык жана жабыгын айтып бергиле.

„Биздин көчөдө да майрам болот“. (И. Сталин.) „Өмүрүң узун болсун“. (М. Горький.) „Ойлоочу материядан ойлоонун өзүн бөлүп коюу мүмкүн эмес. Материя бардык өзгөрүштөрдүн субъектиси болот“. (К. Маркс.)

Иш 8. Төмөнкү ырды да жогоркудай иштегиле.

Кечинде көк да жылдыз, жер да жылдыз
Көңүл от, ыр учкан куш, көчө сайран.
Жаркырайт жалпы Москва жагалданып,
Жаныңды кубандырып алда кайдан.

(Маликов)

§ 31. Басым

Сүйлөгөнүбүздө сөздөгү бир муун башкаларына караганда көтөрүңкү айтылат.

Муундун көтөрүңкү айтылышын басым дейбиз, ошол көтөрүңкү айтылган муун басымдуу муун деп аталат. Жазууда басым агайын белги (') менен белгиленет. Ал белги басым түшүп турган үндүү тыбыштын үстүнө коюлат.

Мисалы: *жолдош, жолдоштор, жашар, улар* деген сөздөрдөгү *дош, тор, ар* деген муундарга басым түштү.

Орус тили аркылуу келген интернационалдык, советизм сөздөрдө басым ошол орус тилиндегидей эле болот.

Мисалы: *партия, атмосфера, тема, роман, гектар, процент, портфель, квартал* ж. б.

Кыргыз тилинде басым көбүнчө *ар, анак, чак, ир, ыр* жана башка мүчөлөр аркылуу түзүлөт.

Мисалы: *келер, барар, баранак, ирер, кажыр, тарынчак, кабанак, урушчак, кемир* ж. б.

Басым сөз башында да болушат. Сөз башындагы басымды көбүнчө күчөткүчтөр уюштурат.

Мисалы: *кыпкызыл, эң жакшы, көпкөк, капкара, сапсары* ж. б.

Иш 9. Төмөнкү сөздөрдөгү басымдуу муундарды ажыраткыла.

Столяр, цыган, недоимка, боппоз, аппак, алфавит, террор, магазин, жашар, каучук, документ, диспансер, катастрофа, табанак, үйрөнөр, жашыр.

§ 32. Орфоэпия

Жалпы түшүнүк

Ар бир улут тилдеринде жергиликтүү диалектилерден башка адабий тили болот. Адабий тил — ошол улуттун туура сүйлөшү үчүн алынган сүйлөөнүн нормасы.

Кыргыздын адабий тилинин ар түрдүү жергиликтүү диалектилерден бир аз айырмасы бар.

Мисалы: адабий тилибизде *суу*, *тоо* деп айтылса, таластык диалект боюнча *сув*, *тов* делип айгылат. Ошол сыяктуу эле *сидер*, *кыздар*, *кызылдар* деген сөздөрдү чүйлүк диалект боюнча *систер*, *кыстар*, *кысылдар* дешип айтышат. Тескери-синче *сыя*, *тосуу* деген сөздөрдү Ысык-Көл жактын диалектиси боюнча *зыя*, *тозуу* деп айтышат.

Сөздү адабий тил боюнча туура жана так, бир түрдүү айтууну үйрөгө турган эрежелердин жыйындысы орфоэпия деп аталат.

Орфоэпия грекче *orthos* — туура, *epos* — сөз деген эки сөздөн түзүлгөн.

Туура жана бирдей сүйлөгөндө эл бир-биринин сөзүнө тез түшүнүшөт, адамдардын арасындагы катнашты жеңилдетет. Ошондуктан туура сүйлөөгө үйрөтүү советтик мектепке жана советтик мугалимдин алдына коюлган милдеттин бири болуп эсептелет.

Адабий тилде айтылганы жазылышынан башкачараак болуп айтыла турган сөздөр да кездешет.

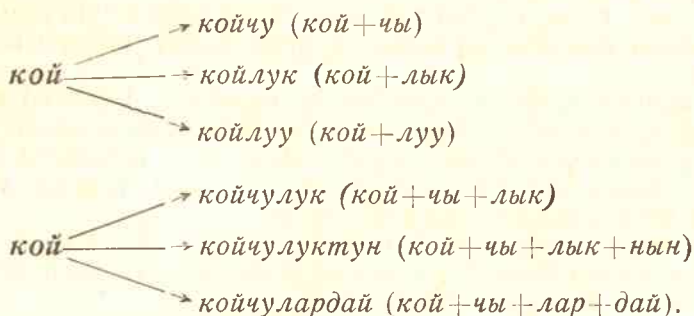
Мисалы: *тузсуз*, *Асан келди*, *таза кагаз* деген сөздөр сүйлөгөндө *туссуз*, *Асан гелди*, *таза гагаз* болуп айтылышат.

§ 33. Сөз жана анын составы

Кыргыз тилинде куранды мүчөлөрдүн жардамы менен бир эле сөздөн бир нече сөздөр жасоого болот.

Мисалы: *мал* деген сөздөн *малчы* (*мал+чы*), *мал+чылык* (*мал+чы+лык*), *малдуу* (*мал+луу*); *иш* деген сөздөн *иште* (*иш+ла*), *ишмер* (*иш+мер*), *иштөө* (*иш+ла+оо*), *иш+мердик* (*иш+мер+лык*), *ишчи* (*иш+чы*), *ишкер* (*иш+кер*) деген сөздөр жасалды. Бирок, бул сөздөрдүн унгусу бирдей болуп, куранды мүчөлөрдүн жардамы менен ар түрдүү маанидеги туунду сөздөр пайда болушту. Бул өндүү бир сөздөн экинчи бир сөздөрдүн пайда болуштарын тектеш сөздөр дейбиз.

Курандылардын жардамы менен тектеш сөздөрдүн пайда болушун төмөнкү схемадан көрүүгө болот:

1. Бир эле сөздүн грамматикалык формалары

Тектеш сөздөрдү бир эле сөздүн грамматикалык формалары менен аралаштырууга (чаташтырууга) болбойт. Тектеш сөздөр өздөрүнүн лексикалык маанилери менен ажыратылат.

Мисалы: *колхоз*, *колхозчу*, *колхозчулук*. Бир эле сөздүн грамматикалык формалары дегенибиз—ал сөздүн түрлөрү дегенди билдирет; ал сөздүн түрлөрү бир-биринен грамматикалык маанилери менен гана ажырашат.

Мисалы: *бала*—*баланын*—*балага* ж. б.

Кандай гана грамматикалык формада турбасын сөз өзүнүн лексикалык (буюмдук) маанисин жоготпой сактайт.

§ 35. Сөздүн унгусу

Жогорудагы көрсөтүлгөн тектеш сөздөр деп аталган бир нече окшош сөдөр бир сөздөн курулат.

Иште, ишмер, иштөө, ишмердик деген сөздөрдүн бардыгы *иш* деген сөздөн түзүлгөн. Бул сөздөрдүн бардыгынын түпкү мааниси *иш*. Бул түпкү маанини берүүчү сөз ушул тектеш сөздөрдүн бардыгына тийиштүү болот да, өзү мындан ары бөлүктөргө бөлүнбөйт.

Сөздүн түпкү маанисин берип, эч кандай бөлүктөргө бөлүнбөй турган, эгер бөлүнсө да өзүнүн түпкү маанисин жоготпой турган сөздүн бөлүгүн унгу дейбиз.

Мисалы: *туздуу, тузда, тузсуз, бала—лар=балдар, мен—га=мага*. Бул сөздөрдө унгусу *туз, бала, мен* сөздөрдүн түпкү маанисин берип турат.

Жогорудагы айтылган тектеш сөздөрдүн унгулары бирдей болгондуктан, мындай сөздөрдү бир унгулаш сөздөр деп да айтабыз.

§ 36. Сөздүн негизи

Кыргыз тилинде сөз бир унгудан да, унгу мүчөдөн да, же приставка менен унгудан да түзүлөт.

Унгудан гана турган же приставка менен унгудан, же унгу менен куранды мүчөдөн турган сөздү сөздүн негизин дейбиз.

Эч кандай аффикс (приставка, куранды, уланды) айкалышпай турган сөздү түп негиз, же түп унгу дейбиз.

Мисалы: *көз, баш, эл, үй, жылкы, мал, трактор ж. б.*

Приставка, же куранды мүчө айкашып турган сөздү туунду негиз, же туунду унгу дейбиз.

Мисалы: *малчы, суучул, бейбаш, кесме, ишмер ж. б.*

Түп унгулар кыргыздын төл сөздөрүндө негизинен бир же эки муундуу сөздөрдөн түзүлөт.

Эскертүү: түп унгуга мүчө уланганда анын негизи өзгөрүп кеткен учуру да болот.

Мисалы: *мен+га=мага, сен+нын=сенин, бала+лар=балдар, уйку+ла=укта* (уйкула эмес), *эми+ки=эмки* (эмики эмес), *кызыл+гылт=кызгылт* (кызылгылт эмес), *кызыл+ар=кыздар, узун+ар=узар, ку+тул+гар=куткар ж. б.*

Иш 10. Төмөнкү текстти окуп чыккыла. Андагы сөздөрдү түп унгу, туунду унгу жана сөздүн негизине ажыратып чыккыла.

Асман тиреген тоолордун жаратылышы эң бир сонун. Түнөргөн аскалар, көк мөңгүлөр, көк жалама зоолор жана уркуйган чокулар асманга тийгенсип турат. Мындан төмөнүрөөк бетегелүү белдер келет. Тоо текелердин, илбирстин жана башка жаныбарлардын жүргөн жерлери ушул. Андан ылдыйыраак түшө берген тоо капталдарында арча менен карагайлар өсөт.

Капчыгайлардын ичинде өскөн арча, карагайлардын арасында жапайы чыккан ар түрлүү жемиштер өсөт. (Рацек)

Иш 11. Жогоркудай кылып иштегиле.

Поездге, съездин, бейкамдык, сүргүдөн, социалисттик, революциясы, операсынын, илимпоз, ийгиликтердин, термометрди, большевиктер, сельсовет, авиациясына, эксперименттик.

§ 37. Сөздүн түрлөрү

Кыргыз тилиндеги сөздөр жөнөкөй жана татаал түрүндө кездешет.

Бир гана сөздөн туруп бир маани билдирип турса, андай сөздөрдү жөнөкөй сөздөр дейбиз. Жөнөкөй сөздөр түп унгу формасында же туунду (курама) формасында болот.

Мисалы: *Салый, үй, квартира, кой, мал, пахтачы, иште, сана, окуду, суучул ж. б.*

Эки же андан көп сөздөн туруп, бир маани билдирсе, татаал сөз дейбиз.

Татаал сөздөр түзүлүшүнө карай төрткө бөлүнөт:

1. Бириккен сөздөр.
2. Кош сөздөр.
3. Кошмок сөздөр.
4. Кыскартылган сөздөр.

§ 38. Бириккен сөздөр

Речь тизмегинде айрым сөздөр өзүнчө маанилүү сөздөрдөн биригип, бир сөзгө айланып кетет да, андагы тыбыштар бир биринин таасири менен өзгөрүүлөргө учурашат. Андай сөздөр же түп унгу сөздөрдөн, же мүчөлүү сөздөрдөн биригет. Түп унгу сөздөрдөн бириккен сөздөргө төмөнкү сөздөр кирет:

*быяк—бул жак,
тыяк—тиги жак,
өйүз—ал жүз,
Аккула—Ак кула,
бүгүн—бү күн
аяк—ал жак ж. б.*

Бул өңдүү түп унгу сөздөрдөн биригип кеткен сөздөрдү бирикме унгу деп айтабыз.

Мүчөлүү сөздөрдөн бириккен сөздөргө төмөнкү сөздөр кирет.

*антип—аны+этип,
минтип—муну+этип,
баратат—бара+жатат,
Тургунбай—тур+гын+бай,
Койчуман—кой+чы+ман,
Күлүмкан—күл+ым+кан,*

*Замирбек — за + мир + бек,
Келаттым — келе + жаттым,
Бөрүбасар — бөрү + бас + ар.*

Иш 12. Төмөнкү сөздөрдү айрым сөздөргө ажыратып жазып түп уңгу сөздөрдөн жана мүчөлүү сөздөрдөн бириккен сөздөрдү жана андагы тыбыштардын ээрчишип өзгөрүшүн айтып бергиле.

Ошентип, алпар, унчукпа, апар, сокпилек, бүйүз, быйыл, Жеңишбек, Келгенбай.

§ 39. Кош сөздөр

Речте сөзгө жаңыдан грамматикалык маани киргизүү үчүн бир нече жолдор (сөзгө мүчө айкаштыруу, эки сөздү бириктирүү, эки сөздү бирге айтуу, басымды, интонацияны, жардамчы сөздөрдү пайдалануу) колдонулат. Демек, биз кош сөздөрдү түзүү үчүн эки сөздү кошо (бирге) айтуу жолун колдонобуз, кош сөздөрдү уюштурабыз.

Кошмоктолуп айтылуучу сөздөрдү кош сөздөр дейбиз. Кош сөздөр мааниси жагынан төмөнкүлөргө бөлүнөт.

1. Кайталама кош сөздөр

Бир иштин узакка созулгандыгын (зарыгууну) далилдөө максатында жана сапатты, кыймылды, тууроону өз учурунда күчөтүп кайталоону билгизүүчү сөздөрдү кайталама кош сөздөр дейбиз.

Бул өңдүү кош сөздөр бир өңчөй болушат да, алар эки жана андан көп да кайталанып айтылат.

Мисалы: *күтө-күтө зарыгып кеттим. Карай-карай көзү талды. Калың-калың токойлорду араладык. Катар-катар үйлөрдү көрдүм. Алыстан жылт-жылт оттор көрүндү.*

(Ж. Турусбеков)

2. Беттеме кош сөздөр

Эки заттын ортосундагы бетме-бет абалды көрсөтүүчү кош сөздөрдү беттеме кош сөздөр дейбиз. Беттеме кош сөздөр бетме-бет айтылган кош сөздөрдүн биринчи сөзүнө *-ма* мүчөсү улануу аркылуу түзүлөт.

Мисалы: *Бетме-бет боло калды. Оозмо-ооз сүйлөштүк. Жекеме-жеке күрөштү. Колмо-кол алыштык.*

3. Жамдама кош сөздөр

Эки сөздү бирге айтуу жолу менен түзүлгөн кош сөздөрдү жамдама кош сөздөр дейбиз.

Жамдама кош сөздөр бир нечеге бөлүнөт: а) маанилеш кош сөздөр. Синоним¹ сөздөрдүн кош айтылуусу аркылуу түзүлгөн сөздөрдү маанилеш кош сөздөр дейбиз.

¹ Мааниси бирдей, формасы ар башка сөздөрдү синоним сөздөр дейбиз.

Мисалы: *Жыйым-терим бүттү. Оруу-жыюу эрте бүтөт. Сак-саламат барып кел. Эсен-соо жүрдүңүзбү? Чыр-чатак болбосун. Кайгы-капа жок.*

б) Каршы маанилеш кош сөздөр. Антоним¹ сөздөрдү каршы маанилеш кош сөздөр дейбиз. Булар карама-каршы маанидеги кош сөздөр.

Мисалы: *ак-караны ылгаш керек. Жаман-жакшы айтыш-пагыла. Өөдө-төмөн жүрүштүн пайдасы жок. Алым-беримдүү киши.*

в) Кайчылаш маанидеги кош сөздөр. Мааниси жагынан бирине бири кайчы турса да, кыналышып, жамдоо маанисин берип турган кош сөздөрдү кайчы маанидеги кош сөздөр дейбиз. Кайчы маанидеги кош сөздөрдүн ар бир сөзү өз алдынча турганда толук мааниге ээ болушат.

Мисалы: *Ата-эне балдарын мектепке жөнөтүштү. Павел менен Алым—экөө көптөн бери ага-ини болуп келе жатышат. Кеңешбек жай мезгилинде дайыма козу-улак багат. Быйыл өткөн жылга караганда колхоздордо жем-чөп мол камдалды. Быйылкы жылы Сагынбай кой-эчкиден 115 процент төл алды. „Кеңеш“ колхозу быйыл арпа-буудайдан мол түшүм алды. Оруу-жыюу өз убагында бүтсүн.*

г) Сынар маанилүү кош сөздөр. Биринчи сөзү маани берип, экинчи сөзү маани бербей, кош (бирге) айтылган сөздөр сынар маанилүү кош сөздөр деп аталат.

Мисалы: *Магазиндерде кийим-кечек өтө көп. Эгин-тегинди коромжусуз жыйнап алуу—биздин милдет. Балдарга китеп-сипет алып бериш керек. Советбек, мен келгенче мал-салга көз бол. (Маани бербөөчү сөздөр, маани берүүчү сөздөргө карай түзүлөт.)*

4. Сүйөмөлүү кош сөздөр

Биринчи сөзү да, экинчи сөзү да өз алдынча мааниге ээ боло албаган, бирок бирге айтылганда бири биринин сүйөмөсү менен мааниге ээ болгон кош сөздөр сүйөмөлүү кош сөздөр деп аталат.

Мисалы: *быкы-чыкы сөз бүтсүн. Субботник уюштуруп, мектептин тегерегин акыр-чикирден тазаладык. Динамит менен жардырганда зоонун быт-чыты чыгып кетти. Кыжы-кужу болгонун канцелярияга кирсем, мамлекетке эгин төгүү жөнүндө сөз болуп жаткан экен.*

Жогоруда көрсөтүлгөн кош сөздөрдүн бардыгы тең дефис аркылуу жазылат.

Иш 13. Төмөнкү сүйлөмдөрдү окуп, кош сөздөрдү көчүрүп жазгыла. Мааниси оюнча кош сөздөрдүн түрлөрүнө ажыраткыла.

¹ Грекче *анти*—*каршы*, *онома*—*ат*—имя дегенди көрсөтөт, башкача айтканда, мааниси жагынан карама-каршы сөздөр антонимдер деп аталат: *ка-туу-жуушак, жай-катуу*.

1. „Оруп-жыюу—сезондуу иш,—деген И. В. Сталин,—жана ал күтүп турууну каалабайт. Убактысында оруп-жыйнап алсаң, уттун, оруп-жыйноодо кечиксен, уттурдун“.

2. Кобур-кобур—сүйлөшкөндөрү, бастырса, аттарынын дүбүртөрү жазбай Сапарбайларга угулат (Сыдыкбеков).

3. Өрттөгөнсүп асманды	Кандай акын бул жерде
Көтөрүлдү күн дагы.	Бүт сүрөттөп айта алат.
Туш-туш жактан көбөйдү	Жибек желге зор талаа
Чой-чойлогон үн дагы.	Ойку-кайкы чайпалат.
Шүүдүрүмдү тамызып,	
Көркүн ачты гүл дагы.	

(Токомбаев)

Иш 14. Төмөнкү сөздөрдү катыштырып, сүйлөм түзгүлө. Кош сөздөрдүн кайсы түрү экенин айтып бергиле.

Завод-фабрика, ата-баба, каз-өрдөк, чоң-кичине, өөдө-ылдый, алыш-бериш, олку-солку, быт-чыт, бөйөн-чаян.

§ 40. Кошмок сөздөр

Айрым мааниге ээ болгон бир нече сөз биригип, бир түшүнүктү билдирип турса, аны кошмок сөздөр дейбиз.

Кошмок сөздөр: ө жердин аттары, тоолордун, дарыялардын, деңиздердин, көлдөрдүн, өсүмдүктөрдүн айбандардын, канаттуулардын, мекемелердин, мамлекеттин, окуялардын, планеталардын, газега, журналдардын, чыгармалардын, кишинин аттары, сандардын аттарын жана кыймыл-аракеттерди көрсөтүүчү сөздөр кирет.

Мисалы: *Тянь-Шань, Ала-Тоо, Чоң-Сары-Булак, Орто-Сай, Сыр-Дарыя, Ысык Көл, ат кулак, ак коко, сөөлжан, ак куу, кара каз, ала карга, кара күрөң, айыл чарба, өнөр жай, министрлер совети, агартуу министрствосу, тамак өнөр жай министрствосу, Советтер Союзу, Ата Мекендик Согуш, Улуу Октябрь Социалисттик Революциясы, Сары-Жылдыз, „Кызыл Кыргызстан“, „Ленинчил жаш“, „Советтик Кыргызстан“, „Ажал ордуна“, Кең-Суу, Жээнбек, Акматбек, Тоголок Молдо, Кара Ырчы, бир жүз он беш, окуп жатат ж. б.*

Кыргызстандын аймагындагы энчилүү жер, суу, шаардын аттары, планеталардын аттарын көрсөткөн кошмок сөздөрдүн ар бир сөзү бөлөк жана баш тамга менен дефис аркылуу жазылат.

Мисалы: *Жети-Өгүз, Тору-Айгыр, Сыр-Дарыя, Кара-Саз, Ысык-Көл, Ала-Тоо, Сары-Жылдыз ж. б.*

Бир нече сөздөн турган мекеменин, окуянын аттарынын ар бир сөзү баш тамга менен дефиссиз жазылат. Мисалы: *Кыргыз ССР Министрлер Совети, Кыргызстан Мамлекеттик*

Университети, Кыргыз ССР Агартуу Министерствосу, Кыргызстан Мамлекеттик Педагогика Институту, Улуу Октябрь Социалисттик Революциясы, Ата Мекендик Согуш ж. б.

Китептин, газеталардын, журналдардын, кол жазмалардын, чыгармалардын аттары бир нече сөздөн турса, биринчиси баш тамга менен калгандары кичине тамга менен жазылат.

Мисалы: „Ленинизм маселелери“, „Болот кантип курчуду“, „Алтын кыз“, „Эки жаш“, „Узак жол“, „Ленинчил жаш“, „Ажал ордуна“.

Эгерде экинчи сөзү энчилүү ат болсо, анда экөө тең баш тамга менен жазылат.

Мисалы: *Кызыл Кыргызстан.*

Эскертүү: Географиялык маанидеги кошмок сөздөрдүн атына коюлган чыгармалардын, мекемелердин, колхоздордун, совхоздордун аттары дефис аркылуу ар бир сөзү баш тамга менен жазылат:

Мисалы: „Кош Ала-Тоо, уулуң кетти м йданга“. Ак-Терек ИТСи, Таш-Дөбө жети жылдык мектеби, „Көк-Мойнок“ совхозу, „Кызыл Туу“ колхозу, „Ала-Тоо“ кинотеатры, Жети-Өгүз райондук партия комитети ж. б.

Кошмок сөздөрдөн болгон жалпы аттар кичине тамга менен дефиссиз жазылат.

Мисалы: *министрлер совети, агартуу министрствосу, педагогика институту, башкы командачы, бүткүл союздук, кол башчы, темир жол, кол жазма, сары май, каз тамак, ак мыя, ат кулак, айыл чарба, өнөр жай, жүз он беш ж. б.*

Төмөнкү сөздөр бирге жазылат:

Мендубана, кызгылт, сайгашка, сөөлжан, чалагайым, сокпилек, жарганат, кашкулак, кожогат, чаржайыт ж. б.

Кошмок сөздөр унгу сөздөрдөн, мүчөлүү сөздөрдөн да түзүлөт: *темир жол, Ала-Тоо, сары май* (унгу сөздөрдөн түзүлдү); *кол жазма, „Советтик Кыргызстан“* (мүчөлүү сөздөрдөн түзүлдү).

Иш 15. Төмөнкү ырды көчүрүп жазып, кошмок сөздөрдүн астын сызгыла.

ТАЛАСТЫН КӨРҮНҮШҮ

Үч Кошой менен Жерге-Тал,
Гүлдөгөн Талас сонун жер
Күнгөй тескей баары мал.
Сары-Ала менен Шалпылдак,
Сары ала моюн каз өрдөк
Сазында жатат каркылдап.
Сай-сайдын башы муздак төр,
Колхоздор жайлайт салкындап.

Кара-Кол менен Кум-Белден,
Карлары эрип аскадан,
Сай сайдан мөңгү суу келген,
Закым шамал, салкын жел
Күн, түн тынбай жүргөндөн.
Кең-Арал менен Бөрү-Бел,
Эки Чычкан, Тай-Жорго
Келишкен жайлоо Сандык-Төр.

(Үсөнбаев)

§ 41. Кыскарган сөздөр

Маанилүү сөздөрдүн башкы тыбыштарынан, же муундарынан алынып түзүлгөн сөздөрдү кыскарган сөздөр дейбиз. Кыскарган сөздөр кыргыз тилине Октябрь Революциясынан кийин орус тили аркылуу кирди. Алар төмөнкү жолдор менен кыскартылат:

1. Кыскарган сөздөр сөздөрдүн башкы тыбыштарынан алынып түзүлөт: *МТС* (машина трактор станциясы), *БК* (борбордук комитет), *БССР* (Белорус Советтик Социалисттик Республикасы), *БЧК* (Большой Чуйский канал) ж. б.

Башкы тамгаларынан алынып кыскартылган сөздөрдүн ар бир тамгасы баш тамга менен жазылат. Кыскартылган сөздөрдөгү тыбыштар алфавитте кандай айтылса, ошондой айтылат. Кыскартылган сөздөргө мүчө уланганда мүчөдөгү үндүү тыбыш эң аяккы тамганын айтылганына жараша уланат да, алар кыскартылган сөздөргө кошулуп жазылышат. Мисалы: *СССРдин*, *МТСке*, *КПСС тин*, *МВДге* ж. б. Баш тамгаларынан алынып кыскартылган сөздөрдүн ичинен *вуз*, *дот*, *дзот* сыяктуулар кичине тамга менен жазылышат. „*Жана башка, дагы ушу сыяктуу*“ деген сөздөр кыскартылганда кичине тамга менен жазылып, ар бир тамгадан кийин чекит коюлат (*ж. б. д., у. с.*)

2. Кыскарган сөздөр сөздөрдүн башкы муундарынан алынып да түзүлүшөт. Башкы муундардан алынып түзүлгөн сөздөр энчилүү атты көрсөтсө, баш тамга менен жазылат да, жалпы атты көрсөтсө, кичине тамга менен жазылат.

Мисалы: *комсомол* (коммунистический союз молодежи)— жаштардын коммунисттик союзу; *кол оз* (коллективное хозяйство) коллективдик чарба; *совхоз* (советское хозяйство)— советтик чарба; *Киргостеатр* (Киргизский Государственный Театр)—Кыргыз Мамлекет Театры.

3. Кыскарган сөздөрдүн биринчи сөзү бүт жана калгандагы башкы муундарынан алынып да түзүлөт: Кыргызмамбас (Кыргыз Мамлекеттик Басмасы).

4. Кыскарган сөздөр биринчи сөздүн башкы муунунан, калган сөздөрдүн башкы тамгаларынан алынып да түзүлөт:

РайЗО (районный земельный отдел)—райондук жер бөлүмү; *райФО* (районный финансовый отдел)— райондук акча бөлүмү ж. б.

5. Кыскарган сөздөр кыскартылуучу сөздөрдүн биринчи сөзү бүт алынып, калган сөздөрүнүн башкы тамгаларынан алынып да түзүлөт: *Кыргыз СС*—Кыргыз Советтик Социалисттик Республикасы; *Тажик ССР*—Тажик Советтик Социалисттик Республикасы ж. б.

6. Кыскартылуучу сөздөрдүн биринчисинин бир мууну, экинчи сөзү бүт алынуу менен да түзүлөт: *партбилет*, *профсоюз* (партиялык билет—партийный билет, профессиональный союз—кесипчилер союзу) ж. б.

7. Кыскартылуучу сөздөрдүн биринчиси бүт алынып, калган сөздөрдүн башкы муундары алынуу менен да кыскартылган сөздөр түзүлөт: *Чүй Райкому, Биринчи Май Райкому ж. б.*

Сөздөрдүн башкы тамгаларынан кыскартылган сөздөрдүн ар бир тыбышы алфавит составында кандай окулса, так ошондой окулат: СССР (эс-эс-эс-эр) — Советтик Социалисттик Республикалар Союзу. БССР (бэ-эс-эс-эр) — Белорус Советтик Социалисттик Республикасы. Кыскарган сөздөрдү окуганда сөздүн ортосундагы катар айтылган эки үндүүнүн бирөө түшүп калып айтыла берет: РСФСР—эр-сэ-фэ-сэ-эр—Россия Советтик Федеративдик Социалисттик Республикасы.

Иш 16. Төмөнкү кыскарган сөздөрдү тууралап окуп бергиле жана узартып жазып чыккыла.

УССР, Өзбек ССР, Казак ССР, Азербайжан ССР, МТМ, Кыргыз ССР, КПСС, Тажик ССР, КК, АССР, ЧТЗ, ВЛКСМ, МОПР, КОМИНТЕРН, Компартия, пединститут, АКШ, БЧК.

§ 42. Сөздүн мүчөсү

Уңгудан кийин уланып турган сөздүн бөлүгүн мүчө дейбиз. Маселен: *малчы, малга, жылкыны* деген сөздөрдөгү *мал, жылкы* деген уңгуларга *чы, га, ны* деген мүчөлөр айкашты. Уңгуга бир же бир нече мүчөлөр да айкаша берет. Мисалы: *алды, алдың, малчыларга* деген сөздөрдү ала турган болсок, ал деген уңгуга бир (*ды*), ошол эле ал деген уңгуга эки (*-ды, -ң*), мал деген уңгуга үч (*чы, -лар, -га*) мүчө айкашты. Кыргыздын тилинде бир уңгуга үчтөн көп мүчө да айкаша берет жана ар бир мүчө айрым грамматикалык маани түзөт. Маселен, *атчыларга* деген сөздөгү *-чы* мүчө кесипти, *-лар* мүчө көптүктү, *-га* мүчө катнашты көрсөтүт.

Иш 17. Төмөнкү текстти окуп чыккыла. Андагы мүчөлүү сөздөрдү көчүрүп жазып, уңгу мүчөлөргө ажыраткыла.

...Партиянын Борбордук Комитети биздин идеялык ишти жогорку деңгелге көтөрүү зарыл болгон убакыт келгендигин ленинграддык актив менен ленинграддык жазуучулар жакшы түшүнүүлөрүн каалайт. Советтик жаш муундардын алдында советтик социалисттик түзүлүштүн күч-кубатын чындоо иши биздин жыргалчылыгыбыздын жана маданиятыбыздын мындан мурда кулак угуп, көз көрбөгөн түрдө жаңы гүлдөш үчүн, советтик коомдун кыймылдаткыч күчтөрүн толук пайдалануу иши турат... биздин адамдар жогорку маданий, моралдык талаптары жана сезимдери болгон билимдүү, жогорку идеялуу кишилер болууга тийиш. (Жолдош Ждановдун „Звезда“ жана „Ленинград“ журналдары жөнүндө жасаган докладынан.)

§. 43. Куранды жана уланды

Кыргыз тилинде кайсы бир мүчөлөр сөзгө айкашат да, ошол айкашкан сөздүн маанисин да, мамилесин (формасын) да өзгөртүп жиберет. Мындай өзгөртүп жиберүүчү мүчөнү куранды мүчө дейбиз. Мисалы:

*мал + чы = малчы,
кес + ма = кесме,
иш + ла = иште,
суу + чыл = суучул ж. б.*

Жогору жакта *мал, кес, иш, суу* деген уңгу сөздөргө *чы, -ма, -ла, -чыл* деген мүчөлөр айкашты да ал сөздөрдүн маанилерин да, формаларын да өзгөртүп жиберисти.

Кыргыз тилинде кайсы бир мүчөлөр сөзгө айкашат да ал сөздүн маанисин өзгөртпөстөн, мамилесин (формасын) гана өзгөртөт. Мындай сөздүн маанисин эмес мамилесин, формасын гана өзгөрткөн мүчөнү уланды мүчө дейбиз.

Мисалы: *бала + га = балага, ат + ым = атым, бала + мын = баламын, бар + бы = барбы ж. б.*

Уланды мүчөлөр сүйлөмдөгү сөздөрдүн бир-бири менен болгон мамилелерин көрсөтүшөт. Кыргыз тилинде уланды мүчөлөргө жөндөмө мүчөлөр (*-нын, -га, -ны, -да, -дан*), таандык мүчөлөр (*-ым, -ын, -ы (-сы), -ыңар, -ыңыз, -ыбыз, -ыңыздар, -жак мүчөлөр -мын, -сың, -сыңар, -сыз, -быз, -сыздар*) этиштин жак мүчөлөрү, суроо уландысы—*бы*, күдүк уланды—*дыр* ж. б. киришет. Уланды мүчөлөр кыргыз тилинде форма түзүүчү аффикс деп аталышат да, куранды мүчөлөр сөздү өзгөртүүчү же сөз түзүүчү аффикстер деп аталышат.

Иш 18. Текстти окуп чыккыла. Андагы мүчө айкашып турган сөздөрдүн мүчөлөрүн куранды жана уланды мүчөлөргө ажыраткыла.

1945-инчи жылы 8-инчи майда Берлинде германиялык жогорку командованиенин өкүлдөрү Германиянын куралдуу күчтөрүнүн сөзсүз багынгандыгы жөнүндөгү актыга кол койду.

Немецтик-фашисттик баскынчыларга каршы совет эли жүртүзгөн Ата Мекендик Улуу Согуш жеңиш менен бүттү, Германиялык фашисттер толук талкаланды.

Жолдош кызыл аскерлер, кызыл флотчулар, сержанттар, старшиналар, армиянын жана флоттун офицерлери, генералдар, адмиралдар жана маршалдар! Сиздерди Ата Мекендик Улуу Согуштун жеништүү бүтүшү менен куттуктаймын.

Германиялык фашисттерди толук жеңип чыккандыгыбызды белгилөө үчүн, бүгүн, 9-унчу майда жениш күнү 22 саатта Родинабыздын борбору Москва Родинанын атынан бул эң со-

нун женишке жетишкен Кызыл Армиянын кайраттуу аскерлерине, Согуш Дениз Флотубуздун кораблдерине жана бөлүктөрүнө, миң замбиректен отуз жолу артиллериялык залп салют берет.

Родинабыздын эркиндиги үчүн жана көз каранды эместиги үчүн уруштарда курман болгон баатырларга түбөлүк данк!

Жашасын жеништүү Кызыл Армия жана Согуш Дениз Флоту!

Жогорку Башкы Командачы, Советтер Союзунун маршалы—И. Сталин
1945-инчи жыл, май.

§ 44. Куранды мүчөнүн түрлөрү

Куранды мүчө экиге бөлүнөт: 1) сөз жасоочу куранды, 2) сөз которуучу куранды.

1. Атооч сөздөрдү атооч сөздөргө, же этиш сөздөрдү этиш сөздөргө өткөрүүчү курандыларды сөз жасоочу курандылар дейбиз.

Мисалы:

колхоз + чы = колхозчу,

суу + чыл = суучул,

иш + кер = ишкер,

илим + поз = илимпоз,

кел + чы = келчи,

бар + гын = баргын,

жаз + ыл = жа·ыл,

жаз + ыш = жазыш.

-чыл, -чы, -көр, -поз деген курандылар атооч сөздөрдү атооч сөздөргө, *-чы, -гын, -ыл, -ыш* деген курандылар этиш сөздөрдү этиш сөздөргө өткөрүштү.

2) Атоочту этишке, этишти атоочко өткөрүүчү курандыларды сөз которуучу курандылар дейбиз: Мисалы:

иш + ла = иште,

кес + ма = кесме,

сүр + гы = сүргү

камчы + ла = кымчыла ж. б.

Иш 19. Төмөнкү сүйлөмдөрдү окуп чыккыла. Андагы сөздөрдүн мүчөлөрүн уландыларга, сөз жасоочу, сөз которуучу курандыларга ажыратып жазгыла.

„...Жашасын Кызыл Армиянын жеништерин шыктандыруучу жана уюмдаштыруучу большевиктер партиясы!“ (И. Сталин д.н.)

... Партия мүчөлөрүнүн эстүүлүк деңгелин көтөрүү жана партиянын катарына текшерилген, коммунизм ишине берилген

жолдошторду гана жеке-жеке тандап алуу тартиби менен партиянын составы дайыма жакшыртылсын. (ВКП(б) нин XVIII съездиндеги И. В. Сталиндин отчёттук докладынан.)

... Жумушчу табынын башка отряддарынан партиянын айырмасы баарыдан мурда мына мында: ал жумушчу табынын жөнөкөй гана отряды болбостон, коомдук күрөштү билүү менен, коомдук күрөштүн өнүгүү закондорун билүү менен, тап күрөшүнүн закондорун билүү менен куралданган жана ушул себептүү жумушчу табын баштоого, анын күрөшүнө жетекчилик кылууга жөндөмдүү болгон алдыңкы катардагы отряды, аңсизимдүү отряды, марксисттик отряд болуп саналат. (ВКП(б) нин тарыхынан.)

§ 45. Сөз мүчөлөрүнүн өзгөрүштөрүнө карай бөлүнүштөрү

Кыргыз тилиндеги унгу сөздөргө айкашуучу мүчөлөр өзгөрүштөрүнө карай экиге бөлүнөт: 1) ээрчибес мүчөлөр, 2) ээрчиме мүчөлөр.

1. Ээрчибес мүчөлөр. Сөздүн аягындагы үндүү жана үнсүздөрүнө карай өздөрүнүн үнсүзүн да, үндүүсүн да өзгөртпөгөн мүчөлөрдү ээрчибес мүчөлөр дейбиз.

Мисалы: *-стан* — Кыргызстан, *-кор* — жемкор, *-кер* — кызматкер, *-кеч* — арабакеч, кирээкеч.

Кыргыз тилинде ээрчибес мүчөлөр сан жагынан анчалык көп эмес. Аларга төмөнкү мүчөлөр киришет: — *стан*, — *кор*, *кер*, — *эке*, — *кеч*, — *поз* ж. б.

Мындан башка орус тили аркылуу кыргыз тилине кирген: *-ец*, *-изм*, *-ист*, *-ика-ка* ж. б. мүчөлөр да ээрчибес мүчөлөрдүн составына киришет. Мисалы:

комсомол + ец = комсомолец,
коммуна + изм = коммунизм,
социал + ист = социалист,
комсомол + ка = комсомолка ж. б.

2. Ээрчиме мүчөлөр. Сөздүн аягындагы жана аяккы муунундагы үндүү жана үнсүздөрүнө карай өздөрүнүн үнсүз жана үндүүлөрүн өзгөртүп жүрүүчү мүчөлөрдү ээрчиме мүчөлөр деп айтабыз. Мисалы:

партия + нын = партиянын,
Энгельс + нын = Энгельстин,
Ленин + нын = Лениндин,
бала + лык = балалык,

*жаш + лык = жаштык,
 тез + лык = тездик,
 фабрика + дай = фабрикадай,
 эшик + дай = эшиктей,
 эгин + дай = эгиндей.*

Иш 20. Төмөнкү сүйлөмдөрдү окуп, ая сөздөрдөгү ээрчиме жана ээрчибес мүчөлөрдү ажыратып жазгыла.

... Мына ушул себептүү Россия — ленинизмдин очогу, ал эми орус коммунисттеринин жол башчысы Ленин — анын түзүүчүсү болду. (И. В. Сталин „Ленинизм маселелери.“)

Педагогика кафедрасы педпрактика жөнүндө маселе каранды. Комсомолка Зоя Космодемьянская — Улуу Ата Мекендик Согуштун Баатыры.

Тиги он чакты жоокердин ичинен төртөө Улуу Ата Мекендик Согуштун Баатырлары экен. (Сыдыкбеков.)

Ээрчиме мүчөлөрдүн түрлөрү

Ээрчиме мүчөлөр өздөрүнүн сөздөрдөгү өзгөрүштөрүнө карай туруктуу, оошмо, сыйлыгышма жана сыйлыгыштырма болуп, төрткө бөлүнөт.

1. Сөзгө айкашканда үнсүзү өзгөрбөстөн үндүүсү гана өзгөрүп жүргөн мүчөлөрдү туруктуу мүчөлөр дейбиз.

м, с, ч тыбыштары менен башталган мүчөлөрдүн бардыгы туруктуу мүчөлөргө кирет. Мисалы:

*бас + ма = басма,
 кес + ма = кесме,
 кел + са = келсе,
 иште + са = иштесе,
 аюу + ча = аюуча,
 кеме + ча = кемече ж. б.*

Иш 21. Төмөнкү сүйлөмдөрдү окугула. Ал сөздөрдөгү туруктуу мүчөлөрдү көчүрүп жазгыла.

„Эгер душман багынбаса, аны жок кылат“ — деген Максим Горький.

— „Мугалим жигит“ дебей атынан айтпайсыңарбы, аты жокпу?

— Неге болбосун, бар. Аты — Кожобек.

— Редколлегиянын мүчөлөрүчү? (Баялинов.)

Иш 22. -ма, -сыз, -чан, -чыл, -са, -сы деген туруктуу мүчөлөрдү схемалап өзгөртүп, ылайыктуу мисалдар ойлоп тапкыла.

2. Сөзгө айкашканда өзүнүн үнсүзүн да, үндүүсүн да өзгөртүп жүргөн мүчөлөрдү оошмо мүчөлөр дейбиз.

Кыргыз тилинде *л, н, д, б, г* тыбыштары менен башталган мүчөлөрдүн бардыгы оошмо мүчөлөргө киришет. Мисалы:

*совхоз+лар=совхоздор,
университет+ны=университетти,
факультет+да=факультетте,
МТС+бы=МТСни,
коммунист+га=коммунистке ж. б.*

Иш 23. Төмөнкү текстти окуп, андагы оошмо мүчөлөрдү көчүрүп жазгыла.

Ваня мындай жасанган баланы өмүрүндө көргөн эмес. Ал гвардиячыл атчандардын толук формасын кийген: үстүндө согончогуна жеткен узун шинель; кара көрпөдөн тигилген, төбөсү кызыл менен тышталган кубандык тегерек шапка; эки кылычтын сүрөтү кайчылашкан эмблемасы¹ бар погон тагынган; бутунда шпору, аркасында салаңдап турган ачык кызыл башлыгы бар. Чекесинде түрмөктөлүп чыгып турган көкүлү бар, башын көтөрө салып, бала анча чоң эмес казак кылычын таза-лап жаткан болчу. Ал кылычын учунан сабына чейин кум аралашкан топурак менен сүрүп жатты.

Иш 24.-ла,-нын-гын,-дай,-ба деген оошмо мүчөлөрдү схемалап аларга тиешелүү мисалдар ойлоп тапкыла.

3. Аягы үндүүлөр менен бүткөн сөздөргө уланганда өзүнүн башкы үндүүсүн сыйлыгыштырган мүчөлөр сыйлыгышма мүчөлөр деп аталат.

Сыйлыгышма мүчөлөргө *ым, -ың, -ыбыз, -ыңыз, -ыңар, -ыш, -ын, -ыраак, -ынчы, -айын* ж. б. мүчөлөр киришет.

Мисалы:

*сана+ым=санам,
чене +ыл=ченел,
жаса+ын=жасан,
жакшы+ыраак=жакшыраак,
алты+ынчы=алтынчы,
сана+айын=санайын,
чана+ым=чанам,
бала+ың=балаң ж. б.*

Өздөрүнүн башындагы үндүүлөрүн сыйлыгыштырбастан, уңгу сөздөрдүн аягындагы үндүүлөрдү сыйлыгыштыруучу мүчөлөрдү сыйлыгыштырма мүчөлөр дейбиз. Сыйлыгыштырма мүчөлөргө *-оо, -уу* мүчөлөрү кирет. Мисалы:

*эки+оо=экөө,
сана+оо=саноо,
оку+уу окуу,
току+уу—токуу ж. б.*

Башы үндүү менен башталган мүчөлөрдүн бардыгынын эле үндүү тыбышы сыйлыгыша бербейт. Башы үндүү менен башталган-**асың, -ат, -алы, (алык), -абыз, -асыз, -асыңар, -асыз-дар** сыяктуу мүчөлөр аягы үндүүлөр менен бүткөн сөздөргө уланганда мүчөнүн башындагы үндүү **а** сыйлыгышпастан **й** тыбышына өтөт. Мисалы:

*карма+асың=кармайсың,
сина+ат=санайт,
оро+асың=оройсуң,
оро+алы=оройлу,
чене+абыз=ченейбиз,
байла+асыз=байлайсыз,
карма+асыңар=кармайсыңар ж. б.*

Үчүнчү жактын **ы** мүчөсү үндүүлөр менен келген сөзгө айкашканда, сыйлыгышпастан эки үндүүнүн ортосуна **с** тыбышы пайда болот. Мисалы:

*балта+ы=балтасы
терезе+ы=терезеси
жорго+ы=жоргосу
үндөө+ы=үндөөсү*

Иш 25. Төмөнкү сүйлөмдөрдү окугула. Ал сөздөрдөгү сыйлыгышма жана сыйлыгыштырма мүчөлөрдү көчүрүп жазгыла.

Ойгонуп, жайкы танда эрте туруп,
Бой жазып эчен түрдүү оюн куруп.
Кошулуп сурнай үнүн туурагандай,
Сайраган түрдүү куштар кубулжутуп.

Ырдалган атыр жыттуу жашыл чалгын,
Кубанып көркөмүнө табияттын.
Таң менен көл толкуну шыбырашып,
Сергиткен таза жибек жели салкын.

(Бейшекеев)

Иш 26. Текстти окуп чыккыла. Андагы мүчөлөрдү сөздөрдөн ажыратып алып, аларды туруктуу, оошмо, сыйлыгышма, сыйлыгыштырма мүчөлөргө ажыратып бөлүп чыккыла. Аларды (мүчөлөрдү) куранды, уланды мүчөлөргө ажыраткыла.

...Сыноосуз ар кандай уюм, анын ичинде адабият уюму да чирип кетиши мүмкүн. Сыноосуз ар кандай ооруну терең ырбатып жиберүүгө мүмкүн жана, андыктан, аны айыктыруу өтө кыйыныраак болот. Жалаң тартынбаган жана көрүнө сыноо гана биздин кишилерге то ук өсүүгө жардам берет, аларды алга барууга, өзүнүн ишиндеги кемчиликтерди женип чыгууга түрткү болот. Кай жерде сыноо болбосо, ал жерде былгып быкшыгандык жана өспөй токтоп калуучулук терең орнойт, ал жерде алга баруу кыймылына орун жок. (Ждановдун „Звезда“ жана „Ленинград“ журналдары жөнүндөгү докладынан.)

... И. В. Сталин бизге биздин өнүгүшүбүздүн эң зарыл шарты мына бул төмөндөгүлөр экендигин бир канча жолу көрсөткөн: ар бир совет адамы өзүнүн ар күнкү ишинин жыйынтыгын чыгарып, өзүн өзү коркпостон текшерүү, өзүнүн жумушун талдап, өзүнүн кемчиликтерин жана жаңылыштыктарын эрдик менен сынашы, өз ишинде мыкты натыйжаларга кандайча жетишери жөнүндө ойлонуп көрүү жана өзүнүн билимин жогорулатуу үчүн тынымсыз иштеши керек... Кимде-ким өз ишин сыноодон корксо, ал жек көрүнчү коркок, эл тарабынан сыйланууга татыксыз киши болот. (Ждановдун „Звезда“ жана „Ленинград“ журналдары жөнүндөгү докладынан.)

§ 46. Мүчөдөгү үндүүлөрдүн ээрчишкени

Кыргыз тилинде сөздүн аяккы муунундагы үндүү тыбыштарга карап, мүчөдөгү үндүү тыбыштар өзгөрүп турушат.

Мисалы:

<i>съезд</i> + <i>лар</i> = <i>съезддер</i>	<i>поезд</i> + <i>ны</i> = <i>поездди</i>
<i>эгин</i> + <i>лар</i> = <i>эгиндер</i>	<i>эшик</i> + <i>ны</i> = <i>эшикти</i>
<i>завод</i> + <i>лар</i> = <i>заводдор</i>	<i>өрдөк</i> + <i>ны</i> = <i>өрдөктү</i>
<i>көл</i> + <i>нар</i> = <i>көлдөр</i>	<i>гүл</i> + <i>ны</i> = <i>гүлдү ж. б.</i>

Жогорку *съезд*, *эгин*, *завод*, *көл*, *поезд* деген сөздөрдүн аяккы муундарындагы *е*, *и*, *о*, *ө*, *ү* тыбыштарына карап, *лар* мүчөсүндөгү *а* тыбышы *э*, *о*, *ө* тыбыштарына өттү.

Ошондой эле *поезд*, *эшик*, *өрдөк*, *гүл* деген сөздөрдүн аяккы муундарындагы *е*, *и*, *ө*, *ү* тыбыштарына карап, *ны* мүчөсүндөгү *ы* тыбышы *и*, *ү* тыбыштарына өттү.

Сөздүн аяккы муунундагы үндүүлөргө карап, мүчөдөгү үндүүлөрдүн ар түркүн өзгөрүп турушун үндүүлөрдүн ээрчишкени же үндүүлөрдүн ээрчишүү закону дейбиз.

Кыргыздын тилиндеги үндүүлөрдүн ичинен *а*, *ы* тыбыштары ээрчишип өзгөрүшөт.

А тыбышынын ээрчишип өзгөрүшү

Сөздүн аяккы муунундагы үндүүлөргө карай мүчөдөгү *а* тыбышы төрт түркүн өзгөрөт:

1) Сөздүн аяккы муунунда *а*, *ы*, *я*, *у*, *ю* тыбыштары болсо, мүчөдөгү *а* өзгөрбөй өз калыбында калат. Мисалы:

квартира + *га* = *квартирага*,
азык + *га* = *азыкка*,
партия + *га* = *партияга*,
вуз + *га* = *вузга*,
ТЮЗ + *га* = *ТЮЗга ж. б.*

2. Сөздүн аяккы муунунда **э, и, е** тыбыштары болсо, мүчөдөгү **а** тыбышы **э (е)** тыбышына өтөт. Мисалы:

*ГЭС + га = ГЭСке,
элик + га = эликке,
расписание + га = расписаниеге ж. б.*

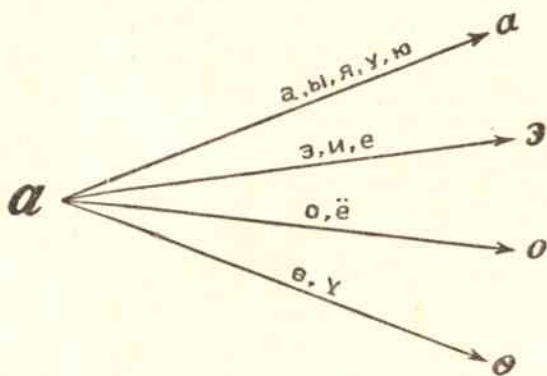
3. Сөздүн аяккы муунунда **о, ё** болсо, мүчөдөгү **а** тыбышы **о** тыбышына өтөт. Мисалы:

*совхоз + га = совхозго,
сырьё + га = сырьёго,
коён + га = коёngo.*

4. Сөздүн аяккы муунунда **ө, ү** тыбыштары болсо, мүчөдөгү **а** тыбышы **ө** тыбышына өтөт. Мисалы:

*сөз + га = сөзгө,
күз + га = күзгө,
чөл + га = чөлгө,
күү + га = күүгө ж. б.*

А тыбышынын мүчөдөгү өзгөрүшүн төмөнкү схемадан көрүүгө болот:

Иш 28. Төмөнкү сөздөргө **-да, -ча** мүчөлөрүн улап, андагы **а** тыбышынын өзгөрүшүн айтып бергиле.

База, кыз, геометрия, урук, куюн, СССР, ЗИС, кыргыек, ТОЗ, объем, көз, түз.

Иш 29. **А** тыбышынын өзгөрүшүнө схема түзгүлө. Схемадагы тыбыштарга ылайыктуу сөздөрдү таап, ал сөздөргө **-дан, -чан** мүчөлөрүн айкаштырып чыккыла.

ы тыбышынын өзгөрүшү

Сөздүн аяккы муунундагы үндүүлөргө карап мүчөдөгү **ы** тыбышы төрт түркүн өзгөрөт:

1. Сөздүн аяккы муунунда **а, ы, я** тыбыштары болсо, мүчөдөгү **ы** тыбышы өзгөрбөйт. Мисалы:

*Искра + нын = Искранын,
арык + нын = арыктын,
маяк + нын = маяктын.*

2. Сөздүн аяккы муунунда **э, и, е** тыбыштары болсо, мүчөдөгү **ы** тыбышы **и** тыбышына өтөт. Мисалы:

*жоокер + нын = жоокердин
Ташмулин + нын = Ташмулиндин
Алиев + нын = Алиевдин.*

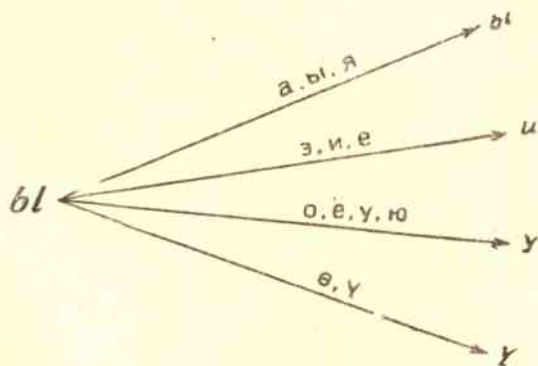
3. Сөздүн аяккы муунунда **о, ё, у, ю** болсо, мүчөдөгү **ы** тыбышы **у** тыбышына өтөт. Мисалы:

*Лазо + нын = Лазонун,
боёк + нын = боёктун,
козу + нын = козунун,
оюн + нын = оюндун.*

4. Сөздүн аяккы муунунда **ө, ү** тыбыштары болсо, мүчөдөгү **ы** тыбышы **ү** тыбышына өтөт. Мисалы:

*көчө + нын = көчөнүн,
өгүз + нын = өгүздүн.*

ы тыбышынын мүчөдөгү өзгөрүшүн төмөнкү схемадан көрүүгө болот:

Иш 30. Төмөнкү сөздөргө **-чы, -ны** мүчөлөрүн улап, андагы өзгөрүүлөрдү айтып бергиле.

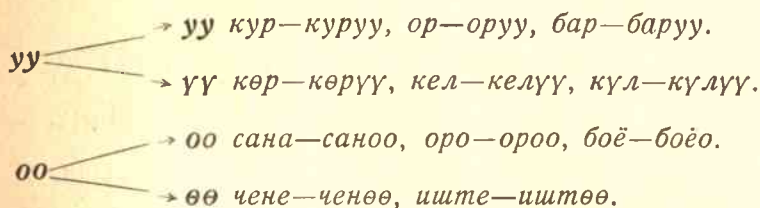
Мал, жылкы, мая, эмгек, эгин, чие, тоо, оён, отун куюн, өрмөк, өрүм.

Иш 31. ы тыбышынын өзгөрүшүнө схема түзгүлө. Схемадагы тыбыштарга ылайык сөздөр таап, ал сөздөргө **-ды, -гыч** мүчөлөрүн айкаштырып чыккыла.

Эскертүү: Созулма үндүүлөр аркылуу келген мүчөлөрдөгү **уу, оо** тыбыштары дагы ээрчишип өзгөрүшөт. Мисалы:

*жер + луу = жердүү
чене + оо = ченөө*

уу, оо тыбыштарынын өзгөрүшүн төмөнкү схемалардан көрүүгө болот:

§ 47. Мүчөдөгү үнсүздөрдүн ээрчишкени

Кыргыз тилинде сөздүн аягындагы үндүү жана каткалаң, жумшак үнсүз тыбыштарга карап, мүчөнүн башындагы үнсүз тыбыштар өзгөрүп турушат. Сөздүн аягындагы тыбыштарга карай мүчөдөгү үнсүз тыбыштардын баш ийип өзгөрүшүн мүчөдөгү үнсүз тыбыштардын ээрчишкени дейбиз. Үнсүздөрдүн ичинен **л, н, д, б, г** тыбыштары гана ээрчишип өзгөрүшөт.

н тыбышынын өзгөрүшү

Сөздүн аягындагы үндүү жана жумшак, каткалаң үнсүз тыбыштарга карай **н** тыбышы үч түркүн ээрчишип өзгөрөт:

1. Сөздүн эң аяккы тыбышы үндүүлөрдөн келсе, мүчөнүн башындагы **н** тыбышы өзгөрбөй калат. Мисалы:

*база ны = базаны,
материя + ны = материяны,
жюри + ны = жюрини,
шайлоо + ны = шайлоону,
тизме + ны = тизмени.*

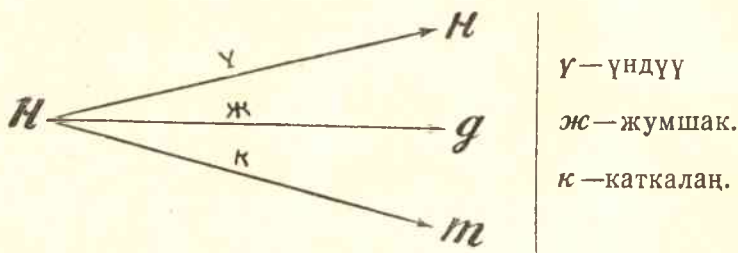
2. Сөздүн эң аяккы тыбышы жумшак үнсүздөрдөн келсе, мүчөнүн башындагы **н** тыбышы **д** тыбышына өтөт. Мисалы:

*маршал + ны = маршалды,
крейсер + ны = крейсерди,
социализм + ны = социализмди,
жылдыз + ны = жылдызды.*

3. Сөздүн эң аяккы тыбышы каткалаң үнсүздөрдөн келсе, мүчөнүн башындагы **н** тыбышы **т** тыбышына өтөт. Мисалы:

*климат + ны = климатты,
маркизет + ны = маркизетти,
Днепрогэс + ны = Днепрогэсти,
патронник + ны = патронникти.*

н тыбышынын өзгөрүшүн төмөнкү схемадан көрүүгө болот:

Иш 32. Төмөнкү сөздөргө **-ны**, **-нын**, **-ныкы** мүчөлөрүн айкаштырып, алардагы **н** тыбышынын өзгөрүшүн айтып бергиле.

Клиника, клиент, марля, марксизм, марка, манера, поэт, баатыр, боец, жоокер, жароокер, кызыл, көк, сары.

л тыбышынын өзгөрүшү.

Сөздүн аягындагы үндүү жана жумшак, каткалаң үнсүз тыбыштарга карай **л** тыбышы үч түркүн ээрчип өзгөрөт:

1. Сөздүн эң аяккы тыбышы үндүүлөрдөн, же жумшак үнсүздөрдүн **й** тыбышынан бүтсө, мүчөнүн башындагы **л** тыбышы өзгөрбөйт. Мисалы:

*сарай + лар = сарайлар,
чай + лар = чайлар,
поэма + лар = поэмалар,
марля + лар = марлялар,
компания + лар = компаниялар.*

2. Сөздүн эң аягы **й** тыбышынан башка жумшак үнсүздөрдөн бүтсө, **л** тыбышы **д** тыбышына өтөт. Мисалы:

*келин + лар = келиндер,
пейзаж + лар = пейзаждар,
артель + лар = артелдер.*

Эскертүү: а) Аягы **р** тыбышы менен бүткөн сөздөргө **лар** мүчөсү айкашса, мүчөнүн башындагы **л** өзгөрбөйт.

Мисалы: *жер + лар = жерлер, кар + лар = карлар, шаар + лар = шаарлар.*

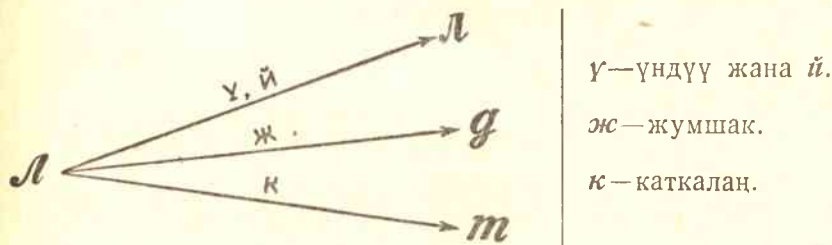
б) Аягы *р* тыбышы менен бүткөн сөздөргө *лар* мүчөсүнөн башка *л* менен башталган мүчөлөр айкашса, *л* тыбышы *д* тыбышына өтөт. Мисалы:

*жер+луу=жердүү, жер+лык=жердик,
жер+лаш=жердеш, кар+луу=кардуу,
кар+лык=кардык, жар+луу=жардуу ж. б.*

3. Сөздүн эң аяккы тыбышы каткалаң үнсүздөр менен келсе, мүчөнүн башындагы *л* тыбышы *т* тыбышына өтөт. Мисалы:

*коммунист+лар=коммунисттер,
спорт+лар=спорттор,
шкаф+луу=шкафтуу,
ремонт+лык=ремонттук,
чек+лаш=чектеш.*

л тыбышынын өзгөрүшүн төмөнкү схемадан көрүүгө болот:

Иш 33. Төмөнкү сөздөргө *-лар*, *-лаш*, *-лык*, *-ла* мүчөлөрүн айкаштырып, алардагы *л* тыбышынын өзгөрүшүн айтып бергиле.

Кабина, уюм, орган, кабинет, теория, демократия, большевик, сельсовет, президент, күрөш, академик, доцент, профессор, май, сай, элемент, июнь, телефон.

Мүчөдөгү *д* тыбышынын өзгөрүшү

Сөздүн аягындагы үндүү, жумшак үнсүз жана каткалаң үнсүз тыбыштарга карай *д* тыбышы эки түркүн өзгөрөт:

1. Сөздүн эң аяккы тыбышы үндүү жана жумшак үнсүздөрдөн келсе, мүчөнүн башындагы *д* тыбышы өзгөрбөйт.

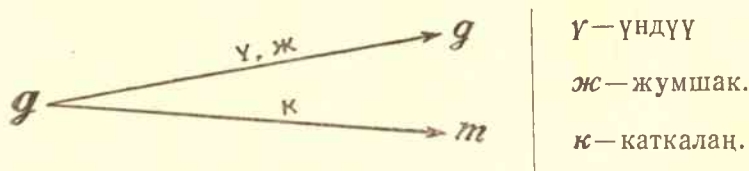
Мисалы:

*диалектика+да=диалектикада,
метро+дай=метродой,
грамматика+дан=грамматикадан,
орфоэпия+дан=орфоэпиядан,
инициатива+дан=инициативадан,
огород+да=огороддо,
жел+да=желде.*

2. Сөздүн эң аяккы тыбышы каткалаң үнсүздөр менен келсе, мүчөнүн башындагы **д** тыбышы **т** тыбышына өтөт. Мисалы:

ток + да = токто,
социалист + дан = социалисттен,
повесть + да = повестте,
жаш + да = жашта.

д тыбышынын өзгөрүшүн төмөнкү схемадан көрүүгө болот:

Иш 34. Төмөнкү сөздөргө **-дан, -да** мүчөлөрүн айкаштырып, алардагы **д** тыбышынын өзгөрүшүн айтып бергиле.

Чана, Ленинград, Париж, Москва, коллектив, практика, салют, чарба, тынчтык, актив, металл, канал, МТС, БК, КПСС.

Мүчөдөгү **б** тыбышынын өзгөрүшү

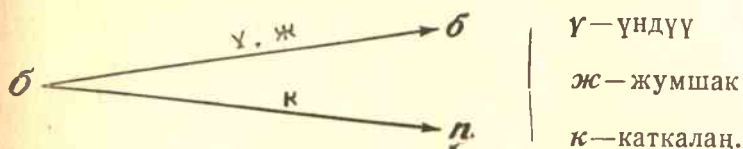
а) Сөздүн аягы үндүү, жумшак үнсүздөр менен келсе, мүчөнүн башындагы **б** тыбышы өзгөрбөйт. Мисалы:

ата + бы = атабы,
араба + бы = арабабы,
шаар + бы = шаарбы,
колхоз + бы = колхозбу,
үй + бы = үйбү,
кагаз + бы = кагазбы.

б) Сөздүн аягы каткаландар менен келсе, мүчөнүн башындагы **б** тыбышы **п** тыбышына өтөт. Мисалы:

киловатт + бы = киловаттпы,
ударник + бы = ударникпи,
гигант + бы = гигантпы,
таш + бы = ташпы,
тариф + бы = тарифпы,
ТАСС + бы = ТАССпы ж. б.

б тыбышынын өзгөрүшүн төмөнкү схемадан көрүүгө болот:

Иш 35. Төмөнкү сөздөргө *-бы, -ба* мүчөлөрүн улап, алардагы **б** тыбышынын өзгөрүштөрүн айтып бергиле.

Иште, ат, бар, ук, күт, электр, имарат, камылга, темп, техника, кызматкер, реконструктор, материал, оптимизм, жетекчи, куюн, мекеме, адилет, норма, көр, ор ж. б.

Мүчөдөгү **г** тыбышынын өзгөрүшү

Сөздүн эң аягындагы үндүү жана үнсүздөргө карата мүчөдөгү **г** тыбышы төрт түркүн өзгөрөт:

1. а) Сөздүн аягы **а, ы, я, у, ю, о, ё** тыбыштары менен келсе, мүчөдөгү **г** (**аг**) тыбышы өзгөрбөйт. Мисалы:

*опера + га = операга,
аары + га = аарыга,
материя + га = материяга,
туу + га = тууга,
меню + га = менюга,
Чоро + га = Чорого,
соё + га = соёго.*

б) Сөздүн аяккы мууну **а, ы, я, у, ю, о, ё** тыбыштары менен келип, эң аягы жумшактар менен бүтсө дагы мүчөдөгү **г** (**аг**) тыбышы өзгөрбөйт. Мисалы:

*каз + га = казга
кыз + га = кызга
аяз + га = аязга
туз + га = тузга
уюм + га = уюмга
короз + га = корозго
коён + га = коёнго.*

2. а) Сөздүн эң аягы **э, и, е, ө, ү** тыбыштары менен келсе, мүчөдөгү **г** (**аг**) тыбышы **г** (**г**) тыбышына өтөт. Мисалы:

*ийне + га = ийнеге,
маани + га = мааниге,
төө + га = төөгө,
изложение + га = изложениге,
түлкү + га = түлкүгө.*

б) Сөздүн аяккы мууну *э, и, е, ө, ү* тыбыштары менен келип, эң аягы жумшактар менен бүтсө, мүчөдөгү *г (q)* тыбышы *г (g)* тыбышына өтөт. Мисалы:

*килем + га = килемге,
эгин + га = эгинге,
съезд + га = съезде,
көз + га = көзгө,
күн + га = күнгө.*

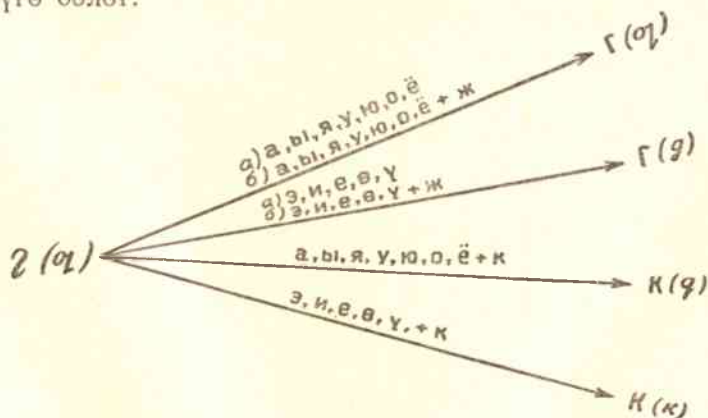
3. Сөздүн аяккы мууну *а, ы, я, у, ю, о, ё* тыбыштары менен келип, эң аягы каткаландар менен бүтсө, мүчөдөгү *г (q)* тыбышы *к (q)* тыбышына өтөт. Мисалы:

*пролетариат + га = пролетариатка,
маданият + га = маданиятка,
жарык га = жарыкка,
у ук + га = урукк ,
туюк + га = туюкка,
орок + га = орокко,
транспорт + га = транспортко,
боёк + га = боёкко.*

4. Сөздүн аяккы мууну *э, и, е, ө, ү* тыбыштары менен келип, эң аягы каткалан менен бүтсө, мүчөдөгү *г (q)* тыбышы *к (ки)* тыбышына өтөт. Мисалы:

*Белек + га = Белекке,
жеңиш + га = жеңишке,
кыргыек + га кыргыекке
чүрөк + га = чүрөккө,
өрүк + га = өрүккө.*

Мүчөдөгү *г (q)* тыбышынын өзгөрүшүн төмөнкү схемадан көрүүгө болот:

Иш 36. Төмөнкү сөздөргө *-га, -гыч* мүчөлөрүн айкаштырып, алардагы *г* тыбышынын өзгөрүшүн айтып бергиле.

Примьера, чыны, сая, уруу, жошо, соё, каз, сыз, аял, орун, чоюн, оромол, объём, үкү, чөө, расписание, эгиз, ини, жел, разъезд, чөл, түр, шерик, Чаек, өрмөк, өтүк, санак, калк, та-
як, улук, суюк, тоголок, боёк, жаз, кес, ор, ур, сүр, ат, ут, көр, өт.

Иш 37. Төмөнкү текстти окуп. **н, л, д, б, г** тыбыштары менен башталган мүчөлөр айкашкан сөздөрдү көчүрүп жазгыла жана алардагы **н, л, д, б, г** тыбыштарынын өзгөрүшүн байкагыла.

...Өзүң билесин, сен барда энең үй кызматында жүрчү эмес беле. Эми ал эпкиндүүлөрдүн бири. Звеного башчы. Орокто анын звеносу колхоз боюнча алда. Жакында энең бир жыйналышта жаштарды уялтып, мелдешке чакырып, аларды намысына келтирди. Ошондон кийин жумушка кеч чыккан жаштарды көрөйүн, „Кемпирден калгандан көрө өлгөнүбүз жакшы“ дешип, алар таң сүрө жумушка чыгып, күн бата үй-гө кайтып, иштеп жатышат.

Шүгүрчүлүк, колхозубуз жаман эмес. Мамлекеттик бардык пландан кутулдук. Согуштук заёмго жазылууда да, танкылык колоннага акча жыйноодо да биздин колхоз алда болду.

Уулум Жапар! Советтик Армиянын даңктуу, баатыр боецтеринин, родинанын ардактуу, асыл уулдарынын бири бол. Сендей жоокер уул менен мендей атаң сыймыктанат, мактана алат.

Кош, уулум! Атаң—Тойчубек. (Б а я л и н о в)

Иш 38. -ныкы деген мүчөгө схема түзгүлө жана ал схема боюнча тиешелү мисалдар ойлоп тапкыла. Андагы **н** менен **ы** нын өзгөрүшүн байкагыла.

Иш 39. Төмөнкү мүчөлөрдүн нече түркүн өзгөрө тургандыгын, аныктагыла жана үйдөн схемалап, ылайыктуу мисалдар таап келгиле. -**чы**, -**чыла**, -**сыз**, -**ма**, -**ь.м**, -**ың**, -**ы**, -**мын**, -**ма**, -**ыш**, -**ды**, -**ба**, -**дай**, -**бас**, -**ыраак**, -**сы**, -**быз**, -**ыңчы**, -**са**.

§ 48. Үндүүлөрдүн эки сөз ортосунда түшүп калып айтылышы

Речь тизмегинде жанаша айтылган эки сөздүн биринчи сөзү үндүүлөрдөн бүтүп, экинчи сөзү үндүүлөрдөн башталса, айтылган учурда бир үндүү түшүп калат да, эки сөз бирге айтылат, бирок жазууда үндүү түшүрүлбөй жазылат.

Мындай учурда катар айтылган эки сөз тең айрым мааниге ээ болуп турса, көбүнчө, мурунку сөздүн аягындагы үндүү түшүп айтылат:

Айтылышы:

торат
жалпыш
төргөтур
жээрдат
каруй.

Жазылышы:

тору ат
жалпы иш
төргө отур
жээрде ат
кара уй.

Айтылышы:

*сарат
жылкайда
Сарой кыштагы
Карой сельсовети.*

Жазылышы:

*сары ат
жылкы айда
Сары-Ой кыштагы
Кара-Ой сельсовети.*

Катар айтылган эки сөздүн мурункусу *жаза, бара, оро, өтө, ала, кара* ж. б. ушул сыяктуу **а** мүчөсү уланган сөздөрдөн кийин *эле, экен* сыяктуу сөздөр катар айтылса, көбүнчө кийинки сөздүн башындагы үндүүсү түшүп айтылат:

Айтылышы:

*жазалек
баралек
оролек
өрөлөк
каракен
чалакен
чыгалек*

Жазылышы:

*жаза элек
бара элек
оро элек
өрө элек
кара экен
чала экен
чыга элек.*

§ 49. *к, к (q), п* тыбыштарынын *з, з (q), б* тыбыштарына өтүшү

Сөздүн аягындагы *к, к (q), п* тыбыштары үндүү менен башталган мүчө айкашканда *з, з (q), б* тыбыштарына өтүп айтылышат жана алар жазууда ошол өткөн бойдон жазылат. Мисалы:

*ак + ы = агы,
терек + ы = тереги,
кап + ы = кабы,
ак + ыш = агыш,
теп + ыш = тебиш,
ток + ы = тогу,
блок + ы = блогу,
тип + ы = тиби,
принцип + ы = принциби
кишилик + ы = кишилиги ж. б.*

Иш 40. Текстти көчүргүлө. *к, к (q), п* тыбыштары *з, з (q), б* тыбыштарына өтүп кеткен сөздөрдүн астын сызгыла.

...Волганын оң жээгине – Сызрандан Жигулевский курулуш районуна чейин узундугу 100 километрге жакын жогорку вольттуу экинчи линиянын курулушу аяктоого жакын калды. (К.К.)

... Түркменстандын тажрыйба станцияларында пахтанын бир катар жаңы булалуу сортторун өстүрүп чыгарышты. Пахтанын бул сорту Түштүк-Батыш Түркменстандын сугат талааларында

ийгиликтүү өсүп чыга тургандыгын белгилешти. Жүзүмдүн, май өсүмдүгүнүн, анардын, анжирдин, цитрустун ондогон сорттору да чыгарылды. Каналдын жээгин, калк орношулган пунктарды жана жолдорду жашылдандыруу үчүн ар түрдүү жыгач өсүмдүктөрүнүн көп түрлөрү климатташтырылды (КК). Быйыл колхозчулар чөбүн мөөнөтүнөн мурда жыйнашты (КК). Студенттердин көбү экзамендерин отлично деген баага тапшырышты.

Иш 41. Арык, шерик, жарык, ударник, сап, чок, көк, тарак, өтүк, китеп, орок, белек, терек, сөз үк, күздүк, жаздык, урук, турук деген сөздөргө үндүү менен башталган мүчөлөр таап айкаштырып, андагы *к, қ, п* тыбыштарынын *г, а, б* тыбыштарына өтүштөрүн айтып бергиле.

§ 50. Эки сөз ортосунда үнсүздөрдүн алга жана артка ээрчиши. Эки сөз ортосунда үнсүздөрдүн алга ээрчишкени

Речь тизмегинде жанаша айтылган эки сөздүн биринчи сөзүнүн аягындагы тыбышынын таасири менен кийинки (экинчи) сөздүн башындагы үнсүз тыбыштын өзгөрүп айтылышын үнсүздөрдүн эки сөз ортосунда алга ээрчишкени дейбиз.

Эки сөз ортосунда *к, к (q)* тыбыштарынын алга ээрчиши

Жанаша айтылган эки сөздүн биринчи сөзүнүн аягы үндүүлөрдөн, же кээ бир жумшак үнсүздөрдөн бүтүп, экинчи сөздүн башкы тыбышы *к* менен башталса, эки жагындагы үндүүлөрдүн таасири менен *к, к (q)* тыбышы *г, г (q)* болуп, *к (ки)* тыбышы *г (g)* болуп айтылат, бирок мындайлар жазууда берилбейт. Мисалы:

Айтылышы:

*ала гел
адамы гана
кара гиши
биле гойду
жерге гойду
бери гара
киши герек
бери гел
Кызыл-Гыя
жаз гелди
кой гелди
кар гетти
быйыл гел
айыл гайда?*

Жазылышы:

*ала кел
адамы кана
кара киши
биле койду
жерге койду
бери кара
киши керек
бери кел
Кызыл-Кыя
жаз келди
кой келди
кар кетти
быйыл кел
айыл кайда? ж. б.*

Мындай ээрчип айтылыштар Кыргызстандын түндүк жана Талас райондорундагы жашаган кыргыздар үчүн мүнөздүү болот. Түштүк райондордогу кыргыздардын көпчүлүгү жазылганы кандай болсо, ошондой сүйлөшөт.

Иш 42. Төмөнкү сөздөрдү жазылышындай кылып оңдоп, аларды катыштырып сүйлөм түзгүлө. Ал сүйлөмдөрдөгү алга ээрчишүү өрдү айтып бергиле.

Күз гелди. Ала гарга. Ала гел. Жөө гел. Үй гайда? Асан гетти.

§ 51. Эки сөз ортосунда *б* тыбышынын алга ээрчишкени

Биринчи сөздүн аягындагы каткалаңдын таасири менен экинчи сөздүн башындагы *б* тыбышы *п* тыбышына өтүп айтылат. Мындайлар жазууда берилбейт. Мисалы:

Айтылышы:

*алып пер
көрүп пер
ат парбы?
карап пар
жыгач пар
тосуп пар
ат пасты
бат пар*

Жазылышы:

*алып бер
көрүп бер
ат барбы?
карап бар
жыгач бар
тосуп бар
ат басты
бат бар. ж. б.*

Эки сөз ортосунда үнсүздөрдүн артка ээрчишкени

Жанаша келген эки сөздүн экинчи сөзүнүн башындагы тыбышынын таасири менен биринчи сөздүн аягындагы тыбыштын өзгөрүп айтылышын эки сөз ортосунда үнсүздөрдүн артка ээрчиши дейбиз.

§ 52. *к, к(q), п* тыбыштарынын эки сөз ортосунда артка ээрчишкени

Жанаша айтылган эки сөздүн экинчи сөзүнүн башындагы үндүүлөрдүн таасири менен биринчи сөздүн аягындагы *к(q)*, *п* тыбыштары *г(ој)*, *г(g)*, *б* тыбыштарына өтүп бирге айтылышат, бирок мындайлар жазууда берилбейт:

Айтылат:

агалтын
агала
көгала
таабалды
көрүбал
агулак
көгулак
көбал
Көгой
көрүбайт

Жазылат:

ак алтын
ак ала
көк ала
таап алды
көрүп ал
ак улак
көк улак
көп ал
Көк-Ой
көрүп айт

§ 53. Эки сөз ортосунда з тыбышынын артка ээрчиши

Жанаша айтылган эки сөздүн экинчи сөзүнүн башындагы **с, ч** тыбыштарынын таасири менен биринчи сөздүн аягындагы **з** тыбышы **с** тыбышына өтүп айтылат. Бирок, мындайлар жазууда берилбейт. Мисалы:

Айтылат:

көс сал
бис чаптык
сөс сүйлө
ас чыда
ас себептүү
түс чой
бис ченде
ас чамда
ас сүйлө
кыс сыяктуу

Жазылат:

көз сал
биз чаптык
сөз сүйлө
аз чыда
аз себ.птүү
түз чой
биз ченде
аз чамда
аз сүйлө
кыз сыяктуу

Иш 43. Төмөнкү сүйлөмдү көчүргүлө да, **к, к(q), п, з** тыбыштары менен бүткөн сөздөрдүн астын сызгыла жана айтылышы менен жазылышынын айырмасын айтып бергиле.

1. Алар сөз сүйлөп берет. 2. Менин китебимди алып бер. 3. Ак алтындын түшүмү мол болсун. 4. Совхоздун уйлары Көк-Ой талаасына барды.

§ 54. Эки сөз ортосунда н тыбышынын артка ээрчиши

Жанаша айтылган эки сөздүн экинчи сөзүнүн башындагы **к, к(q), г, г(q)** тыбыштарынын таасири менен биринчи сөздүн аягындагы **н** тыбышы **ң** тыбышына өтүп айтылат да, **к, г(q)** тыбышы, **к г** тыбышына өтүп айтылат.

Экинчи сөз **б** тыбышы менен башталса, **н** тыбышы **м** тыбышына өтүп айтылат, бирок жазууда **н** тамгасынын өзү жазылат. Мисалы:

Айтылат:

мең гана
наң гарагын
том бекен
жыйым беле
күн гарама
ом бар
нам барбы
нам бекен
кем барбы
ом бала
сен гелдиң

Жазылат:

мен гана
нан карагын
тон бекен
жыйын беле
күн карама
он бар
нан барбы
нан бекен
кен барбы
он бала
сен келдиң

§ 55. Эки сөз ортосунда **ч** тыбышынын артка ээрчишкени

Жанаша келген эки сөздүн экинчи сөзүнүн башындагы **т, ч, с** тыбыштарынын таасири менен биринчи сөздүн аягындагы **ч** тыбышы **ш** тыбышына өтүп айтылат, бирок ал жазууда берилбейт. Мисалы:

Айтылат:

көш түштү
көш созулду
жыгаш токойдо
чаш тарагыч
кеш чыгат

Жазылат:

көч түштү
көч созулду
жыгач токойдо
чач тарагыч
кеч чыгат

§ 56. Бир сөз ичинде үнсүздөрдүн артка ээрчиши

Мүчөнүн башындагы тыбыштын таасири менен уңгу сөздүн аягындагы үнсүз тыбыштардын өзгөрүп айтылышын үнсүздөрдүн бир сөз ичинде артка ээрчишкени дейбиз. Мындай убакытта сөздүн аягындагы **н, з, ч,** тыбыштары өзгөрүп ээрчишет.

§ 57. Бир сөз ичинде **н** тыбышынын артка ээрчиши

Эң аяккы тыбышы **н** менен бүткөн сөздөргө башы **г (аг), к (ақ)** тыбыштары менен башталган мүчөлөр уланган учурда **н** тыбышы **ң** тыбышына өтүп айтылат.

Ошол эле **н** тамгасы менен бүткөн сөзгө башы **м, б** тыбыштары менен башталган мүчөлөр уланса, сөздүн аягындагы **н** тыбышы өзүнө жакын эринчил **м** тыбышына өтүп айтылат. Бирок, жазууда **н** тамгасынын өзү жазылат. Мисалы:

Айтылышы:

Жазылышы:

бүгүңкү
эгиңге
түңкү
саамбы
намбы
жээмби
туюмма
көммө

бүгүнкү
эгинге
түнкү
саанбы
нанбы
жээнби
туюнма
көнмө

Эскертүү: **ыңкы** мүчөсү сөздөргө уланганда андагы **ң** тыбышы дайыма сакталат.

Мисалы: *Кыйшайыңкы, өсүңкү, көрүнүңкү ж. б.*

§ 58. Бир сөз ичинде 3 тыбышынын артка ээрчиши

Аягы **з** менен бүткөн сөздөргө башы **с, ч** менен башталган мүчөлөр уланганда **с, ч** тыбыштарынын таасири менен сөздүн аягындагы **з** тыбышы **с** тыбышына өтүп айтылат. Мисалы:

Айтылат:

Жазылат:

жсасса
жсесиз
сөссүз
сосоо
сүссөң
касча
бисче
жесчи
эссе
сиссиз
түссүз
кысча

жазса
жезсиз
сөзсүз
созсо
сүзсөң
казча
бизче
жезчи
эзсе
сизсиз
түзсүз
кызча

Иш 44. Төмөнкү сөздөрдү жазылышындай кылып оңдоп, аларды катыштырып, сүйлөм түзгүлө.

Түссүн, биссиз, сисче, тосоо, күссүз, үссөң, бусса.

§ 59. Бир сөз ичинде *и* тыбышынын артка ээрчиши

Эң аягы *и* тыбышы менен бүткөн сөздөргө *и*, *т*, *с* тыбыштары менен башталган мүчө уланганда мүчөнүн башындагы тыбыштардын таасири менен сөздүн аягындагы *и* тыбышы *ш* тыбышына өтүп айтылат. Жазууда *и* тыбышынын өзү жазылат. Мисалы:

Айтылышы	Жазылышы:
<i>ашчы</i>	<i>аччы</i>
<i>чешчи</i>	<i>чеччи</i>
<i>жыгашчы</i>	<i>жыгаччы</i>
<i>каштуу</i>	<i>качтуу</i>
<i>өштү</i>	<i>өчтү</i>
<i>уштуу</i>	<i>учтуу</i>
<i>кашса</i>	<i>качса</i>
<i>көшсө</i>	<i>көчсө</i>
<i>жыгашсыз</i>	<i>жыгачсыз</i>
<i>кешсиз</i>	<i>кечсиз</i>

Иш 45. Төмөнкү туура жазылбаган сөздөрдү көчүрүп, тууралап жазгыла. *и* тыбышынын *ш* тыбышына өтүп айтылышын жана жазылышын айтып бергиле.

Ашты, көштү, ушту, кашты, күштүү, ашса, жыгашча, ишчи, чешчи, чешсе, ушса, күшсүз, ишсе, кешчи, уштуу ж. б.

§ 60. Ташымал

Көп учурларда жазылып келе жаткан сөздүн жарымы жолдон аягына батпай калат. Мындай учурда ал сөздүн батпай калган бөлүгүн ылдыйкы жаңы жолго ташымал (-) аркылуу ташып жазабыз.

Батпай калган сөздөр муундарга бөлүнүп гана ташылат.

Муундан жалгыз тамганы, же бир тамгадан турган муунду бөлүп ташууга болбойт.

Башкы тамгалары алынып кыскартылган сөздөр бир жолдон экинчи жолго бөлүнүп ташылбайт. Алардын мүчөлөрү ташылууга мүмкүн.

Мисалы: *С-С-С-Р*, *-В-Л-К-С-М*, *М-Т-С* болуп ташылбайт. *СССР*, *ВЛКСМ*, *МТС*, *СССРдин*, *ВЛКСМдин-би?* *МТС-тенби* болуп ташылат. Цифра менен жазылган сандардын жарымы да ташылбайт. Же мурунку жолго батырып, же кийинки жолго чогуу көчүрүлүп жазылат.

Жазууда жол аягындагы муундан кийин дайыма сызыкча коёбуз. Бул сызыкча ташымал белгиси деп аталат.

Иш 46. Төмөнкү сөздөрдүн ичинен ташымалдоого болбой турган сөздөрдү бир бөлөк, ташымалдоого мүмкүн болгон сөздөрдү бир бөлөк көчүрүп жазгыла жана ташымалдоого болгон сөздөрдү муунга ажыратып жазгыла.

МТС, КПСС, СССР, каш, чач, ТОЗ, кат, эт, совхоз, колхоз, революция, Минскиде, актыга, XVII, 1567, 16, эл, кен, тоо, куу, тоок, коммунист, сельсовет, артель, почтальон, канцелярия, бухгалтер, ВЛКСМ, ГЭС, январь, Вася, мебель, кровать, стул, Варшава, Киев, Пржевальскиден, ЧТЗ, университет, комбайн, край, май.

§ 61. Кыргыз тилинин орфографиясы

Кыргыздын адабий тили Улуу Октябрь Социалисттик Революциясынын жеңишинин натыйжасында гана түзүлдү.

Өзүнүн „Марксизм жана тил илиминин маселелери“ деген гениалдуу эмгегинде И. В. Сталин тилдин надстройкадан айырмасын көрсөтүп, тил жөнүндө мындай дейт: „...кишинин өндүрүштүк иши менен тикеден-тике байланышкан жана ал өндүрүштүк иш менен гана эмес, өндүрүштөн тартып базиске чейин, базистен тартып надстройкага чейин кишинин жумушунун бардык сфераларында кишинин ар кандай башка иштери менен да байланышкан“¹.

Улуу Октябрь Социалисттик Революциясынан кийин кыргыз элинин ишинин бардык тармактары кениди, өлкөбүздө социалисттик коомду курууга байланыштуу ал тармактар барган сайын кеңип жатат. Мына ушундай ийгиликтердин натыйжасында кыргыз тилинин сөздүк составы кеңип жана толукталып, анын грамматикалык түзүлүшү бара-бара өркүндөп жатат.

Кыргыз тилинин өөрчүшү жана өркүндөшү элдин сөз байлыгынан жана да коммунисттик коомду кыргыз эли менен биргелешип куруп жаткан улуу орус элинин тилинин байлыгынан пайдалануу аркылуу өсүп жатат. Кыргыз тилинин (өзүнүн спецификалык өзгөчөлүгүн сактап калуу менен бирге) орус тили аркылуу байышы, улуу орус элинин алдыңкы катардагы маданиятына кыргыз элинин тартылгандыгын, катышкандыгын далилдейт жана СССР элдеринин ортосундагы достукту көрсөтөт.

1928-инчи жылы араб алфавитин жана 1940-ынчы жылы латиндештирилген алфавитти таштап, кыргыз эли өзүнүн жазуусун орус алфавитинин негизинде түздү. Бул кыргыз тилинин жазуусун туруктуу жазуу кылууга мүмкүндүк берди.

Кыргыз тилинин 1940-ынчы жылы бекитилген орфография эрежелеринин жыйнагы И. В. Сталиндин тил илими жөнүндөгү эмгектеринин негизинде кайта каралып чыкты да, 1951—

¹ И. Сталин. Марксизм жана тил илиминин маселелери, Фрунзе 1950-нчу ж. 10-унчу бет.

1952-нчи жылдардагы кеңешмелерде талкууланды, бул кеңешмелерге республиканын мугалимдери, интеллигенттери кеңири катышты. Орфографиянын эрежелеринин азыркы жыйнагы тилдин мүнөздүү негиздери марксисттик көрсөтмөлөрдүн негизинде түзүлдү. Мына ушуга байланыштуу, орфография эрежелерине, сөздүк составга, жана да грамматикалык формаларга тийиштүү болгон бөлүмдөр кирди.

Кыргыз тилинин орфографиясынын эрежелери „... тилдин өнүгүшү жашап турган тилди жок кылуу жана жаңы тилди түзүү аркылуу болбостон, жашап турган тилдин негизги элементтерин өрчүтүү жана өркүндөтүү аркылуу болгон,“ — деген марксистик жобонун негизинде түзүлүп отурат.

Орус тилинин эсебинен кыргыз тилинин өскөндүгү эсепке алынды, жана да орфография эрежелеринин бул жыйнагынын бардык бөлүктөрүнө тийиштүү тактоолор киргизилди, бул жыйнакта төмөнкүдөй өзгөртүүлөр бар:

1. Эгерде орфография эрежелеринин мурунку жыйнагында **ө, ү, ң** тамгалары алфавиттин аягына жайлаштырылган болсо, азыр алар тийиштүү тамгалардан кийин (башкача айтканда, **ө** тамгасы **о** тамгасынан кийин, **ү** тамгасы **у** тамгасынан кийин, **ң** тамгасы **н** тамгасынан кийин) жайлаштырылат.

2. Кыргыз тилине кирген **ц, щ** тыбыштары бар сөздөрдү жазган кезде кандай каталар кетүүгө мүмкүн деген пункт чыгарылып ташталды.

Бул эрежени сактоонун кереги жок экенин мектептин практикасы ачык көрсөттү, анткени—*цирк* (*тсирк* эмес) же *Щедрин* (*Щедрин* эмес) сыяктуу сөздөрдүн туура жазылышы мыкты өздөштүрүлгөн.

3. Мурунку орфографияда: кыргыз тилине кирген сөздүн аягы ичкертүү белгиси (**ь**) менен бүтсө, ал белги сөзгө мүчө айкашканда да сакталып, „*областьтар*“ болуп жазылат—деген пункт бар болчу. Азыр болсо, сөзгө мүчө айкашканда ичкертүү белгисинин түшүп калышын сунуш кылат; ошентип, бул эреже орус орфографиясынын (**ь**) белгиси жөнүндөгү тийиштүү эрежесине жакындайт. Мисалы: „*областьтарда*“ деп жазылбастан, „*областтарда*“ деп, ичкертүү белгисисиз жазылат (орусча: *область в областях, областной*).

4. Кыргыз тилине кирген сөздөрдүн аягы **ск, км, фть, нк** сыяктуу тыбыш айкалыштары менен бүтсө, анда аларга мүчө айкаштырган кезде уңгу сөз менен мүчөнүн ортосуна үндүү тамга жазылат. Мисалы: *нефтиге* (*нефтьке* эмес), *актыда* (*актта* эмес), *Омскиден* (*Омсктен* эмес) ж. б.

5. Мурунку орфографияда Улуу Октябрь Социалисттик Революциясынан мурун орус тилинен кыргыз тилине кирген кээ бир сөздөрдүн эки түрдүү жазылышына жол коюлган. Азыркы орфографияда алар орус орфографиясы боюнча жазылат.

Маселен: *кровать, булка, самовар (керебет эмес, бөлкө эмес, самоор эмес)* ж. б.

6. Баш тамгаларды жазуу эрежелери киргизилди (§4).

7. Дефисти жазуу эрежелери такталды (§17).

8. Татаал сөздөрдү жазуу эрежелери жөнүндөгү маселе иштелип чыкты.

I Алфавит

Кыргыз алфавитиндеги тамгалардын составы, ирети жана аттары:

Аа а	Бб бэ	Вв вэ	Гг гэ	Дд дэ	Ее е(йэ)	Ёё ё(йо)	Жж жэ	Зз зэ
Ии и	Ий ий	Кк ка	Лл эл	Мм эм	Нн эн	Нң ың	Оо о	Өө ө
Пп пэ	Рр эр	Сс эс	Тт тэ	Уу у	Үү ү	Фф эф	Хх ха	Цц цэ
Чч чэ	Шш ша	Щщ ща	Ъъ ажыратуу белгиси	Ыы ы	Ьь ичкертүү белгиси	Ээ э	Юю ю(йу)	Яя я(йа)

II Кээ бир тамгаларды жазуу эрежелери

Созулма үндүүлөр бир тамганын эки ирет жазылышы аркылуу берилет.

Мисалы: *туу, шаар, талаа, ээр, тээк, бирөө, бээ, ээн, алуу, тирүү* ж. б.

Созулма *оо, өө, уу* жана *үү* тамгаларынын алдында *й* тамгасы келсе төмөнкүчө жазылат:

а) *йоо, йуу* тыбыштарынын айкалыштары—*ёо, юу* аркылуу берилет, Мисалы: *таёо, коюу, аюу* ж. б.

б) *йөө, йүү* тыбыштары ошол бойдон берилет. Мисалы: *күйөө, күйүү* ж. б.

Айрым тамгалар төмөнкү эрежелер боюнча колдонулат.

1. *е, ё, ю* жана *я* тамгалары сөздүн башында, үндүүлөрдөн кийин жана ажыратуу (*ѣ, ъ*) белгилеринен кийин йоттошкон *э, о, у, а* тыбыштарынын (башкача айтканда, *йэ, йо, йу, йа*) ордуна жүрөт.

Мисалы: *Елена, Емельян, Бейшекеев, съезд, киет, ёлка, коёт, аяк, союз, ядро, эңкеет* ж. б.

Эскертүү: Кыргыз сөздөрүнүн башында *е* жазылбастан, *э* жазылат, мисалы: *экен, эки, эл, элүү* ж. б.

2. *э* жана *ь* төмөнкү учурларда колдонулат:

1) *э* ажыратуу белгиси катарында. Мисалы: *съезд, объект* ж. б.

2) *ь* ичкертүү белгиси эки милдет аткарат;

а) ажыратуу маанисинде. Мисалы: *Емельян, почтальон* ж. б.

б) ичкертүү маанисинде. Мисалы: *Горький, декабрь* ж. б.

III Баш тамгаларды жазуу эрежелери

Баш тамгалар төмөнкү учурларда жазылат:

1. Сүйлөмдүн башында. Мисалы: *Колхозчулар эгин айдап бүттү. Мал жайлоого чыкты. Мектептерде окуу башталды.* ж. б.

2. Эки чекиттен кийин бөтөн сүйлөм башталса. Мисалы: *В. И. Ленин өзүнүн сөзүндө: „Тил дегенибиз кишилердин эң маанилүү байланыш куралы“,— деген.*

3. Ырдын ар бир жолу баш тамга менен башталат. Мисалы:

*Төрөлдүм таң койнунда Ала-Тоодо,
Чоңойдум гул турмушта жетип бойго.
Бир тилек Москва сени көрсөм деген,
Кечикпей кабыл келип жеттим тойго.*

(Н. Жетикашкеева)

4. Энчилүү аттарда. Мисалы: *Асан, Жусуп, Ашыраалы, Эркин, Жеңишбек* ж. б.

Эскертүү: Созулма үндүүлөр келген учурда биринчиси гана баш тамга менен жазылат.

Мисалы: *Аалыбай, Уулкан* ж. б.

5. Бир, же бир нече сөздөн түзүлгөн географиялык аттардын жана планеталардын аттарынын ар кайсысы баш тамга менен жазылат.

Мисалы: *Алай, Тянь-Шань, Ысык-Көл, Ала-Тоо, Чоң-Сары-Булак, Жалал-Абад, Марс, Чолпон, Сары-Жылдыз* ж. б.

6. Китептин, газеталардын, журналдардын, кол жазмалардын, чыгармалардын аттары бир нече сөздөн турса, биринчиси баш тамга менен калгандары кичине тамга менен жазылат.

Мисалы: *„Ленинизм маселелери“, „Болот кантип курчуду“, „Эки жаш“, „Узак жол“, „Ленинчил жаш“* ж. б.

Эскертүү: *„Кызыл Кыргызстан“, „Советская Киргизия“, „Советтик Кыргызстан“* сыяктуу газета, журналдардын аттарынын ичинде учураган энчилүү аттар (*Кыргызстан, Киргизия*) баш тамга менен жазылат.

7. Энчиленип айтылган мекеменин, окуянын аттарынын ар бир сөзү баш тамга менен башталып жазылат. Мисалы: *Улуу Октябрь Социалисттик Революциясы, Кыргыз ССРнин Министрлер Совети, Кыргызстан Мамлекеттик Педагогика Институту, Ата Мекендик Согуш.*

Эскертүүлөр: 1. Эгер энчиленибестен жалпы айтылса, андай аттар кичине тамга менен жазылат. Мисалы: *министрлер совети, агартуу министрствосу, педагогика институту* ж. б.

2. *К. Е. Ворошилов атындагы колхоз, Төлөйкөн сельсовети, „Тамчы“ совхозу* деген сыяктуу энчилүү аттарда *„атындагы колхоз“, „сельсовети“, „совхозу“, „район“, „область“* сыяктуу сөздөр кичине тамга менен жазылат.

3. Эгер энчилүү аттарга *-лык, -чы, -чыл* мүчөлөрү айкашса, андай сөздөр кичине тамга менен жазылат. Мисалы: *лениндик-сталиндик теория, ленинчил жаштар, ала-тоолук эл, москвалык, стахановчу* ж. б.

8. Башкы тамгалары алынып кыскартылган татаал сөздөрдүн (аббревиатураларынын) бардыгы баш тамга менен жазылат. Мисалы: КПСС, ВКП(б), СССР, БК, РСФСР, ВЛКСМ, МТС ж. б.

IV Унгу сөздөрдү жазуу эрежелери

Кыргыз тилине орус тили аркылуу кирген сөздөр орус орфографиясы боюнча жазылат.

Мисалы: коммунист, коммунизм, революция, транспорт, коммуна, колхоз, совет, партстаж, партсъезд, совхоз, звено, генерал, офицер, киловатт, килограмм, секретарь, лагерь, нефть, митинг, акт, участок, радио, суд, электрификация, пункт, кровать, булка, самовар ж. б.

Эскертүүлөр: 1. Кыргызстан аймагынан тышкары жер, суу, деңиз, шаар, эл аттары орус орфографиясы боюнча жазылат. Мисалы: Урал, Минск, Красноводск, Волга, Европа, Алма-Ата, Ташкент, Турфан, Кара деңиз, поляк, румын, немец, англичанин.

2. Төмөнкү сөздөр кыргызча айтылышынча жазылат: орус, кытай, өзбек, Сыр-Дарыя, Аму-Дарыя.

Көмөкчү сөздөр, байламталар (өтө, ар, эч, дагы, алда, ого, эле, да, го) негизги сөздөн бөлүнүп, өзүнчө жазылат. Мисалы: өтө чоң, ар дайым, эч кандай, ал дагы айтты, алда качан, ого бетер, бар эле, мен да көрдүм, ал келди го ж. б.

Эскертүү: Эчке, эчтеме, бирдеме, бирдеңке деген сөздөр бирге жазылат.

Сөрөй, сымал, сымак, чалыш, чакты сыяктуу жардамчы сөздөр өзүнчө айрым жазылат. Мисалы: киши сымал, адам сымак, он чакты, аргымак чалыш, ага сөрөй, уни сөрөй ж. б.

Шилтеме ат атоочтордун эки түрү тең колдонулат. Мисалы: а—ал, бу—бул, тиги—тигил, ушу—ушул, ошо—ошол.

Төмөнкү сын атоочтор мындай жазылат: саясий, табигый, тарыхый, адабий, илимий, диний, маданий.

Аягы үндүү менен бүткөн сөздөн кийин башы үндүү менен башталган сөз катар келгенде, экөөнүн тең үндүүсү сакталат. Мисалы: карат эмес, кара ат, жалпы эмес, жалпы иш; карөгүз эмес, кара өгүз; саралат эмес, сары ала ат ж. б.

Жалпы эскертүү: Тажрыйбада ар түрдүү жазылып жүргөн кээ бир сөздөр төмөнкүчө жазылат; ава эмес, аба; авал эмес, абал; увакыт эмес, убакыт; пакта эмес, пахта; дария, эмес дарыя; кария эмес, карыя; тарих эмес, тарых; тажрийба эмес, тажрыйба; натийжа эмес, натыйжа; табият эмес, табият; адабият эмес, адабият.

V Татаал сөздөрдүн жазылышы

Эки сөздөн биригип, бир маани берген же бир нерсенин атын билдирген татаал атоочтордун (эгер ал сөздөрдүн ар кайсынысынын өзүнчө мааниси жоголбогон болсо) араларына эч белги коюлбастан, бөлөк жазылат.

Мисалы: *башкы командачы, жол башчы, бүткүл союздук, жалпы союздук, темир жол, сары май, каз тамак, марал кулак, ак мыя, ат кулак* ж. б.

Эки сөздөн куралып, бир маани билдирген татаал атоочтор, (эгер алардын бири маанисин жойгон болсо) кошулуп айтылышынча жазылат.

Мисалы: *кызылгат, сайгашка, сөөлжан, чалагайым, сокпилек, кожогат, чаржайыт, сапсары, капкара, сопсонун* ж. б.

Бул сыяктуу сөздөрдүн жазылышы орфографиялык сөздүктө көрсөтүлөт.

Аягы *-а, -й* жана *-п (-ып)* мүчөлөрү менен бүткөн чакчыл этиштерге кошулуп колдонулуучу этиштердин (*жат, отур, көр, түш, кел, бар, бер, кал, сал, кой, кет* ж. б.) бардыгы тең бөлөк жазылат.

Мисалы: *кала албады, бара түш, бара кел, бара бер, айта бер, айта кел, иштей сал, биле көр, бара кой, бара кел, айта отур, айта тур, бара жсатат, сүйлөй жат, биле тур, айтып жсатат, айтып ал, барып кел, көрүп бер, айтып бар, иштеп сал, санап көр, билип кой, айтып кет, айтып отур, айтып тур, жазып ий, окуп жибер* ж. б.

Эскертүү: *Жат* деген көмөкчү этиштин кыскарган түрү *-ат* негизги этишке кошулуп жазылат. Мисалы: *баратат, келатат, бараттым, келаттым* ж. б.

Этип деген көмөкчү этиш, шилтеме ат атоочтор кошулганда, толук түрүндө да, кыскартылган түрүндө да колдонула берет, Мисалы: *анетип—антип; минетип—минтип; тигинетип—тигинтип, ошенетип—ошентип* ж. б.

Эки сөздөн кыскарып, бир сөзгө айланып кеткен сөздөрдүн бардык түрү тең колдонулат. Мисалы: *бу жак—быяк, бияк; тиги жак—тияк, тыяк, ушул жер—ушер; кайсы жер—каер; кайсы жак—каяк* ж. б.

Эки жана андан көп сөздөрдөн түзүлгөн энчилүү аттар төмөндөгүдөй жазылат:

1. Кишиге, жаныбарга, затка коюлган энчилүү аттар эки сөздөн курулган болсо, биринчи сөзү баш тамга менен башталып, бөлүнбөстөн бирге жазылат. Мисалы: *Алымкан, Молдобасан, Ысмайылакун, Алгара, Бөрүбасар, Аккула* ж. б.

Эскертүү: Өз аты менен катар ылакап катарында колдонулуп кеткен энчилүү аттар, эки сөздөн куралган болсо, бөлөк жазылат да, экөө тең баш тамга менен башталат. Мисалы: *Тоголок Молдо, Оймок Ооз* ж. б.

2. Кыргызстандын территориясындагы эки же андан көп сөздөрдөн куралган жер, суу, шаар аттары бөлөк жана баш тамга менен жазылып, араларына дефис коюлат.

Мисалы: *Ат-Башы, Кара-Балта, Ак-Суу, Майда-Адыр, Чоң-Сары-Булак, Бел-Ак-Таш, Кең-Суу, Жети-Өгүз, Ак-Ой, Тору-Айгыр, Кум-Бел, Чолпон-Ата, Жалал-Абад, Жаңы-Жол, Ак-Чий, Кара-Суу* ж. б.

Эскертүү: Кыргызстандын территориясындагы орус кыштактарынын, колхоздорунун аттары өзгөрүлбөстөн, орус орфографиясы боюнча жазылат; *Покровка, Иवानовка, Сосновка, „Красный пахарь“, „Красное поле“, „Красный партизан“* ж. б.

Дефис төмөнкү орундарда колдонулат:

1. Кош сөздөрдүн арасына коюлат:

а) Сыңар маанилүү кош сөздөрдүн арасына. Мисалы: *бала-бакыра, кемпир-кесек, кепе-сепе, китеп-митеп* ж. б.

б) Кайталама кош сөздөрдүн ортосуна дефис коюлат. Мисалы: *чың-чың-чың чыгат; маң-маң-маң баскан; дүпө-дүпө-дүп-дүп; муун-муун-муунчак; бат-бат басты; чоң-чоң үйлөр; оозмо-ооз; сөзмө-сөз, колмо-кол* ж. б.

в) Карама-каршы түшүнүк берүүчү эки сөздүн арасына. Мисалы: *жакшы-жаман, оң-тетири, эртели-кеч, асты-үстү, чоң-кичине, улуу-кичүү, келим-кетим, жаш-кары, ичке-жоон, жайы-кышы, өөдө-төмөн, өөдө-ылдый, аркы-берки, илгери-кийин, ысык-суук* ж. б.

г) Маанилеш сөздөрдүн арасына коюлат. Мисалы: *айкына-ачык, айыл-кыштак, күйүп-жанып, эсен-аман, соо-саламат, күч-кубат, аман-эсен, кеп-сөз* ж. б.

2. Цифрадан кийинки *-нчы, -ынчы* деген аффикстин алдына дефис коюлат. Мисалы: *5-инчи жыл, 10-унчу класс, 7-нчи класс, № 1-инчи басмакана* ж. б.

Эскертүү: Рим цифрасынан кийин дефис коюлбайт. Мисалы: *V глава, XIX кылым* ж. б.

VI Мүчө айкашкан уңгу сөздөрдүн эрежелери

Аягы ичкертүү белгиси (*ь*) менен бүткөн сөздөр мүчөсүз турганда, ичкертүү белгиси толук сакталат да, мүчө айкашканда ичкертүү белгиси түшүп калат. Мисалы: *секретарь—секретарга, секретары;—контроль—контролго, контролдук; мораль—моралга, моралы. Гоголь—Гоголдон; роль—ролдон; Кремль—Кремлге; область—областтан* ж. б.

Аягы *ск, кт, фть, нг, мн, нм, нд, нк* менен бүткөн сөздөрдөн кийин мүчө айкашканда, мүчө менен уңгунун ортосуна *ы* же *и* тамгалары кошулуп жазылат.

Мисалы: *фонд—фондыдан, акт—актыдан, факт—фактыдан, проект—проектиде, митинг—митингиде, гимн—гимни-*

де, банк—банкыга, танк—танкыга, Минск—Минскиге, Свердловск—Свердловскиге, Смоленск—Смоленскиге, Красноармейск—Красноармейскиге, Красноводск—Красноводскиге ж. б.

Эскертүү: Аягы *тт, пп, сс, мм* менен бүткөн сөздөргө мүчө айкашканда, үч окшош үнсүз жазылбайт; *киловатт—киловаттан, прогресс—прогрессиз, класс—классыз, грипп—гриппи?*

Аягы *п, к* тыбыштары менен бүткөн сөздөргө үндүү тыбыштан болгон мүчө айкашканда, аяккы тыбышы жумшарат. Мисалы: *ак—агы, кап—кабы, ток—тогу, тип—тиби, шуруп—шурубу, принцип—принциби* ж. б.

21. Аягы *й* тамгасы менен бүткөн унгу сөздөргө башы *э, а, о, у* менен башталган мүчөлөр айкашканда, *йэ, йа, йо, йу* түрлөрү *е, я, э, ю* аркылуу берилет.

Мисалы: *той—тоют, кий—киебиз, сай—саят, той—тоёт* ж. б.

Эки муундан түзүлгөн жана аяккы муундарында кууш үндүүлөрдөн *ы, и, у* тыбыштары болгон кээ бир унгулар таандык мүчөлөр менен айкашканда, унгунун аяккы муунундагы кууш үндүү кыскарып да, кыскарбай да эки түрдүү айтылат. Жазууда эки түрү тең колдонулат: *кийим + и = кийими, кийми; айыл + ы = айылы, айлы; оюн + у = оюну, ойну* ж. б.

Кыскартылган жана тырмакчага алынган сөздөргө мүчө айкашканда, мүчө эң аяккы тамганын атына карай ээрчип өзгөрөт да, унгу менен бирге жазылат. Мисалы; „Правданын“, „Известиянын“, СССРдин, КПССтин, БКнын ж. б.

Аягы *м* же *п* менен бүткөн этиштерге *-ып* мүчөсү айкашканда, алар угулушунча жазылат: *чап + ып = чаап, эм + ип = ээмп, там + ып = таамп*.

Унгу сөздөрдүн жазылыштарында (үндүүлөрдүн жана үнсүздөрдүн) артка ээрчишүү законуна жол берилбейт.

Мисалы: *өкөө эмес, экөө, чаштуу эмес, чачтуу, наңга эмес, нанга; туссуз эмес, тузсуз; үстүңкү эмес, үстүнкү* ж. б.

VII Мүчөлөрдүн жазылуу эрежелери

-оо, -өө, -уу, -үү, -луу, -лүү, -раак мүчөлөрү созулма үндүүлөр менен жазылат. Мисалы: *алтоо, бешөө, жазуу, кийүү, ойлуу, үйлүү, жакшыраак, ичкерээк, чоңураак, көгүрөөк* ж. б.

-чу, -чү мүчөсү этиштик атоочко уланганда, *-уучу, -үүчү, -оочу, -өөчү* түрүндө жазылат. Мисалы: *Жоомарт—күчтүү жазуучу. Асан, Жанаалы—жакшы окуучу. Абыл—тажрыйбалуу тергөөчү. Жайлоочулар жакага түштү. Жаңдоочу кийик аттырат.*

Этиш маанисинде колдонулган сөздөрдө *-чу, -чү* мүчөсү этиштин унгусуна айкашат. Мисалы: *Жазуучу Жоомарт көбүнчө ыр жазчу эле. Тергөөчү Асан ишти мыкты тергечү.*

-тан, -тадан мүчөлөрүнүн бардык варианттарына жазууда жол берилет. Мисалы: *азыртан—азыртадан, эмитен—эмитеден, былтырдан—былтыртадан, баятан—баятадан* ж. б.

-кы, -гы мүчөсү сөзгө айкашканда, сөздүн айтылышына карай, эки түрдө (башкы тыбышы жумшарып да, каткалаң түрдө да) колдонулат.

Мисалы: *кечээки—кечээги, качанкы—качангы, күндөкү—күндөгү, баякы—баягы* ж. б.

Эскертүү: Суроо мүчөсү **-бы** айкашкан сөздөрдөн кийин *эле, экен, эйм* келсе, **-бы** мүчөсү унгудан бөлүнүп, жардамчы сөздөргө кошулуп жазылат. Суроо мүчөсүнүн аягындагы **ы** түшүп калат. Мисалы: *бар бекен? бар беле? келген бейм.*

Таандык мүчөлөр **-ым, -ың** менен бүткөн атоочторго илик, табыш, чыгыш жөндөмөлөр айкашканда, анын мүчөлөрү эки формада колдонулат.

1. Атооч жөндөмө: *атым, атың.*

2. Илик жөндөмө: *атымдын, атымын; атыңдын, атыңын.*

3. Табыш жөндөмө: *атымды, атымы; атыңды, атыңы.*

4. Чыгыш жөндөмө: *атымдан, атыман; атыңдан, атыңан.*

Аягы **р** тыбышы менен бүткөн сөздөрдүн бардыгына **-лык, -луу** мүчөлөрү айкашканда, **-дык, -дуу** түрүндө гана жазылат. Мисалы: *бардык, шаардык, тердик, түрдүү, кардуу* ж. б.

Аяккы муунга **ё, ю, я** тамгалары катышкан сөздөргө мүчө айкашканда, жоон үндүүлөрдөн жазылат. Мисалы: *слёт—слётко, самолёт—самолёттук, июнь—июнга, июль—июлдан, октябрь—октябрга, сентябрь—сентябрдын.*

VIII Ташымал эрежелери

Ташымал төмөнкү эрежелерге багынат:

1. Сөздүн бөлүктөрү муун боюнча ташылат:

Гүл-жамал, Гулжа-мал, мек-теп, буу-дай ж. б.

2. Бир муундуу сөз эки бөлүнүп ташылбайт: *тарт, төрт, беш, уурт* ж. б.

Айрым тамгаларды жана сөздөрдү ташуу төмөнкү эрежеге багынат:

1. Бир тамганы мурунку жолдун аягына калтырууга же жаңы жолдун башына ташып келүүгө болбойт:

а-як эмес, *аяк*; *э-не* эмес, *эне*; *у-юк* эмес, *уюк*, *ү-йү* эмес, *үйү*; *ю-билей* эмес, *юби-лей*; *Е-лена* эмес, *Еле-на*; *өт-ө* эмес, *өтө*; *бут-у* эмес, *бу-ту*; *бо-ё* эмес, *боё*; *ба-я* эмес, *бая*; *ма-я* эмес, *мая*

2. Созулма үндүүлөрдү эки бөлүп ташууга болбойт: *жэ-эрде* эмес, *жээр-де*; *жэ-эк* эмес, *жээк*; *та-андык* эмес, *таандык*; *та-аныды* эмес, *таа-ныды*, *же тааны-ды*; *тирү-үлүк* эмес, *тирүү-лүк*, *же ти-рүү-лүк* ж. б.

3. **ѣ, ъ** белгилерин жана **й** тамгасын, алардын алдындагы тамгалардан бөлүп ташууга болбойт: *Ил-ѣя* эмес, *Илья*; *об-ѣкт* эмес, *объ-ект*; *раз-ѣезд* эмес, *разъезд*; *батал-ѣон* эмес, *баталь-он*; *ко-йчу* эмес, *кой-чу*; *ба-йлык* эмес, *бай-лык* ж. б.

4. Башкы тамгалары алынып кыскарган сөздөрдү ташууга болбойт: СССР, РСФСР, МТС ж. б. Бирок, бул сөздөргө айкашкан мүчөлөрдүн жаңы жолго ташылышы мүмкүн: СССР-ден, МТС-ке ж. б.

5. Инициалдарды фамилиядан ажыратып ташууга болбойт: Д. Ш.-Асанов эмес, Д. Ш. Асанов, Ю. У.-Керимов эмес, Ю. У. Керимов, С. И.-Трофимов эмес, С. И. Трофимов ж. б.

6. Цифрадан кийин турган кыскартылган сөздөр ташылбайт: 25-см эмес, 25 см; 150-га эмес, 150 га; 75-км эмес, 75 км ж. б.

§ 62. Сөз түркүмдөрү

Кыргыз тилиндеги сөздөрдүн маанилерине жана грамматикалык формаларына карай топторго (разряддарга) бөлүнүшүн сөз түркүмдөрү дейбиз.

Сөздөрүбүздүн бардыгы өздөрүнүн аткарган милдеттери жана берген маанилерине карата маани берүүчү сөздөр, кызматчы сөздөр жана сырдык сөздөргө бөлүнөт.

1. Маани берүүчү сөздөр

Маанилүү сөздөр же сүйлөмдүн мүчөлөрү болушат, же сүйлөмдөрдү түзүшөт. Алар заттарды, алардын сапаттарын, касиеттерин, сандарын, кыймыл-аракеттерин, ал-абалдарын, ошону менен бирге, ал кыймыл-аракеттердин жана ал-абалдардын белгилерин атап көрсөтүшөт.

Маанилүү сөздөргө зат, сын, сан атоочтор жана алардын ордуна колдонулуучу ат атоочтор, этиш, тууранды сөздөр жана тактоочтор кирет.

2. Кызматчы сөздөр

Кызматчы сөздөргө: жардамчы сөздөр жана байламталар кирет.

Кызматчы сөздөр сүйлөмгө мүчө боло алышпайт, алар маанилүү сөздөрдүн, же сүйлөмдөрдүн арасындагы мамилени, байланышты көрсөтүшөт жана алардын маанилерин такташат.

3. Сырдык сөздөр

Маанилүү сөздөргө да, кызматчы сөздөргө да кирбейт. Бул сөздөр адамдын ар түрдүү сезимдерин көрсөтүшөт.

§ 63. Грамматикалык маанилерди айтуунун морфологиялык жолдору

Грамматикалык маанилерди айтуунун морфологиялык жолдору сөздүн составынын өзгөрүшү менен байланыштуу болот. Сөздүн составынын өзгөрүшү кыргыз тилинде мүчөлөр аркылуу болот. Грамматикалык маанилерди айтуунун морфологиялык жолдору төмөнкүчө берилет:

1. Уланды мүчөлөр аркылуу.

Мисалы: *Бизге согуштун кереги жок.* Бул сүйлөмдө грамматикалык маани **-га, -нын** деген жөндөмө мүчөлөр аркылуу берилди.

Мен келдим.

Сен келдиң.

Ал келди.

Бул сүйлөмдөрдө грамматикалык маани этиштин жак мүчөлөрү аркылуу берилди.

Колхозчулар жана колхозчу аялдар десек грамматикалык маани көптүк **лар** мүчөсү аркылуу берилди.

2. Куранды мүчөлөр аркылуу, Мисалы:

колхоз—колхозчу,

иш—иште,

жаз—жазгы ж. б.

Жогорку сөздөрдө грамматикалык маани **-чы, -ла, -гы** деген куранды мүчөлөр аркылуу берилди.

Курандылардын жардамы менен тектеш сөздөр да курулат.

Мисалы:

тоо—луу—тоолуу,

тоо—лык—тоолук,

тоо—чы—тоочу.

Экинчиден курандылар сөздөрдүн грамматикалык формаларын ажыратуу үчүн колдонулушат. Андай курандыларды форма түзүүчү курандылар деп атайбыз.

Форма түзүүчү курандылар сөздүн лексикалык маанисин өзгөртпөй гана ал мааниге ар түрдүү кошумча оттенктор (кошумча маанилер) беришет. Мисалы:

кызыл—кызылыраак, кыпкызыл,

сулуу—сулуураак, супсулуу,

сулуу—сулууча,

ал—алган.

(**ган** мүчө байыркы өткөн чак этиштин формасын түздү).

3. Кыргыздын өзүнүн төл сөзүндө приставка (префикс) жок. Башка тилдерден келген сөздөр менен кошо келген приставкалар бар, бирок алар кыргыздын төл сөздөрүнө айка-

шышпайт. Андай приставкаларга төмөнкүлөрдү көрсөтүүгө болот:

Орус тилинен келген приставкалар—*поезд—по-езд, разьезд—раз-езд, съезд—с-езд, подвод—под-вод*, ж. б. Парсы тилинен келген приставкалар бар, андайлар экөө гана: *бей-бей-баш, на-натуура, бей-бейкам* ж. б. Бул приставкалар сөздөрдүн маанилерин өзгөртүшүп, грамматикалык маани түзүштү.

§ 64. Грамматикалык маанилерди айтуунун синтаксистик жолдору

Грамматикалык маанилерди айтуунун морфологиялык жолдорунан башка кыргыз тилинде грамматикалык маанилерди айтуунун синтаксистик жолдору да бар. Грамматикалык маанилерди айтуунун синтаксистик жолдору төмөнкүчө берилет:

1. Жардамчы сөздөрдүн башка бир сөздөргө кошулуп айтылышы менен берилет. Мисалы:

*кызыл—эң кызыл,
көк—абдан көк,
өзү—так өзү,
алды—алды эле,
келген—келген экен.*

2. Интонациянын (үндүн) жардамы менен берилет. Мисалы: *Кел! Ал!* (Буйрууну билдирди).

3. Сүйлөмдөгү сөздөрдүн ирети (ордун алмаштыруу) аркылуу берилет. Мисалы:

*көз айнек,
айнек көз.*

4. Сөздөрдүн жанаша айтылышы аркылуу берилет. Мисалы: *Ысык күн* (*ысык*—сын атооч, *күн* деген зат атооч менен айкашып айтылды). *Кызыл көйнөк* (*кызыл*—сын атооч, *көйнөк* деген зат атооч менен кошо айтылды).

5) Сөздүн кайталап айтылышы аркылуу берилет. Мисалы:

*Кызыл-кызыл чыттар сатылды.
Сонун-сонун костюмдар тигилди.
Көп-көп колхозчулар келишти.*

Кыргыз тилинде сөз түркүмдөрү—он:

1. Зат атооч (*уй, Айша, Москва, стол, революция*).
2. Сын атооч (*кызыл, жакшы, чоң, ачуу*).
3. Сан атооч (*төрт, алтоо, онунчу, кырк, алты, отуздай*).
4. Ат атооч (*мен, сен, бу, алар, ошо, тиги, баары*).
5. Этиш (*иштедим, окуп жатат, жазат, кел, жаз*).
6. Тууранды сөздөр (*тарс, турс, күлдүр, селт, жалт, жарк-журк, эрбең, ормоң*).

7. Тактоочтор (*орусча, менимче, жаңыча, бүгүн, быйыл, акырын, тез, түштө, астында, ылгый, оң, терс*).

8. Жардамчы сөздөр (*го, үчүн, сыяктуу, жөнүндө, көздөй, кийин, абдан, эң, эч, такыр, тийиш, керек*).

9. Байламталар (*жана, бирок, анткени, себеби, же*).

10. Сырдык сөздөр (*бах, төх, ох, аттиң, бали*).

§ 65. Зат атооч

Заттардын, кубулуштардын, окуялардын аттарын билдирген сөз түркүмү зат атооч деп аталат. Зат атооч сөздөр *Ким? Эмне? Каер? (кайсы жер?)* деген суроолорго жооп беришет.

Ким деген суроо адамга гана берилет.

— *Бу ким?*—*Киши, Зинат, Жусуп, колхозчу, комсомолец.*

Эмне деген суроо адамдан башка заттардын бардыгына берилет,

Бу эмне? *жылкы, үй, колхоз, газета, стол, революция ж. б.*

Орунду, жайды көрсөтүүчү заттарга *каер? (кайсы жер?)* деген суроо берилет.

Бу кайсы жер? *Москва, Ташкент, Ат-Башы, Киев, Минск, Ысык-Көл ж. б.*

Адамдардын туугандык, же жолдоштук байланышын көрсөтүүчү жакка таандык болуп турган заттарга ким деген суроонун ордуна кайсы бир учурда *Эмне* деген суроо да берилет:

— *Бу эмнем?*—*Карындашым, иним, жээним, досум, жеңем. Бу эмнең?*—*Атам, агам, жолдошум, досум.*—*Бу эмнеси?* *Эжеси, колхозчусу, төр агасы ж. б.*

Зат атоочко буюмдар (*патефон, машина, автомобиль, стол, гардероб*); табигый нерселер (*тоо, таш, суу, алтын, чөп, бак, карагай*); окуялар (*бороон, өрт, көтөрүлүш, согуш, революция*); белгилер (*тездик, курчтук*); кыймыл жана ал жайдын аттары (*басуу, жарыш, уйку, соо, оору*): кишилер, алардын фамилиялары, аттары (*Сейит, Энгельс, Чолпонбай, колхозчу, шофёр, лётчик, Александр Матросов, Чапаев*); орунду, жайды көрсөтүүчү сөздөр (*Кыргызстан, Москва, Одесса, Ташкент, Фрунзе, Тянь-Шань, Ак-Сай, Алма-Ата ж. б.* кирет.

Зат атооч сөздөр сүйлөмдө ээ болуп да, баяндооч болуп да, айкындооч болуп да милдет аткарышат.

Мисалы: *Кадрлар бардыгын чечет (И. Сталин).*

Тил коомдун туулушу жана өнүгүшү менен кошо туулат жана өнүгөт. *Тил* коом өлгөндө кошо өлөт. Коомдон тышкары *тил* болбойт. (И. В. Сталин, тил илиминдеги марксизм жөнүндө.) Жогорку сүйлөмдөрдөгү *кадрлар, тил* деген зат атоочтор ээлик милдет аткарышты.

Тил—адам баласынын катташуусунун эң зарыл куралы. (В. И. Ленин.) *СССРдин борбору—Москва. Иштеген—колхозчу.* Жогорку сүйлөмдөрдөгү куралы, *Москва, колхоз* деген сөздөр баяндоочтун милдетин аткарышты.

Биз баарыбыз Ленинградды жакшы көрөбүз (Жданов). *Сен эртең машинадан кечикпегин. Биздин көчөдө да майрам болот!* (И. В. Сталин). *Тез жолго чыккыла!* (Т. Сыдыкбеков).

Жогорку сүйлөмдөрдөгү *Ленинградды, машинадан, көчөдө, жолго* деген сөздөр сүйлөмдө айкындоочтук милдет аткарышты.

Иш 47. Төмөнкү ырды көчүрүп жазып, андагы ээ, баяндооч жана айкындоочтун милдетин аткарып турган заттарды тапкыла.

ТЫНЧТЫК БАГЫ

Биздин үйдө бир сөз бар тынчтык деген,
Ардак менен аташат атам, энем.
Алар сүйгөн ал сөздү мен да сүйүп,
Айылда да мектепте айта берем.
Тынчтык болсо, жат болом кайгы-зардан,
Гүлдөп турат жаздагы тиккен алмам.
Арасында ар дайым атыр аңкып,
Акын булбул кубулжуп салат сайран.
Жылдан жылга көбөйөт жемиш саны,
Өрүк, алча, алмурут тигем дагы.
Мөмө байлап мөлтүрөп бышып турат,
Атап койдум болсун деп, тынчтык багы.

(Сарногоев)

§ 66. Энчилүү жана жалпы аттар

Зат атооч сөздөр берген маанилерине карай энчилүү жана жалпы ат болуп экиге бөлүнөт.

Бир гана заттын керт башына энчиленип коюлган аттар—энчилүү ат деп аталат.

Мисалы: *Кара-Кол, Фрунзе, Зууракан Кайназарова, Ак-Суу, Чоң-Сары-Булак, Токтогул Сатылганов, Илья Мурамец, Советтик Армия, Советтик Конституция* ж. б.

Энчилүү аттар сүйлөмдүн башында да, ортосунда да, аягында да баш тамга менен жазылат.

Энчилүү аттарга төмөнкүлөр кирет: 1) кишилердин аттары, атасынын аты, фамилиялары: *Сталин (Джугашвили) Иосиф Виссарионович, Олег Кошевой, Любовь Шевцова, Сергей Туленин, Ф. Панфилов, Аалы Токомбаев (Балка), Алексей Максимович Горький, Виктор Гюго* ж. б; 2) айбандарга энчиленип берилген аттар: *Аккула, Кербилек, Керкашка, Бөрү-*

басар, Барбос; 3) курал-жарактарга коюлган аттар: *Аккелте, Ачалбарс, Акбараң*; 4) шаарлардын, тоолордун, суулардын, көлдөрдүн, деңиздердин, планеталардын жана башкалардын аттары: *Москва, Киев, Казань, Ала-Тоо, Эльбрус, Сыр-Дарыя, Волга, Ак деңиз, Ысык-Көл, Марс, Үркөр*; 5) газета, журналдардын, китептердин, завод, фабрикалардын, колхоздордун, совхоздордун жана жердин аттары: *„Правда“, Кызыл Кыргызстан“, „Ленинчил жаш“, „Советтик Кыргызстан“, „Бакыт“, „Текшерүүчү“, „Красная заря“, „Партизан“* (колхоз), *„Орг-чор“* совхозу, *Ленин колхозу, Ильич совхозу* ж. б.; 6) мамлекет, мекеме, окуянын, окуу жайлардын аттары: *Советтик Социалисттик Республикалар Союзу, Украина Советтик Социалисттик Республикасы, Кыргыз Советтик Социалисттик Республикасы, СССР Министрлер Совети, Кыргыз ССР Министрлер Совети, Кыргызстан Агартуу Министерствосу, ССР Союзунун Согуш Министерствосу, Кыргызстан Мамлекеттик Университети, Ата Мекендик Согуш, Улуу Октябрь Социалисттик Революциясы* ж. б.

Татаал аттар энчиленип айтылбаса, бардыгы кичине тамга менен жазылат.

Мисалы: педагогика окуу жайы, агартуу министерствосу, башкы командачы, педагогика институту.

Бир заттын керт башына коюлбастан, окшош, атташ, түрдөш заттардын жонуна коюлган аттар жалпы ат деп аталат. Жалпы аттар сүйлөмдүн, же ырдын ар сабынын башына келсе гана баш тамга менен жазылып, башка жерде ар дайым кичине тамга менен жазылат.

Мисалы: шаар, дарыя, киши, стол ж. б.

Коноктор үйгө кирди. Отургандар көпкө чейин кол чабышты. Бак жактан музыканын үнү угулат (Баялинов).

Ук жер жүзү!

Далай гигант салынды...

Өлкө бети

Өзгөрүлдү, жаңырды

Кечээ күнкү

Күрпүлдөгөн долу Чүй

Эпке келип,

Бүгүн бизге багынды.

(Турсбеков)

Жогорку үч сүйлөмдүн бардыгындагы конок, отургандар, бак деген сөздөр сүйлөмдөрдүн баштарында келгендиги үчүн гана баш тамга менен жазылса, ырдагы өлкө, эпке деген жалпы атты көрсөтүп турган зат атооч сөздөр ырдын саптарынын башында келгендиги үчүн баш тамга менен жазылды.

Жалпы ат бир сөздөн да, бир нече сөздөрдөн да түзүлөт. Андай аттар айрым жазылышат.

Мисалы: ат кулак, айыл-кыштак, жел боо, аяк кап ж. б.

Эскертүү: Жалпы ат энчилүү аттын да маанисин берген учуру болот. Миселен: *октябрь*—айдын аты; *Октябрь*—Улуу Октябрь Социалисттик Революция деген жеңиш майрамынын атын да көрсөтөт.

Эңчилүү ат жалпы аттын да маанисин берген учуру болот. Маселен, *Ампер*—француздардын [физигинин фамилиясы, *ампер*—фамилиянын атына коюлган электр тогунун күчүнүн бирдиги.

Иш 48. Төмөнкү текстти окуп чыккыла. Андагы эңчилүү жана жалпы атты көрсөткөн зат атоочторду көчүрүп жазгыла.

... Каховка жана Ленин атындагы Днепрогэстин суу сактагычтарына кошулуучу Түштүк-Украина жана Түндүк-Крым каналдары өздөрүнүн 550 километр жалпы узундугу, кеме жүргүзүүчү зор жөндөмдүүлүгү менен Түштүк-Украинаны, Крым жана Азов деңизи менен бөтөнчө маанилүү транспорттук байланышын камсыз кылат.

Волгадагы, Дондогу, Днепрдеги, Амур-Дарыядагы, Камадагы зор өлчөмдө суу өткөргүч жөндөмдүүлүктөрү бар жана эң жакшыртылган шлюздар менен кошулган ири суу сактагычтардын каскасы¹, кеме жүрүүчү каналдардын кеңири өрчүтүлгөн тармагы Азов, Каспи, Балтика, Кара жана Ак деңиздер менен кошулган дүйнөдө эң зор, терең суулуу, бирдиктүү системаны түзүшөт.

Бул улуу системанын суу жолдору сүзүүнүн техникалык шарттары боюнча төрт түргө: дарыялык, каналдык, көлдүк жана деңиздик суу жолдоруна бөлүнөт. (К Кынын 1951-инчи жыл 13-үнчү сентябрдагы санындагы „Коммунизмдин улуу курулуштары“ деген статьядан.)

Иш 49. Текстти окуп чыккыла. Көчүрүп жазып, андагы эңчилүү аттар менен жалпы аттардын астын сызгыла.

БИЗДИН СОВЕТТИК РОДИНА

Биздин Родина—Советтик Социалисттик Республикалар Союзу деп аталат. Жеринин кеңдиги жагынан дүйнөдө эң чоң өлкө болуп эсептелет. Биздин өлкө жер жүзүнүн эки бөлүгүндө турат: бир бөлүгү—Европада, экинчи бөлүгү—Азияда.

Биздин өлкөнүн жалпы аянты 22 миллион квадрат километрден ашык.

СССРдин түндүктөн түштүккө карай кеткен туурасы 4500 километр. Чыгыштан батышка карай созулган узундугу 11 000 километр.

СССР аянты жагынан Америкадан үч эсе, Европадагы бардык мамлекеттерди кошуп алганда төрт эсе чоң.

Биздин өлкөнү он эки деңиз: Балтика, Баренц, Ак деңиз, Карск, Лаптевдер, Чыгыш-Сибирь, Чукот, Беринг, Охот, Япон, Кара деңиз, Азов деңиздери курчап турат.

Биздин өлкөдө жер байлыктарынын бардык түрлөрү бар. Жер жүзүндө кандай жер байлыктары болсо, ошонун бардыгы

¹ Кичине шаркыратма.

бизде бар. Биздин өлкө нефтинин, темирдин, алтындын, платинанын, марганецтин, чым көндүн запастары жагынан бүткүл дүйнөдө биринчи орунду, таш көмүр запасы жагынан экинчи орунду ээлейт.

Таш көмүрдүн өтө көп чыга турган жерлери: Донбасс, Кузбасс, Караганды, Москванын түштүк жагы, Чыгыш-Сибирь, Ыраакы чыгыш жана Печора өзөнүнүн жээгинде болот.

Советтик Социалисттик Республикалар Союзу тең укуктуу, он алты союздук республикадан түзүлгөн.

Ар бир союздук республиканын өзүнүн конституциясы, өзүнүн мамлекеттик органдары бар.

Мамлекеттин эң жогорку бийлиги—СССР Жогорку Совети болуп эсептелет.

Биздин Родинада эки жүз миллионго жакын адам бар.

Советтер Союзу көп улуттардан түзүлгөн. Улуттардын баары тең укуктуу жана бир туугандык достук менен бир бирине жардам берип турушат.

§ 67. Зат атоочтордун түрлөрү

Зат атооч түзүлүшүнө жана маанисине карай экиге бөлүнөт: 1. Жөнөкөй зат атооч; 2. Татаал зат атооч.

Бир сөздөн турган зат атоочторду жөнөкөй зат атооч дейбиз.

Мисалы: *үй, таш, пахтачы, мал, эмгек, Чоро, Гүлай, Жусуп, коммунист, комсомолец.*

Бир нече сөздөрдөн турган заттарды татаал зат атооч дейбиз.

Мисалы: *Ысык-Көл, Ала-Тоо, Чоң-Сары-Ой, „Красная зоря“ (фабрика), ак тикен, ышкын түп, кой текен, ат кулак, ала карга, педагогия окуу жайы, Карело-Фин Советтик Социалисттик Республикасы, „Ленинчил жаш“, „Алтын кыз“ ж. б.*

Иш 50. Төмөнкү сүйлөмдөрдүн ичинен жөнөкөй жана татаал зат атоочторду бөлөк-бөлөк жазып алгыла. Андагы энчилүү жана жалпы атты көрсөтүп турган жөнөкөй, татаал зат атоочторду айтып бергиле.

... Жашасын Советтик Армия жана Согуш-Деңиз Флоту! (К К). Жашасын Совет өкмөтү! (К К). Жашасын советтик баатыр эл жана биздин күч-кубаттуу Родинабыз! (К К). Волгада, Днепрде, Дондо жана Аму-Дарыяда курулуп жаткан гиганттык зор курулуштар социализм өлкөсүнүн экономикалык кубатынын өскөндүгүнө, анын илиминин жана маданиятынын гүлдөгөндүгүнө ачык-айкын далил болот. (К К 23/ II, 52-нчи ж.). Райондун алдыңкы колхоздору: „Большевик“, Маленков, Сталин атындагы, „Кең-Суу“, жана „Бирдик“ колхоздору мал чарбасын өнүктүрүүнүн планын ашыгы менен орундатып, зор ийгиликтерге ээ болушкан. (К К 22/ II, 52-нчи ж.).

§ 68. Зат атоочтун жекелик жана көптүк санда айтылышы

Зат атооч сөздөр жекелик, көптүк болуп эки санда айтылат.

Жекелик сан бир гана затты көрсөтөт. Мисалы: *колхоз, окуучу, танк, китеп* ж. б.

Көптүк сан бир нече затты көрсөтөт. Мисалы: *колхоздор, окуучулар, танкылар, китептер, көп стахановчу, толгон окуучу, кулак менен угат, беш китеп, мал жайылды, жылкы өстү, кыз-кыркын, эл, журт, калк* ж. б.

Зат атоочтун көптүк түрү жекелик санда турган зат атоочко *лар* мүчөсүн улоо аркылуу түзүлөт. Мисалы: *квартиралар, совхоздор, китептер* ж. б.

Лар мүчөсү айкашпай туруп, зат атоочтун көптүк түрү төмөндөгүчө түзүлөт:

1. *Мол, көп, толгон, далай* сыяктуу сөздөр аркылуу. Мисалы: *Колхоздон көп адам келди. Эртең толгон иш бүтөт. Көп жашаган билбейт, көптү көргөн билет.* (Элден.) *Кызыл үйгө далай китеп келди.*

2. Жандуу заттардын (кишинин, айбандын) мүчөлөрү аркылуу берилет. Мисалы:

Кол менен иштейт.

Кулак менен угат.

Бут менен басат.

Көз менен көрөт.

Жогорку мисалдардагы *кол, бут, кулак, көз менен* деген сөздөр мааниси жагынан көптүктү көрсөтөт.

3. Сан атооч сөздөр аркылуу берилет. Мисалы: *Мектепте 100 окуучу бар. Колхоздун 14000 кою, 800 жылкысы, 45 төөсү, 900 ую бар.* Мындагы сан атоочтор маани жагынан көптүктү көрсөтүшөт.

4. Бирөнчөй мүчөлөр аркылуу берилет (бир өңчөй ээ, айкындооч, баяндооч).

Мисалы: *Асан, Абыш, Бектур экзамен беришти. Кой жылкы, уйга чөп берилди. Келген—Иван, Айша, Белек.*

5. Чогуу, топ-топ, үйүр-үйүр болуп жүргөн жандуу заттар аркылуу берилет. Мисалы:

Мал короого кирди.

Жылкы жуушуды.

Койчу коюн жайып келе жатат.

Чилге тузак тарттым.

Акмат тарууну жеп жаткан таранчыны учурду.

6. Сыңар маанилүү кош сөздөр аркылуу берилет.

Мисалы: *Кыз-кыркын келишти.* (Кыздар келди деген мааниде.) *Эгин-тегин орулуп бүттү.* (Эгиндер деген мааниде.)

7. *Эл, журт, калк, баары, бардыгы ж. б.* сөздөр катышып да заттын көптүк түрүн көрсөтөт. Мисалы: *Эл чогулду. Калк иштеди. Баары келишти. Бардыгы сүйлөштү ж. б.*

Иш 51. Текстти окуп чыккыла жана көчүрүп жазып, заттардын көптүк түрүн билдирген сөздөрдүн алдын сызгыла.

Сталин колхозу быйыл пахтадан мол түшүм алды. Эгин-тегин, чөп-чар жыйылып бүттү. Кыз-кыркын, бала-бакыра дебей жыюуга катышты. Бул колхоздо мал чарбачылыгы үчүн жем-чөп көп камдалды. Бул колхоздун колхозчулары эгинден да толгон түшүм алышты. Далай колхозчу эмгек күндөрүнө 15 центнерден буудай алышты.

Иш 52. Ырды көчүрүп, жогоркудай иштегиле.

Чөп куурабас болсочу,
Көз тунарбас болсочу,
Кызыл жүзү бозоруп,
Кыз кубарбас болсочу.

Кайран өмүр жыйырма беш
Жашка барар болсочу,
Кайран жанды кол менен

Жасап алар болсочу.
Арканы жок, жиби жок,
Тушайт экен карылык.
Күрүчтөй болгон тишинди
Чагат экен карылык.
Каран түндү башыңа
Салат экен карылык.
(Токтогул)

Көптүктү билдирүүчү лар мүчөнүн өзгөрүшү

Сөздүн аяккы муунундагы үндүүлөргө жана анын эң аягын-дагы үндүү, үнсүз тыбыштарга карата көптүктү көрсөтүүчү *лар* мүчөсү (*лар, лер, лор, лөр, дар, дер, дор, дөр, тар, тер, тор, төр*) 12 түрдүү өзгөрөт. Аны 84-үңчү беттеги схемадан көрүүгө болот.

№ 1. Сөздүн аягы *а, ы, я, у, ю* тыбыштары менен келсе, *лар* мүчөнүн *а* тамгасы өзгөрбөйт. Мисалы:

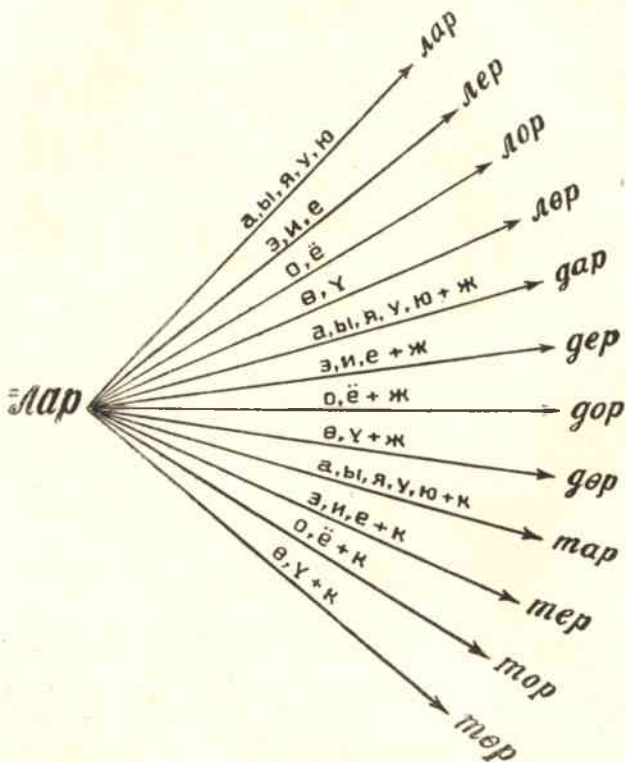
квартира + лар = квартиралар,
жылкы + лар = жылкылар,
мая + лар = маялар,
козу + лар = козулар,
меню + лар = менюлар.

№ 2. Сөздүн аягы *э, и, е* тыбыштары менен келсе, *лар* мүчө *лер* болуп өзгөрөт. Мисалы:

кеме + лар = кемелер,
ини + лар = инилер,
чие + лар = чиелер.

№ 3. Сөздүн аягы **о, ё** тыбыштары менен келсе, **лар** мүчө **лор** болуп өзгөрөт. Мисалы:

соно + лар = сонолор,
сырьё + лар = сырьёлор.

№ 4. Сөздүн аягы **ө, ү** тыбыштары менен келсе, **лар** мүчө **лөр** болуп өзгөрөт. Мисалы:

төө + лар = төөлөр,
үкү + лар = үкүлөр.

Эскертүү: Сөздүн аяккы тыбышы үндүү жана жумшак үнсүздөрдөн **й, р** тыбыштары менен бүтсө **лар** мүчөсүнүн башкы үнсүз тыбышы өзгөрбөй калат.

Мисалы: *сай + лар = сайлар, жер + лар = жерлер.*

№ 5. Сөздүн аяккы мууну **а, ы, я, у, ю** тыбыштары менен келип, эң аягы **й, р** тыбыштарынан башка жумшактар менен бүтсө, **лар** мүчө **дар** болуп өзгөрөт. Мисалы:

газ + лар = газдар,
кыз + лар = кыздар,
аял + лар = аялдар,
вуз + лар = вуздар,
уюм + лар = уюмдар.

№ 6. Сөздүн аяккы мууну **э, и, е** тыбыштары менен келип, эң аягы жумшактар менен бүтсө, **лар** мүчө **дер** болуп өзгөрөт. Мисалы:

*МТМ + лар = МТМдер,
ЗИМ + лар = ЗИМдер,
Съезд + лар = съезддер.*

№ 7. Сөздүн аяккы мууну **о, ё** тыбыштары менен келип, аягы жумшактар менен бүтсө, **лар** мүчө **дор** болуп өзгөрөт. Мисалы:

*совхоз + лар = совхоздор,
коён + лар = коёндор.*

№ 8. Сөздүн аяккы мууну **ө, ү** тыбыштары менен келип, аягы жумшактар менен бүтсө, **лар** мүчө **дөр** болуп өзгөрөт. Мисалы:

*көл + лар = көлдөр,
гүл + лар = гүлдөр.*

№ 9. Сөздүн аяккы мууну **а, ы, я, у, ю** тыбыштары менен келип, эң аягы каткалаңдар менен бүтсө, **лар** мүчө **тар** болуп өзгөрөт. Мисалы:

*область + лар = областтар,
чит + лар = чыттар,
маяк + лар = маяктар,
урук + лар = уруктар,
уюк + лар = уюктар.*

№ 10. Сөздүн аяккы мууну **э, и, е** тыбыштары менен келип, эң аягы каткалаңдар менен бүтсө, **лар** мүчө **тар** болуп өзгөрөт. Мисалы:

*МТС + лар = МТСтер,
турист + лар = туристтер,
кыргыек + лар = кыргыектер.*

№ 11. Сөздүн аяккы мууну **о, ё** тыбыштары менен келип, эң аягы каткалаңдар менен бүтсө, **лар** мүчө **тор** болуп өзгөрөт. Мисалы:

*блок + лар = блоктор,
огнемёт + лар = огнемёттор.*

№ 12. Сөздүн аяккы мууну **ө, ү** тыбыштары менен келип, эң аягы каткалаңдар менен бүтсө, **лар** мүчө **төр** болуп өзгөрөт. Мисалы:

*өрдөк + лар = өрдөктөр,
күч + лар = күчтөр.*

Иш 53. лар мүчөсүн схемалап, ал схеманын саптарындагы ар бир тыбышка ылайык мисалдар ойлоп тапкыла.

Иш 54. Төмөнкү сөздөргө **лар** мүчөсүн айкаштырып, андагы **лар** мүчөсүнүн өзгөрүшүн айтып бергиле.

Печь, печка, кровать, мебель, койка, репродуктор, гардероб, ТОЗ, шкаф, ток, премьер, президент, аллея, алмаз, алфавит, пресса, БК, кары, куу, меню, терезе, эки, расписание, ОНО, сырьё, чөө, үкү, жыл, аяз, түз, оюн, артель, эгин, короз, коён, көл, гүл, кат, чык, маяк, уюк, урук, эркек, черик, Чаек, тоок, боёк, өрмөк, күлүк, өтүк.

Иш 55. Төмөнкү текстти окуп чыккыла. Андагы сөзгө айкашып турган **лар** мүчөсүн ажыратып жазып, өзгөрүштөрүн айтып бергиле.

... Пролетариаттын бүткүл дүйнөлүк диктатурасы мезгилинин келерки этабында, чарбанын дүйнөлүк социалисттик системасы жетишердик даражада чыңдалып жана социализм элдердин турмушуна синген кезде, улуттук тилдерге караганда жалпы тилдин артыкчылыктарына практика жүзүндө улуттардын көзү жеткен кезде,—улуттук айырмалар менен тилдер жоюла баштайт да, өз ордун бардык үчүн жалпы болгон дүйнөлүк тилге берет. (И. В. Сталин „Улут маселеси жана ленинизм“.)

Иш 56. Төмөнкү текстти окуп чыккыла. **лар** мүчөсү айкашкан зат атооч сөздөрдү көчүрүп, анын өзгөрүшүн айтып бергиле.

... Мал чарбачылардын арасында массалык-саясий иштин борбору кызыл үйлөр жана кызыл бурчтар болуу керек. Аларда адабияттар, газеталар, стол оюндары, ураандар жана сүрөттөр топтолуу зарыл. Ар бир агитколлективдик иш планында: лекциялар жана докладтар окуу, өздүк көркөм чыгармачылык кружоктордун жана концерттик бригадалардын чыгуулары, кинофильмдерди көрсөтүү, айыл чарбасынын адистеринин лекция окуулары, „күжүрмөн баракчалар“ жана дубал газеталарды чыгаруу жактары көрсөтүлүү керек. (Агитатордун блокнотунан. 1951-инчи ж. № 8.)

§ 69. Зат атоочтун курандылары

Куранды мүчөлөрдүн жардамы менен башка атоочтордон да, жана этиштерден да зат атоочтор жасалат. Зат атоочтон зат атоочту туудуруучу курандылар жакындыкты, эркелегендикти, кесипти, адатты, жөндөмдүүлүктү, боорукердикти, биргелештикти, кичирейтүүлүктү көрсөтүшөт. Алар төмөнкүлөр.

Зат атоочтон зат атоочту туудуруучу курандылар

-эке—тай+эке=таеке, апаке, жеңеке, атаке, энеке;
-гер—соодагер;-кер—талапкер, жоопкер, доокер, пахтакер, жароокер.

- мер,-мөр—ишмер, сөзмөр.
- кеч—асылкеч, арабакеч.
- лаш—курдаш, тукумдаш, айылдаш, короолош, элдеш, жолдош, атташ.
- ман—чабарман, акылман, даанышман, аларман, берермен, көрөрмөн.
- чыл—жаанчыл, жерчил, өрчүл, суучул, эмгекчил, ойчул.
- тай—агатай, апатай, жеңетай.
- чы—балчы, жыгаччы, өтүкчү, колхозчу, жумушчу.
- аң—кыраң.
- поз—оюнпоз, илимпоз, өнөрпоз.
- чак—түйүнчөк, көнөк—көнөчөк, келинчек, иничек.
- чык—айчык, капчык, көлчүк.
- ек—кыргыек, коёнек.

Этиштен зат атоочту туудуруучу курандылар

- ар—барары жок. Айтарым бар. Жазары бар. Берерге бешимде кымыз (элден).
- бас—качпас, кыйбас, болбос, көрбөс, бербес. Бербеске эртең менен саамал (элден).
- как—туткак, тоскок, кескек.
- ган—барган, келген, көргөн, которгон.
- гы, кы—сүзгү, керги, чапкы, сүргү, тепки.
- гын, кын—толкун, чалгын, келгин, тургун, чечкин.
- гыр—алгыр.
- гыч—кескич, баскыч, тепкич, жүргүч, учкуч.
- уу—ачуу, кечүү, жазуу, айтуу.
- уучу—алуучу, жазуучу, келүүчү, көрүүчү.
- ым—басым, кесим, чечим, кетим, өрүм.
- ынды—казынды, асыранды, кошунду, агынды, киринди, үйүндү.
- ыч—сүйүнүч, жалыныч, өкүнүч, таарыныч.
- ан—саан, жаан,
- аша—киреше, чыгаша.
- галак—тайгалак, тоңголок, шашкалак.
- гынчык—тарткынчык, сүйгүнчүк, түрткүнчүк.
- ка—тутка.
- ал—курал.
- мак—турмак, кошмок, оймок, көрмөк.
- алаң—козголоң, кысталаң, дүрбөлөң, шашкалаң.
- мыш—кылмыш, жазмыш, болмуш.
- ма—оймо, алма, чоюлма.
- кыч—баскыч, көргүч, сүргүч, түргүч.
- оо—суроо, саноо, кароо.
- ооч—атооч, улооч, кармооч.
- уур—чымчуур.

Фамилияларда колдонулуучу курандылар

-ов,-ев,-ин,-ский курандылар адамдын аттарында уланып, эркектердин фамилияларын түзөт.

Мисалы: *Жумашев, Баранский, Баялин, Уметалиев, Эгембердиев.*

-ич—отчеству түзөт. *Белекович, Бектурович.*

-ова,-ева,-евна,-ина,-ая курандылары адамдын атына уланып, аялдардын фамилияларын түзөт.

Мисалы: *Алимова, Сариева, Баранская, Жакишева, Макешева, Анна Ивановна, Шамурзина.*

Курандылардын жазылыш эрежеси

Курандылар ар дайым сөзгө кошулуп жазылышат.

Ээрчиме куранды мүчөлөр сөзгө айкашканда сөздүн аяккы муунундагы үндүү, үнсүздөргө карай өздөрүнүн үндүү, үнсүз тыбыштарын өзгөртүп турушат. Мисалы:

*иш + ла = иште,
сана + оо = саноо,
көр + үү = көрүү,
элик + дай = эликтей.*

Ээрчибес куранды мүчөлөр сөзгө уланганда өзгөрбөйт. Мисалы:

*жем + кор = жемкор,
жооп + кер = жоопкер,
соода + гер = соодагер,
ата + эке = атаке,
эне + эке = энеке,
иш + мер = ишмер,
араба + кеч = арабакеч.*

§ 70. Жөндөмө мүчөлөр

Заттардын сүйлөмдөгү сөздөргө карата болгон ар түрдүү мамилелерин көрсөтүүчү грамматикалык формаларды жөндөмө мүчөлөр дейбиз. Алар: **-нын,-га,-ны,-да,-дан**. Мисалы:

*Кылым бою Лениндин
Кызматы турат көңүлдө.
Айласын тапсак атамды
Бербейт элек өлүмгө.*

(Алымкул)

Жогорку Ленин жөнүндө айтылган ырдагы—**дын,-дөң,-ды-га** мүчөлөрү сөздөрдүн мамилесин, байланышын көрсөтүштү.

Кыргыз тилинде алты жөндөмө бар. Атоочтон башка беш жөндөмөнүн өзүлөрүнө тийиштүү мүчөлөрү бар. Алар кыйыр

жөндөмөлөр деп аталат. Атооч жөндөмөнү негизги (түз) жөндөмө деп айтабыз. Атооч жөндөмөнүн башка жөндөмөлөрдөн айырмасы—сүйлөмдүн ээси ошол жөндөмөдө турат.

Мисалы: *Совхоздун малы өстү. Колхозчулардын турмушу гүлдөдү. (Малы, турмушу—ээ.)*

Жогоруда айтылган жөндөмөлөрдүн өз алдынча аттары, суроолору жана мүчөлөрү бар. Аны төмөнкү таблицада байкоого болот:

Жөндөмөнүн аттары	Суроолору	Жөндөмөлөрдүн мүчөлөрү.
Атооч	ким? эмне?	Мүчөсү жок.
Илик	кимдер? эмнелер? кимдин? эмненин? кимдердин? эмнелердин?	<i>нын, -нин, -нун, -нүн, -дын, -дин, -дун, -дүн, -тын, -тин, -тун, -түн—12</i>
Барыш	кимге? эмнеге? кимдерге? эмнелерге?	<i>-га, -ге, -го, -гө, -ка, -ко, -ке, -кө—8</i>
Табыш	кимди? эмнени? кимдерди? эмнелерди?	<i>-ны, -ни, -ну, -нү, -ды, -ди, -ду, -дү, -ты, -ти, -ту, -тү —12</i>
Жатыш	кимде? эмнеде? кимдерде? эмнелерде?	<i>-да, -де, -до, -дө, -та, -те, -то, -тө—8.</i>
Чыгыш	кимден? эмнеден? кимдерден? эмнелерден? А. ким? <i>Ударник.</i> И. кимдин? <i>Ударниктин.</i> Б. кимге? <i>Ударникке.</i> Т. кимди? <i>Ударникти.</i> Ж. кимде? <i>Ударникте.</i> Ч. кимден? <i>Ударник- тен.</i>	<i>-дан, -ден, -дон, -дөн, -тан, -тен, -тон, -төн—8</i>

Зат атоочтордун жөндөмө мүчөлөр менен өзгөрүшүн зат атоочтордун жөндөлүшү дейбиз. Бул жогоруда көрсөтүлгөн алты жөндөмө сүйлөмдө кандай милдеттерди аткара тургандыгын, алардын маанилерин өз алдынча талдап көрөлү.

Атооч жөндөмө

Атооч жөндөмөнүн өзүнчө айрым мүчөсү жок. Бул *ким? эмне? каер? кимдер? эмнелер? кайсы жерлер?* деген суроолорго жооп берет. Сүйлөмдүн ээси дайыма атооч жөндөмөдө турат.

Мисалы: *Токтогул кыргыз элинин алдыңкы акыны болуп эсептелет.*

Ким алдыңкы акыны болуп эсептелет?—Токтогул.

Токтогул—сүйлөмдүн ээси. Атооч жөндөмөдө турат. Анын көп ырлары бар.

— Анын эмнелери бар?

Ырлары бар. Мында ээ—ырлары, атооч жөндөмөдө турат.

Атооч жөндөмөдө турган сөздөр жалаң эле ээлик милдетти аткарбастан баяндоочтук жана аныктоочтук милдетти да аткарат.

Мисалы: *Калык—ырчы. Ырчы—баяндооч. Белек—пионер (пионер—баяндооч). Чыккан—менин атым (отым—баяндооч).*

Тоют жакшы даярдалды. Быйыл пахтадан жогорку түшүм алынат. Жакшы, жогорку деген сөздөр атооч жөндөмөдө турушуп, айкындоочтук милдетти аткарышты. Уңгулардын бардык түрү жана көптүктү көрсөтүүчү лар, таандык, куранды мүчөлөр уланып турган сөздөр атооч жөндөмөдө болот. Белек иштеди. Окуучу беш деген бааны алды. Менин жолдошум—Социалисттик Эмгектин Баатыры. Белек, окуучу, жолдошум деген сөздөр атооч жөндөмөдө турушуп, ээлик милдет аткарышты.

Атооч жөндөмөдө турган сөздөр башка жөндөмөлөрдүн бардыгына негиз болот, анткени—башка жөндөмөнүн мүчөлөрү атооч жөндөмөдө турган сөздөргө уланып өзгөрөт.

Илик жөндөмө

-нын мүчөсү илик жөндөмөнүн мүчөсү болуп эсептелет. Бул мүчө уланып турган сөздөрдөн кийинки атоочтор көп учурда үч жактын бирине таандык болуп айтылат.

Мисалы: *„Алтын жылдыздын кавалери“—С. Бабаевский-ин романы. МТСим эгин оруу планын биринчи бүтүрдү. сенин колхозуң—миллионер.*

Жогорку сүйлөмдө кавалери, романы, МТСим, колхозуң деген сөздөр таандык формада турушту.

Илик жөндөмөгө *кимдин? эмненин? кайсы жердин? каердин?* деген суроолор берилет.

Уңгунун аягындагы үндүү, үнсүз тыбыштарга карай *нын, нин, нун, нүн, дын, дин, дун, дүн, тын, тин, тун, түн* болуп, 12 түркүн өзгөрөт. Мисалы:

Апа-нын, эне-нин, тоо-нун, чөө-нүн;

каз-дын, эр-дин, туз-дун, гүл-дүн;

кровать-тын, МТС-тин, блок-тун, жүрөк-түн.

Илик жөндөмөдө турган сөздөр дайыма аныктоочтук милдетти аткарат. Иликтин мүчөсү түшүп да, түшпөй да айтылат. Иликтин мүчөсүнүн түшүп калгандыгын атооч сөздөргө айкашып турган таандык мүчөлөрдөн билүүгө болот.

Мисалы: *Мектептин ичи. Машинанын дөңгөлөгү.*

Машинанын, мектептин деген сөздөрдө иликтин мүчөлөрү түшпөй айтылды.

Эл турмушу оңолду. Мектеп иши жакшырды. Мында *эл, мектеп* деген сөздөрдүн аягындагы иликтин *-дн, -тин* деген мүчөлөрүнүн түшүп калгандыгы, турмушу, иши деген сөздөрдүн аягындагы *у, и* деген таандык мүчөлөрдөн белгилүү болуп турат.

Илик жөндөмөдө турган сөздөрдөн кийинки сөздөрдүн аягындагы таандык мүчөлөр түшүп да айтылат.

Мисалы: *Биздин колхоз гүлдөдү. Силердин клуб салынып бүттү.* (Бул сүйлөмдөрдөгү *колхозубуз, клубуңар* деген сөздөрдөгү *-убуз, -уңар* деген таандык мүчөлөр түшүрүлүп айтылды.) Иликте турган сөздөр өзүнөн кийинки таандык уландыда турган сөз менен бирдикте туруп, сындын маанисин да берет.

Мисалы: *Бейше жигиттин жигити экен. Жээрде—күлүктүн күлүгү.*

Сөздүн аягы үндүүлөрдөн келсе, мүчөнүн башындагы *н* тамгасы өзгөрбөйт: *ата+нын.*

Илик жөндөмөнүн *нын* мүчөсүнүн өзгөрүшүнүн схемасы

№ 1. Сөздүн аяккы мууну *а, ы, я* тыбыштары менен келсе, *нын* мүчө өзгөрбөйт. Мисалы:

газета+нын=газетанын,

чыны+нын=чынынын,

сыя+нын=сыянын.

№ 2. Сөздүн аягы *э, и, е* тыбыштары менен келсе, *нын* мүчө *нин* болуп өзгөрөт. Мисалы:

беде+нын=беденин,

киши+нын=кишинин,

сочинение+нын=сочиненинин.

№ 3. Сөздүн аягы *о, ё, у, ю* тыбыштары менен келсе, *нын* мүчө *нун* болуп өзгөрөт. Мисалы:

Чоро+нын=Чоронун,

сырьё+нын=сырьёнун,

суу+нын=суунун,

ую+нын=уюнун.

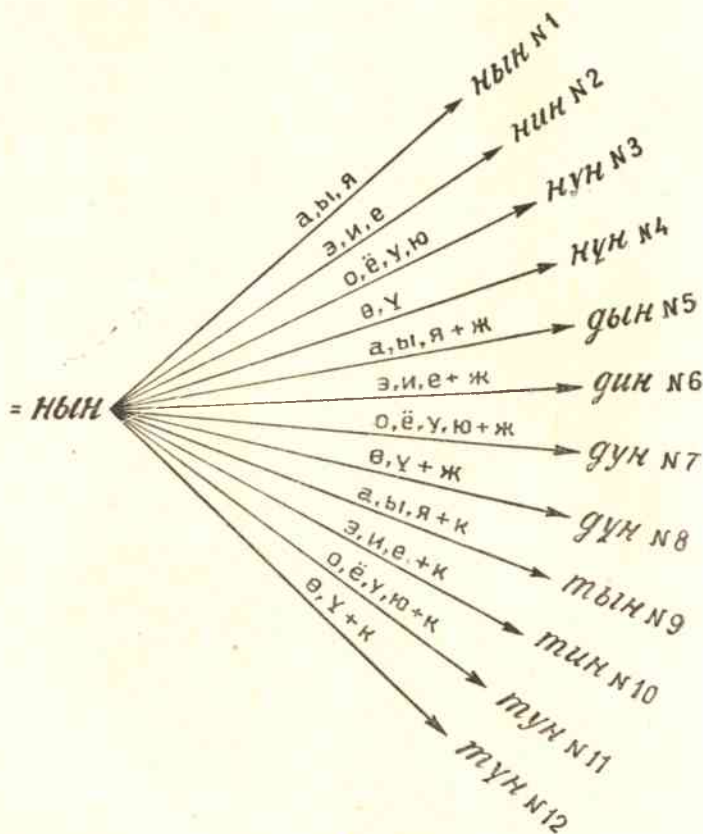
№ 4. Сөздүн аягы *ө, ү* тыбыштары менен келсе, *нын* мүчө *нүн* болуп өзгөрөт. Мисалы:

Көкө+нын=Көкөнүн,

Күкү+нын=Күкүнүн.

№ 5. Сөздүн аяккы мууну **а, ы, я**, тыбыштары менен келип, эң аягы жумшактар менен бүтсө, **нын** мүчөсү **дын** болуп өзгөрөт. Мисалы:

*металл + нын = металлдын,
Ленинград + нын = Ленинграддын,
тыл + нын = тылдын,
аяз + нын = аяздын.*

№ 6. Сөздүн аяккы мууну **э, и, е** тыбыштары менен келип, эң аягы жумшактар менен бүтсө, **нын** мүчө **дин** болуп өзгөрөт. Мисалы:

*артель + нын = артелдин,
келин + нын = келиндин,
поезд + нын = поезддин.*

№ 7. Сөздүн аяккы мууну **о, ё, у, ю** менен келип, эң аягы жумшактар менен бүтсө, **нын** мүчө **дун** болуп өзгөрөт. Мисалы:

*бороон+нын=бороондун,
оён+нын=оёндун,
кулун+нын=кулундун,
буюм+нын=буюмдун.*

№ 8. Сөздүн аяккы мууну **ө, ү** менен келип, эң аягы жумшактар менен бүтсө, **нын** мүчө **дүн** болуп өзгөрөт. Мисалы:

*сөз+нын=сөздүн,
күн+нын=күндүн.*

№ 9. Сөздүн аяккы мууну **а, ы, я** менен келип, эң аягы каткаландар менен бүтсө, **нын** мүчө **тын** болуп өзгөрөт. Мисалы:

*кант+нын=канттын,
балык+нын=балыктын,
Саяк+нын=Саяктын.*

№ 10. Сөздүн аяккы мууну **э, и, е** тыбыштары менен келип, эң аягы каткаландар менен бүтсө, **нын** мүчө **тин** болуп өзгөрөт. Мисалы:

*желек+нын=желектин,
ирик+нын=ириктин,
маек+нын=маектин.*

№ 11. Сөздүн аяккы мууну **о, ё, у, ю** менен келип, эң аягы каткаландар менен бүтсө, **нын** мүчө **тун** болуп өзгөрөт.

Мисалы:

*тоок+нын=тооктун,
пулемёт+нын=пулемёттун,
корук+нын=коруктун,
туюк+нын=туюктун.*

№ 12. Сөздүн аяккы мууну **ө, ү** тыбыштары менен келип, эң аягы каткаландар менен бүтсө, **нын** мүчө **түн** болуп өзгөрөт. Мисалы:

*чөп+нын=чөптүн,
көлүк+нын=көлүктүн.*

Иш 57. Төмөнкү текстти окуп чыккыла. Андагы **нын** мүчөсү айкашып турган сөздөрдү бөлүп жазып, ал мүчөнүн өзгөрүшүн айтып бергиле.

Согуштан кийинки беш жылдыктын ичинде большевиктер партиясынын жетекчилиги астында жана Совет өкмөтүнүн тынымсыз жардамы менен өлкөбүздүн айыл чарбасы эбегейсиз зор жеңиштерге ээ болду. Айыл чарбанын негизги тармагы болгон коомдук мал да бир кыйла өстү. Партиябыз менен өк-

мөтүбүз коомдук социалисттик мал чарбаны өркүндөтүүгө багытталган бир катар зарыл чараларды белгилеп, аны турмушка ашыруу үчүн айыл кыштактын эмгекчилерин мобилизациялады. (*К К* газетасы 6/ IX 1951-инчи жыл.)

Иш 58.-нын мүчөсүн схемалап, анын саптарындагы ар бир тыбышка ылайык мисалдар ойлоп тапкыла.

Иш 59. Төмөнкү текстти окуп, илик жөндөмөсүндө турган сөздөрдү көчүрүп, өзгөрүшүн айтып бергиле.

... Эң зор гидроэлектростанцияларды жана гиганттык каналдарды куруу жөнүндөгү Совет өкмөтүнүн тарыхый чечимдеринен эмгекчилер социалисттик родинабыздын кубаттуулугун чыңоо жөнүндө, материалдык жана тарыхый бай жыргалчылыкты түзүү жөнүндө большевиктер партиясынын, Совет өкмөтүнүн камкордугун ачык-айкын көрүп турушат. Эң кыска мөөнөттүн ичинде иш жүзүнө ашырыла турган улуу курулуштар, биздин өлкөдө коммунизмдин материалдык-техникалык базасын түзүүнүн Советтик планынын маанилүү бөлүгү болу саналышат.

Бул элдик курулуштардын зор мааниси мына мында: алар социалисттик экономиканын кубаттуу жаны жогорулашы үчүн советтик ири дарыялардын, суу чарба ресурстардын комплекстүү пайдалануу маселелерин эффективдүү чечишет... Биздин өлкө зор дарыялардын системасына ээ. СССРдин территориясында 108 миңден ашык дарыялар агат, алардын узундугу 2,5 миллион километрден ашат (*К К* „Коммунизмдин улуу курулуштары“).

Барыш жөндөмө

Бир жакка жөнөөнү, бирөөгө бир нерсени берүүнү, багыштоону көрсөтүүчү-*га* мүчөсүн барыштын мүчөсү дейбиз.

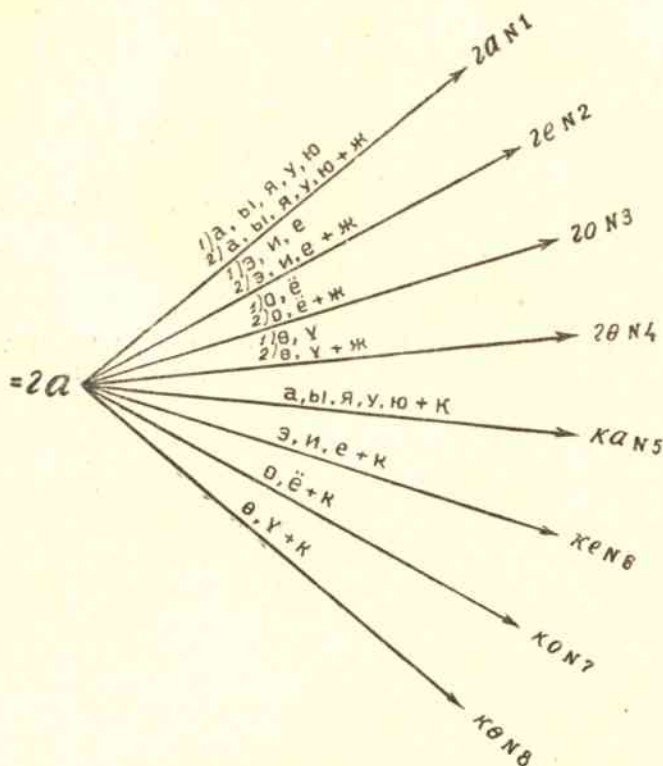
Барыш жөндөмө *кимге? эмнеге? кайда? каерге?* деген суроолорго жооп берет. Мисалы: *Социалисттик Эмгектин Баатыры Шеркуловго Ленин ордени берилди. Китепке рецензия жазылды. Заводго эрте барабыз. Айша Москвага окуу үчүн барат.*

Жогорку сүйлөмдөрдөгү *Шеркуловго—кимге* деген суроо, *китепке* деген сөзгө *эмнеге* деген суроо, *заводго, Москвага* деген сөздөргө *каерге, кайда* деген суроолор берилди. Барыш жөндөмөнүн негизги мүчөсү *-га*. Бул мүчө сөзгө уланып, сөздүн аягындагы үндүү, үнсүз тыбыштарга карай-*га* (*-ге, -го, -гө, -ка, -ке, -ко, -кө*) болуп 8 түрдүү өзгөрөт. Мисалы: *газетага, элге, короого, көлгө, шкапка, чекке, болотко, чөпкө.*

Барыш жөндөмөдө турган атоочтор негизинен айкындоочтук милдет аткарышат: *Биз кырманга барабыз. Сул-*

танбекке ардак грамотасы берилди. Бүркүткө томого керек. Жогорку сүйлөмдөрдөгү кырманга, Султанбекке, бүркүткө деген сөздөр барыш жөндөмөдө турушуп, айкындоочтук милдет аткарышты.

-га мүчөнүн өзгөрүш схемасы:

№ 1. а) Сөз **а, ы, я, у, ю** тыбыштары менен бүтсө, **-га** мүчөсү өзгөрбөйт. Мисалы:

чарба + га = чарбага,
 кызматчы + га = кызматчыга,
 партия + га = партияга,
 куу + га = кууга.

б) Сөздүн аяккы мууну **а, ы, я, у, ю**, тыбыштары менен келип, эң аягы жумшактар менен бүтсө да **га** мүчөсү өзгөрбөйт. Мисалы:

мал + га = малга,
 кыз + га = кызга,
 чаян + га = чаянга,
 мурун + га = мурунга,
 уюл + га = уюлга.

№ 2. а) Сөздүн аяккы мууну *э, и, е* тыбыштары менен бүтсө, *га* мүчө *ге* болуп өзгөрөт. Мисалы:

дене + га = денеге,
жети + га = жетиге,
расписание + га = расписаниеге.

б) Сөздүн аяккы мууну *э, и, е* тыбыштары менен келип, эң аягы жумшактар менен бүтсө дагы, *га* мүчө *ге* болуп өзгөрөт. Мисалы:

Кремль + га = Кремлге,
министр + га = министрге,
свезд + га = свездге.

№ 3. а) Сөз *о, ё* менен бүтсө, *га* мүчө *го* болуп өзгөрөт. Мисалы:

Чоко + га = Чокого,
соё + га = соёго.

б) Сөздүн аяккы мууну *о, ё* менен келип, жумшактар менен бүтсө да *га* мүчө *го* болуп өзгөрөт. Мисалы:

совхоз + га = совхозго,
коён + га = коёнго.

№ 4. Сөз *ө, ү* менен бүтсө *га* мүчө *гө* болуп өзгөрөт. Мисалы:

төө + га = төөгө,
күү + га = күүгө.

Сөздүн аяккы мууну *ө, ү* тыбыштары менен келип, эң аягы жумшактар менен бүтсө да *га* мүчө *гө* болуп өзгөрөт. Мисалы:

төл + га = төлгө,
күн + га = күнгө.

№ 5. Сөздүн аяккы мууну *а, ы, я, у, ю* тыбыштары менен келип, эң аягы каткалаң менен бүтсө, *га* мүчө *ка* болуп өзгөрөт. Мисалы:

область + га = областка,
чабык + га = чабыкка,
аяк + га = аякка,
Жунуш + га = Жунушка,
туюк + га = туюкка.

№ 6. Сөздүн аяккы мууну *э, и, е* тыбыштары менен келип, каткалаңдар менен бүтсө, *га* мүчө *ке* болуп өзгөрөт. Мисалы:

пакет + га = пакетке,
ийгилик + га = ийгиликке,
кыргыек + га = кыргыекке.

№ 7. Сөздүн аяккы мууну *о, ё* тыбыштары менен келип, каткаландар менен бүтсө, *га* мүчө *ко* болуп өзгөрөт. Мисалы:

от + га = отко,
боёк + га = боёкко.

№ 8. Сөздүн аяккы мууну *ө, ү* менен келип, каткаландар менен бүтсө, *га* мүчө *кө* болуп өзгөрөт. Мисалы:

көп + га = көпкө,
өрүк + га = өрүккө.

Иш 60. *га* мүчөнү схемалап, ар бир саптагы тыбыштарга ылайык мисалдар ойлоп тапкыла.

Иш 61. *га* мүчөсүнө төмөнкү сөздөрдү айкаштырып, андагы өзгөрүүлөрдү айтып бергиле.

Москва, Ленинград, Киев, депутат, большевик, сельсовет, огород, квартира, кровать, көчө, метр, геометрия, химия, поэт, сүргү, ансамбль, квартет, медицина, медикамент, аптека, КПСС, СТЗ, күзгү, эмгек, орден, институт, коммунист, конок, завод, МТС, КК, ЛЖ, кой, эчки, кулун, музoo, Суусамыр, каз, кекилик, комсомолец, чалыш, суюк.

Барыш жөндөмөнүн мүчөсү айкашкан атоочтор төмөнкү милдеттерди аткарышат.

а) Багытты, бет алышты көрсөтөт.

Мисалы: *Зоонун чокусунга чыктым. Сатарбек Ленинградга барат. Пахта фабрикага, кызылча заводго жиберилди.*

б) Максатты билдирет.

Мисалы: *Абыл окууга келди. Айша билимге умтулду. Керим окууга талаптанды. Мен Советтик Армияга жазылам.*

в) Мезгилди, өлчөмдү көрсөтөт.

Мисалы: *Колхозчулар он күнгө каналга кетишти. Отчётту кечке чейин бүтүрөбүз. Кышка жуук күн салкындай баштайт. Окуу бир айга чейин созулат.*

д) Орунду билдирет.

Мисалы: *Айша Москвага келди. Алым айылга кетти. Окутуучу мектепке карай кетти. Койду короого айдады.*

ж) Бир нерсеге таандыкты да билдирет.

Мисалы: *Учар кушка канат керек. Асанга китеп, Белекке дептер тийиштүү.*

Иш 62. Төмөнкү текстти окуп, барыш уланды айкашып турган сөздөрдү көчүрүп, анын өзгөрүштөрүн жана аткарган милдеттерин айтып бергиле.

...Суу керек, күндүн ысыгынан жана ысык желден суусанган жерлердин энсөөсүн кандыруу үчүн көп суу керек. Мына

ошондо гана бул жерде токойлорду өстүрүүгө, жүзүмдүктөрдү пахтаны жана көп шактуу буудайларды өстүрүүгө, ж. б. болот.

Мына ушунун бардыгы 5—6 жылдан кийин, Сталинград гидроэлектростанциясы курулгандан жана Сталинград магистралдык каналы түзүлгөндөн кийин чындыкка айланат. Ал өзүнүн башталышын Сталинград суу сактагычынан алат жана Урал суусуна чейин 600 километрге созулат. Көп тармактуу суу чыгаруучу жана сугаруучу каналдар аркылуу Волга суусу Заволжьянин кургак жерлерин басып өтөт жана 6 миллиондон көбүрөөк гектар өлчөмдөгү зор аймакты турмушка келтирет.

Сталинград каналы өлкөнүн жаңы транспорттук катташуу жолу болуп да калат. Поволжьянин жана СССРдин борбордук бөлүгүн түндүк Урал менен кошуп турган Камадан кийинки түштүк Уралды 5 деңиз менен байланыштыруучу жаңы суу жолун ачат. Канал Уралдын төмөнкү агымында кеме жүрүүнүн шарттарын жакшыртат. Сталинграддан Чкаловго чейин кубаттуу пассажирдик жана жүк ташуучу электроходдор жүрө баштайт. (Агитатордун блокноту, №8, 1951-инчи ж. „Сталинград каналынын трассасында“ деген статьядан.)

Табыш жөндөмө

Кыймыл-аракеттин эмнени иштөөгө жумшалгандыгын көрсөтүүчү, *ны* мүчөсү табыштын мүчөсү деп аталат.

Табыштын мүчөсү уланып турган атооч сөздөр аракет-кыймыл, иш менен тике байланышат.

Табыш жөндөмөсүнө *кимди? эмнени? кайсы жерди? каерди? кимдерди? эмнелерди? кайсы жерлерди?* деген суроолор берилет.

Табыш жөндөмө сүйлөмдө жалаң гана айкындоочтук милдетти аткарат.

Мисалы: *Бектурду көрдүм. Мектепти курду. Москваны көрүшкөн. Окуучуларды экскурсияга жиберишти. Малдарды жайлоого эрте чыгарабыз* ж.б. Жогорку сүйлөмдөрдөгү *Бектурду, мектепти, Москваны, малдарды* деген сөздөр *кимди, эмнени, каерди, эмнелерди* деген суроолорго жооп беришти да айкындоочтук милдетти аткарышты.

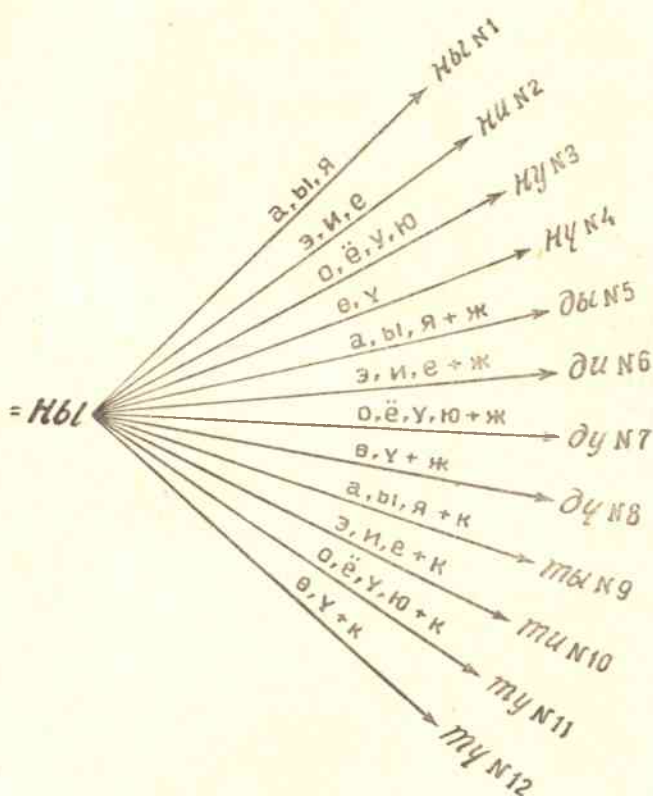
Табыштын мүчөсү *ны*, иликтин мүчөсү кандай өзгөрсө, так эле ошондой болуп, 12 түрдүү өзгөрөт. Аны төмөнкү схемадан көрүүгө болот:

Н—д—т өтөт

Мисалы:

№ 1. *Форма + ны = форманы,
жыйын + ны = жыйынды,
идея + ны = идеяны.*

- № 2. Желе + ны = желени,
 белги + ны = белгини,
 Заволжье + ны = Заволжьени.
- № 3. Ойлоо + ны, = ойлоону,
 соё + ны = соёну,
 жору + ны жоруну.

- № 4. Чөйрө + ны = чөйрөнү,
 уку + ны = үкүнү,
- № 5. Саз + ны = сазды,
 карыз + ны = карызды,
 аял + ны = аялды.
- № 6. Эл + ны = элди,
 марксизм + ны = марксизмди,
 поезд + ны = поездди,
- № 7. Том + ны = томду,
 коён + ны = коёнду,
 тукум + ны = тукумду,
 куюн + ны = куюнду.

- № 8. Көлөм + ны = көлөмдү,
өкүм + ны = өкүмдү.
- № 9. Шак + ны = шакты,
арык + ны = арыкты,
таяк + ны = таякты.
- № 10. Терек + ны = теректи,
базис + ны = базисти,
маек + ны = маекти.
- № 11. Орок + ны = орокту,
миномёт + ны = миномётту,
улут + ны = улутту,
тоют + ны = тоютту.
- № 12. Көнөк + ны = көнөктү,
өтүк + ны = өтүктү.

Иш 63. *ны* мүчөсүнө төмөнкү сөздөрдү айкаштырып, мүчөнүн өзгөрүшүн айтып бергиле.

Надстройка, саат, химия, коо, сырьё, тору, меню, кене, эки, расписание, өлкө, үкү, көөрүк, өтөк, конок, улук, туюк, жарык, аяк, эмгек, Энгельс, Чаек, короз, коён, отун, куюн, эгин, жел, разъезд, бал, жыл, жаян, Батый, Бүбү, Салый.

Иш 64. Төмөнкү текстти окугула. Андагы *ны* мүчөсү айкашып турган сөздөрдү таап, мүчөнүн өзгөрүшүн айтып бергиле.

Үйүнө барып жүргөн кезимде, Ульяновдун кандай окуй тургандыгы менен жакшы тааныштым. Өтө тырыш, бир нерсени билгиси келгенде көшөөрүп окуй берме жана ар бир нерсени тартип менен иштеген тыкан бала эле. Өзүнүн тырышып окушу аркасында латин жана грек тилдерин жакшы билип алган болчу.

Ал эч качан бир нерсени будамайлап бүтүрө салчу эмес. Эгер ойдон жазуу үчүн тапшырма берсе, аны эч качан эртеңки күнгө күттүрүүчү эмес, ошол эле замат жазып кирер эле. Эгер китепканага бара калса, керектүү китептерин тандап алып, ошол эле замат окуп, керектүү жерлерин дептерине жазып ала турган.

Ошондуктан, Ульянов гимназияда окуган сегиз жылдык өмүрүндө окуудан анын астына бир да киши чыккан эмес. Ар жылы класска көчкөндө, эң бирин иликти алып жүрүп, гимназияны бүтүргөндө алтын медаль алды.

(М. Кузнецов)

Иш 65. *ны* мүчөсүн схемалап, схеманын саптарындагы ар бир тыбышка ылайыктуу мисалдар ойлоп таап, айкаштырып чыккыла.

Табыш жөндөмөнүн мүчөсү уңгулардын бардык түрүнө жана куранды, таандык, көптүктү көрсөтүүчү мүчөлөр уланып турган атоочторго да айкашып өзгөрөт.

Мисалы: *талааны, чананы* деген сөздөрдөгү *талаа, чана* деген сөздөр түп уңгу.

Басманы, малчыны деген сөздөрдөгү *басма, малчы*—туунду унгу.

Биякты (бириккен унгу), *МТСти* (кыскарган сөздөр).

Баламды, балаңды, баласын (таандык мүчө уланган атоочтор). *Элдерди, эгиндерди* (көптүк мүчө уланган сөздөр).

Табыш жөндөмөдө турган заттар этиштин алдына келип, бир затты айкын көрсөтпөй, жонунан жалпы көрсөткөн учурларда табыш жөндөмөнүн мүчөсү түшүп, көмүскү түрдө калат.

Мисалы: *Калыйча газета окуду. Колхозчу эгин сугарды. Менин шаар көргөн жолдошум сага бир топ нускалуу сөз айтып берди.* Жогорку сүйлөмдөрдөгү *газета, сөз, шаар* деген сөздөр жалпы айтылгандыктан мүчөсүз колдонулду.

а) Бир нерсени дааналап, тактап айтканыбызда, айрыкча, көздөлүп айтылган атооч сөздөрдө табыштын мүчөсү түшпөй айтылат.

Мисалы: *Мен эгинди көрдүм. Сен отчётту түздүң. Ал журналды окуду. Окуучу тапшырманы аткарды.*

Жогорку сүйлөмдөрдөгү *эгинди, отчётту, журналды, тапшырманы* деген сөздөрдүн мүчөлөрү түшпөй айтылды.

б) Табыш жөндөмөнүн мүчөсү жактама ат атоочторго уланганда *мен, сен, ал, бул* ошол сыяктуу унгунын аягындагы тамгалар кыскарып айкашат.

Мисалы: *мен + ны = мени, сен + ны = сени, ал + ны = аны.* (Унгунын аягындагы *н, л* тамгалары түшүп айтылды.)

Ошол + ны = ошону. Сөз аягындагы *л* тамгасы түшүп айтылды. Табыш жөндөмөдө турган сөз менен этиш сөздөрдүн арасына башка бир сөз түшсө, анда ал сөз так көздөлүп айтылат да, табыш уланды түшпөйт.

Мисалы: *Докладды Зинат жасады. Орденди Салыйма алды.*

Чөптү өз убагында чабышты. Жогорку сүйлөмдөрдөгү *докладды, орденди, чөптү* деген сөздөр *Зинат, Салыйма, өз учурунда* деген атоочтор менен *жасады, алды, чабышты* деген этиштердин ортосунда келип, алар так көздөлүп айтылгандыктан, алардагы табыш жөндөмөнүн мүчөсү сакталды.

Жатыш жөндөмө

Атоочторго айкашып, кыймыл-аракеттин, иштин, нерсенин болгон ордун, жайын, мезгилин, өлчөмүн көрсөтүүчү да мүчөсүн жатыш жөндөмөнүн мүчөсү дейбиз. Жатыш жөндөмөдө турган атоочторго *кимде? эмнеде? каерде? кимдерде? эмнелерде? кайсы жерлерде? кайда? качан?* деген суроолор берилет.

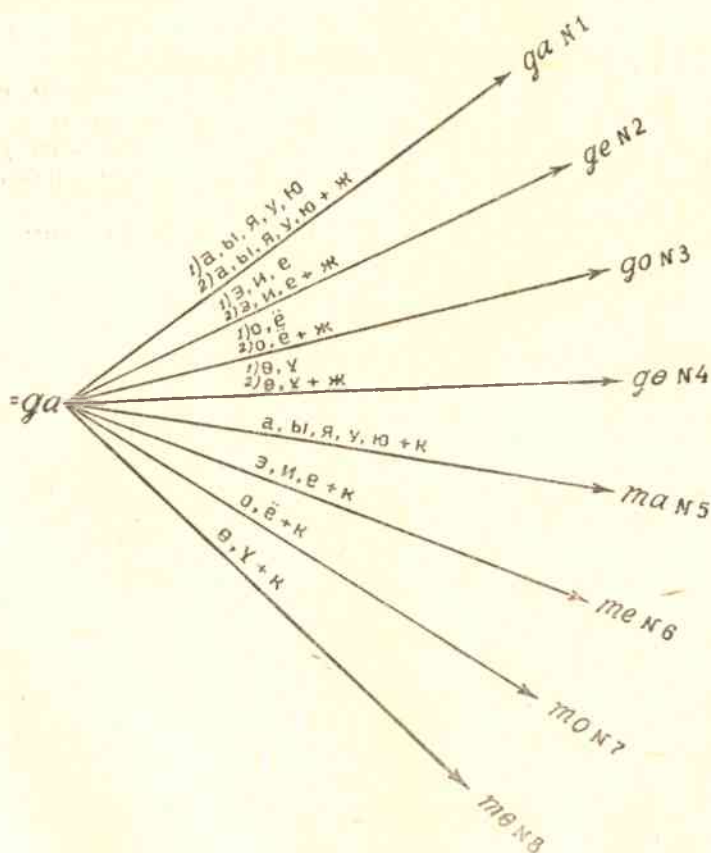
Жатыш жөндөмөнүн мүчөсү уланып турган сөздөр көбүнчө айкындоочтук милдетти, кайсы бир учурда баяндоочтук милдетти да аткарат.

Мисалы: *Клубда жыйналыш болуп жатты.* (Баялинов)

Колхозчуларда эгин көп. Абыловдо жаңы китептер бар. Суунун жээктеринде ар түрдүү өсүмдүктөр көп. Дайранын көркү кемеде. Баланын көркү энеде. Акыл айтсаң тыңшабайт, акмактын көркү же меде. Сабак күндүзгү саат экиде башталат. Мартта кош айдоо башталат. Жайында күн ысык болот.

Жогорку сүйлөмдөрдөгү клубда, колхозчуларда, Абыловдо, жээктеринде, саат экиде, мартта, жайында деген сөздөр айкындоочтук; кемеде, энеде, же меде деген сөздөр жатыш жөндөмөдө турушуп баяндоочтук милдетти аткарышты.

Жатыш жөндөмөнүн мүчөсү *да* сөздөргө айкашканда анын аягындагы үндүү жана жумшак, каткалан үнсүздөрүнө карай сегиз түрдүү өзгөрөт. Анын өзгөрүшү схема менен төмөнкүчө берилет:

№ 1. Сөз *а, ы, я, у, ю* тыбыштары менен бүтсө, *да* мүчө өзгөрбөйт. Аяккы мууну ошол эле тыбыштар менен келип, жумшактар менен бүтсө да *да* мүчө өзгөрбөйт.

Мисалы:

*Роза + да = Розада, каз + да = казда,
аары + да = аарыда, жыл + да = жылда,
Фая + да = Фаяда, аял + да = аялда,
козу + да = козуда, туз + да = тузда,
чоюн + да = чоюнда.*

№ 2. Сөз *э, и, е* тыбыштары менен бүтсө *да* мүчө *де* болуп кетет. Аяккы мууну ошол эле тыбыштар менен келип, жумшактар менен бүтсө дагы *да* мүчө *де* болуп өзгөрөт.

Мисалы:

*желе + да = желеде, жез + да = жезде,
жети + да = жетиде, из + да + изде,
съезд + да = съездде,
Запорожье + да = Запорожьеде.*

№ 3. Сөз *о, ё* тыбыштары менен бүтсө *да* мүчө *до* болуп өзгөрөт. Сөздөрдүн аяккы мууну ошол эле тыбыштар менен келип, жумшактар менен бүтсө *да* мүчө *до* болуп өзгөрөт.

Мисалы:

*тоо + да = тоодо, коон + да = коондо,
соё + да = соёдо, объём + да = объёмдо.*

№ 4. Сөз *ө, ү* тыбыштары менен бүтсө, *да* мүчө *дө* болуп өзгөрөт. Сөздүн аяккы мууну ошол эле тыбыштар менен келип, жумшактар менен бүтсө да, *да* мүчө *дө* болуп өзгөрөт. Мисалы:

*жөө + да = жөөдө, көл + да = көлдө,
үкү + да = үкүдө, үй + да = үйдө.*

№ 5. Сөздүн аяккы мууну *а, ы, я, у, ю* тыбыштары менен келип, каткалаң менен бүтсө, *да* мүчө *та* болуп өзгөрөт.

Мисалы:

*жак + да = жакта,
саяк + да = саякта,
корук + да = корукта,
уюк + да = уюкта.*

№ 6. Сөздүн аяккы мууну *э, и, е* тыбыштары менен келип, аягы каткалаң менен бүтсө, *да* мүчө *те* болуп өзгөрөт.

Мисалы:

*челек + да = челекте,
жип + да = жипте,
кыргыек + да = кыргыекте.*

№ 7. Сөздүн аяккы мууну *о, ё* менен келип, эң аягы каткаландар менен бүтсө да, *да* мүчө *то* болуп өзгөрөт. Мисалы:

орок + да = орокто,
самолёт + да = самолётто.

№ 8. Сөздүн аяккы мууну *ө, ү* тыбыштары менен келип, каткаландар менен бүтсө да мүчө *тө* болуп өзгөрөт.

Мисалы:

өтөк + да = өтөктө,
көөрүк + да = көөрүктө.

Иш 66. да мүчөсүнө төмөнкү сөздөрдү айкаштырып, мүчөдөгү өзгөрүштөрдү айтып бергиле.

Сайра, тал, Рая, пияз, Сары, кум, моюн, беде, керки, жез, Эркин, поезд, очок, желек, дөө, жөжө, дөңгөлөк, үмүт, ударник, саякат, чабыт, туяк, өгүз, суюк, Төлөн, күзгү, боо, бороон, сүйлөм.

Иш 67. Төмөнкү ырды көчүрүп жазып, жатыш жөндөмөдө турган сөздөрдүн астын сызгыла жана *да* мүчөнүн өзгөрүшүн айтып бергиле.

Туйгундун көркү түлөктө,
Баатырдын көркү жүрөктө,
Балбандын көркү билекте,
Өрдөктүн көркү чүрөктө.

Кылычтын көркү курчунда,
Кундуздун көркү сыртында,
Алышкан душман жоо жеңсе,
Азамат көркү журтунда.

Аргымак көркү жалында,
Алманын көркү шагында,
Ак жолборс келсе, тартынба,
Алтын башың барында.

(Токтогул)

Жатыш жөндөмөдө турган сөздөр төмөнкүлөрдү туюндуруу үчүн колдонулат.

а) Орунду, мекенди көрсөтөт.

Мисалы:

Постановка театрда болду. Чогулуш клубда өттү. Председатель Москвада окуйт. Биз кыштакта турабыз. Колхоздун малы жайлоодо. Азим ГЭсте иштейт.

б) Мезгилди билдирет да, *качан? кайсы убакта?* деген суроолорго жооп берет.

Мисалы: Күндүзгү саат беште келди. Балдар күзүндө мектепке келишет.

Мал кышта кыштоодо болот, жайында жайлоодо болот.

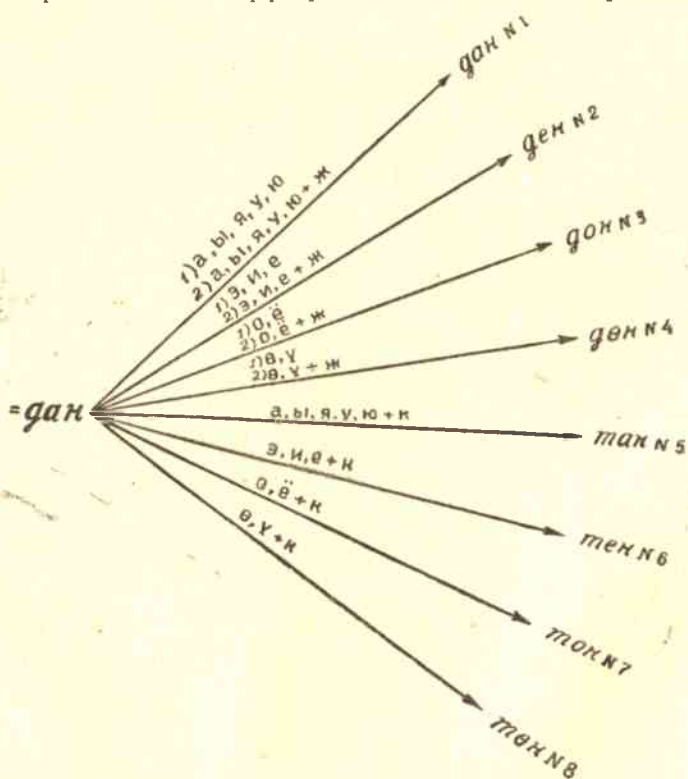
в) Жатыш жөндөмө сан атооч аркылуу келгенде өлчөмдүү билдирет.

Мисалы: Мен он бештемин, Белек жыйырмада. Мындай учурда жак менен да, жаксыз да айтыла берет.

Чыгыш жөндөмө

Заттын, нерсенин, иштин чыккан, же кыймылдын аракеттин башталган ордун, заттын эмнеден жасалгандыгын, же мезгилди көрсөтүүчү **дан** мүчөсү чыгыш мүчөсү деп аталат. Чыгыш жөндөмө турган сөздөр **кимден? эмнеден? кайдан? кайсы жерден? качантан?** деген суроолорго жооп берет.

Чыгыш жөндөмөнүн мүчөсү **дан** сөздүн аягындагы үндүү жана жумшак, каткалаң үнсүздөрдүн таасири менен сегиз түрдүү өзгөрөт. Анын өзгөрүшү схема менен төмөнкүчө берилет:

№ 1. а) Грамматика + дан = грамматикадан,
чыны + дан = чыныдан,
химия + дан = химиядан,
тоту + дан = тотудан.

б) Адам + дан = адамдан,
Асыл + дан = Асылдан,
кыян + дан = кыяндан,
кум + дан = кумдан,
уюм + дан = уюмдан.

№ 2. а) Дече + дан = денеден,
телки + дан = телкиден,
Приморье + дан = Приморьеден.

б) Бел + дан = белден,
келин + дан = келинден,
съезд + дан = съездден.

№ 3. а) Бото + дан = ботодон,
соё + дан = соёдон.

б) Жол + дан = жолдон,
оён + дан = оёндон.

№ 4. а) Төө + дан = төөдөн,
сүргү + дан = сүргүдөн,

б) Төлөн + дан = Төлөндөн,
өгүз + дан = өгүздөн.

№ 5. Бак + дан = бактан,
азык + дан = азыктан,
кыяк + дан = кыяктан,
улут + дан = улуттан,
туюк + дан = туюктан.

№ 6. Белек + дан = Белектен,
бешик + дан = бешиктен,
Чаяк + дан = Чаектен.

№ 7. Колот + дан = колоттон,
оёт + дан = оёттон.

№ 8. Түлөч + дан = түлөктөн,
күлүк + дан = күлүктөн.

Иш 68. дан мүчөсүнө төмөнкү сөздөрдү айкаштырып, мүчөдөгү ты-
быштардын өзгөрүшүн айтып бергиле.

Искра, малчы, комиссия, Баку, дыйкан, учкун, Крым,
отряд, буюм, Закавказье, сере, жетекчи, Киев, жер, билим, тар-
биялоо, завод, коён, картошка, үлгү, түн, көз, курс, батыш,
баш, согуш, суюк, коммунист, кеңеш, фронт, самолёт, өкмөт,
күрөш.

Иш 69. Төмөнкү ырды көчүрүп жазып, чыгыш жөндөмөдө турган сөз-
дөрдүн астын сызгыла жана чыгыш жөндөмөнүн мүчөсү кандай болуп өзгөр-
гөндүгүн айтып бергиле.

Түпкү атабыз кыргыздан
Запкыны көрдүк турмуштан,
Айтканда сөзүм жапжарык
Асманда күйгөн жылдыздан.
Он жетинчи жылында
Николай тактан жылбышкан.
Кенешти куруп Ленин,

Кедейге устун тургузган.
Жетигиң Ленин куткарды
Жезиттин жаккан отунан.
Жетилип кедей кутулдун
Желмогуздун оозунан.
Желпинтип тууну көтөрдүн,
Жергелүү кыргыз тоосунан.
(Токтогул)

Чыгыш жөндөмөдө турган атоочтор көбүнчө айкындоочтук, айрым учурда жак мүчөсү уланып да, уланбай да баяндоочтук милдетти аткарат.

Мисалы: *Биз Москвадан келдик. Магазинден китеп алдык. МТСтен машина барат. Жамгырдан жер көгөрдү. Бейше эртеңден баштап окуйт.*

Мен Ленинградданмын, сен Москвадансың. Киев чоң шаардан. Сапарбай Жалал-Абаддан. Жогорку сүйлөмдөрдөгү Москвадан, МТСтен, магазинден, жамгырдан, эртеңен деген сөздөр чыгыш жөндөмөдө турушуп, айкындооч болушту да, *Ленинградданмын, Москвадансың, шаардан, Жалал-Абаддан* деген сөздөр баяндоочтук милдетти аткарышты.

Чыгыш жөндөмөнүн мүчөсү уланып турган сөздөр төмөнкүлөрдү билдирет.

1. Орунду көрсөтөт. Мисалы: *Мен Минскиден келдим. Бул жигит совхоздон болот. Шаардан докладчы келди.*

2. Салыштырууну билдирет.

Мисалы: *Ташкенттен Кокон алыс. Трактордон машина тез жүрөт.*

3. Кайраттануу сезимин билдирет. *Чегирткеден корккон эгин экпейт. Аюудан корккон тоого чыкпайт. Карышкырдан корккон токойго барбайт.*

4. Мезгилди билдирет.

Мисалы: *Жаздан тартып курста болдум. Бүгүндөн баштап киришебиз.*

5. Бир нерседен экинчи бир нерсенин бөлүнүп чыкканын, ажырашын жана пайда болушун билдирет.

Мисалы: *Жерден көк чыгат. Акыл баштан чыгат, асыл таштан чыгат (элден).*

6. Себепти билдирет.

Мисалы: *Ударник болгондуктан сыйлык алды. Ишти билгендиктен жөнгө салды.*

7. Бир нерседен бөлүп алгандыкты, пайдалангандыкты жана тегин көрсөтөт.

Мисалы: *Отундан алдык. (Бөлүп алгандыкты билдирди.)*

Оттон жылыдык. (Пайдалангандыкты билдирди.) Бул үй кирпичтен салынган. Саат алтындан жасалган. (Кирпичтен, алтындан заттардын жигин көрсөтгү.)

8. Бөлчөктүк санды билдирет.

Мисалы: *Үчтөн эки. Бештен үч.*

9. Биргелештикти, топ-топ болгон маанини билдирет.

Мисалы: *Он-ондон болду. Топ-топтон бөлүндү.*

10. Бир нерсенин айрым белгисин көрсөтөт.

Мисалы: *Мен Сулайманды түндө үнүнөн тааныдым. Биз Нуриланы эмгегинен байкадык.*

§ 71. Зат атооч сөздөрдүн жөндөлүшү

Зат атооч сөздөр өздөрүнүн аягындагы үндүү, жумшак жана каткалаң үнсүз тыбыштары менен түзүлүшүнө карай төмөнкү топтор боюнча жөндөлөт:

1 Аягы үндүүлөр менен бүткөн зат атоочтордун жөндөлүшү

Аягы үндүү тыбыштар менен бүткөн зат атооч сөздөр жөндөлгөндө жөндөмө мүчөлөрдүн башындагы үнсүз тыбыштар өзгөргөй, үндүү тыбыштары гана ээрчишип өзгөрөт. Мисалы:

Атооч	Илик нын	Барыш га	Табыш ны	Жатыш да	Чыгыш дан
<i>квартира</i>	<i>кварти- ранын</i>	<i>кварти- рага</i>	<i>кварти- раны</i>	<i>кварти- рада</i>	<i>кварти- радан</i>
<i>чыны</i>	<i>чынынын</i>	<i>чыныга</i>	<i>чыныны</i>	<i>чыныда</i>	<i>чыныдан</i>
<i>ийне</i>	<i>ийненин</i>	<i>ийнеге</i>	<i>ийнени</i>	<i>ийнеде</i>	<i>ийнеден</i>
<i>ини</i>	<i>ининин</i>	<i>иниге</i>	<i>инини</i>	<i>иниде</i>	<i>иниден</i>
<i>чие</i>	<i>чиенин</i>	<i>чиеге</i>	<i>чиени</i>	<i>чиеде</i>	<i>чиеден</i>
<i>звено</i>	<i>звенонун</i>	<i>звеного</i>	<i>звенону</i>	<i>звенодо</i>	<i>звенодон</i>
<i>сырьё</i>	<i>сырьёунун</i>	<i>сырьёго</i>	<i>сырьёну</i>	<i>сырьёдо</i>	<i>сырьёдон</i>
<i>козу</i>	<i>козунун</i>	<i>козуга</i>	<i>козуну</i>	<i>козуда</i>	<i>козудан</i>
<i>мая</i>	<i>маянын</i>	<i>маяга</i>	<i>маяны</i>	<i>маяда</i>	<i>маядан</i>
<i>меню</i>	<i>менюнун</i>	<i>менюга</i>	<i>менюну</i>	<i>менюда</i>	<i>менюдан</i>
<i>төө</i>	<i>төөнүн</i>	<i>төөгө</i>	<i>төөнү</i>	<i>төөдө</i>	<i>төөдөн</i>
<i>үкү</i>	<i>үкүнүн</i>	<i>үкүгө</i>	<i>үкүнү</i>	<i>үкүдө</i>	<i>үкүдөн</i>

Иш 70. Аягы үндүү жана йоттошкон тыбыштар менен келген сегиз атооч сөз таап, жогоркудай жөндөп чыккыла.

Иш 71. Труба, дары, продукция, шуру, жеңе, киши, расписание, либретто¹, бюро, чөө, дүрбү деген сөздөрдү жөндөп, өзгөрүшүн байкагыла.

¹ Либретто — чоң музыкалуу чыгарманын (операнын) тексти.

Жөндөмөлөр	А	Ы	Э	И	Е	О	У	Ө	Ү
1. Атооч	<i>апа</i>	<i>кары</i>	<i>дене</i>	<i>Беки</i>	<i>чие</i>	<i>отоо</i>	<i>токту</i>	<i>өгөө</i>	<i>үкү</i>
2. Илик	<i>нын</i>	<i>нын</i>	<i>нин</i>	<i>нин</i>	<i>нин</i>	<i>нун</i>	<i>нун</i>	<i>нүн</i>	<i>нүн</i>
3. Барыш	<i>га</i>	<i>га</i>	<i>ге</i>	<i>ге</i>	<i>ге</i>	<i>го</i>	<i>га</i>	<i>гө</i>	<i>гө</i>
4. Табыш	<i>ны</i>	<i>ны</i>	<i>ни</i>	<i>ни</i>	<i>ни</i>	<i>ну</i>	<i>ну</i>	<i>нү</i>	<i>нү</i>
5. Жатыш	<i>да</i>	<i>да</i>	<i>де</i>	<i>де</i>	<i>де</i>	<i>до</i>	<i>да</i>	<i>дө</i>	<i>дө</i>
6. Чыгыш	<i>дан</i>	<i>дан</i>	<i>ден</i>	<i>ден</i>	<i>ден</i>	<i>дон</i>	<i>дан</i>	<i>дөн</i>	<i>дөн</i>

II Аягы жумшак үнсүздөр менен бүткөн атооч сөздөрдүн жөндөлүшү

Аягы жумшак үнсүздөр менен бүткөн атооч сөздөр жөндөлгөндө илик менен табыштын—мүчөлөрүнүн башындагы *н* тыбышы *д* тыбышына өтөт да, жөндөмө мүчөлөрдөгү үндүүлөр атооч сөздөрдүн аяккы муундарындагы үндүүлөргө карай өзгөрүшөт.

Мисалы:

Атооч	Илик <i>нын</i>	Барыш <i>га</i>	Табыш <i>ны</i>	Жатыш <i>да</i>	Чыгыш <i>дан</i>
<i>газ</i>	<i>газдын</i>	<i>газга</i>	<i>газды</i>	<i>газда</i>	<i>газдан</i>
<i>жыл</i>	<i>жылдын</i>	<i>жылга</i>	<i>жылды</i>	<i>жылда</i>	<i>жылдан</i>
<i>аяз</i>	<i>аяздын</i>	<i>аязга</i>	<i>аязды</i>	<i>аязда</i>	<i>аяздан</i>
<i>туз</i>	<i>туздун</i>	<i>тузга</i>	<i>тузду</i>	<i>тузда</i>	<i>туздан</i>
<i>оюн</i>	<i>оюндун</i>	<i>оюнга</i>	<i>оюнду</i>	<i>оюнда</i>	<i>оюндан</i>
<i>жез</i>	<i>жездин</i>	<i>жезге</i>	<i>жезди</i>	<i>жезде</i>	<i>жезден</i>
<i>желин</i>	<i>желин-дин</i>	<i>желинге</i>	<i>желинди</i>	<i>желинде</i>	<i>желин-ден</i>
<i>съезд</i>	<i>съезддин</i>	<i>съездге</i>	<i>съездди</i>	<i>съездде</i>	<i>съездден</i>
<i>том</i>	<i>томдун</i>	<i>томго</i>	<i>томду</i>	<i>томдо</i>	<i>томдон</i>
<i>объём</i>	<i>объёмдун</i>	<i>объёмго</i>	<i>объёмду</i>	<i>объёмдо</i>	<i>объёмдон</i>
<i>көл</i>	<i>көлдүн</i>	<i>көлгө</i>	<i>көлдү</i>	<i>көлдө</i>	<i>көлдөн</i>
<i>Айгүл</i>	<i>Айгүлдүн</i>	<i>Айгүлгө</i>	<i>Айгүлдү</i>	<i>Айгүлдө</i>	<i>Айгүлдөн</i>

Иш 72. Аягы жумшак үнсүздөр менен келген он эки сөз таап, аларды жөндөгүлө, бирок жумшак үнсүздөрдүн алдында *а, ы, я, у, ю, э, и, е, о, ё, ө, ү* тыбыштары болсун.

Иш 73. *Металл, зым, май, орун, куюн, артель, желим, поезд, завод, шахтёр, репертуар,¹ чөл, күз, министр* деген сөздөрдү таблица боюнча жөндөп, жөндөмө мүчөлөрдөгү үндүү, үнсүздөрдүн өзгөрүштөрүн байкагыла.

¹ Репертуар—театрда ойнолуучу пьесалар, актёр аткаруучу ролдор, обончулар, музыканттар аткаруучу музыкалык адабий чыгармалар.

III Аягы каткалаң үнсүздөр менен келген атооч сөздөрдүн жөндөлүшү

Аягы каткалаң үнсүздөр менен келген атооч сөздөр жөндөлгөндө жөндөмө мүчөлөрдүн башындагы үнсүз тыбыштар каткаландарга (*н*— *т*, *д*— *т*, *з*— *к*) тыбыштар, на өтүшөт да, алардын үндүүлөрү атооч сөздөрдүн аяккы муундарындагы үндүүлөргө карай өзгөрүшөт. Мисалы:

Атооч	Илик	Барыш	Табыш	Жатыш	Чыгыш
<i>бак</i>	<i>бактын</i>	<i>бакка</i>	<i>бакты</i>	<i>бакта</i>	<i>бактан</i>
<i>кык</i>	<i>кыктын</i>	<i>кыкка</i>	<i>кыкты</i>	<i>кыкта</i>	<i>кыктан</i>
<i>маяк</i>	<i>маяктын</i>	<i>маякка</i>	<i>маякты</i>	<i>маякта</i>	<i>маяктан</i>
<i>кут</i>	<i>кутун</i>	<i>кутка</i>	<i>кутту</i>	<i>кутта</i>	<i>куттан</i>
<i>тоют</i>	<i>тоют- тун</i>	<i>тоютка</i>	<i>тоютту</i>	<i>тоютта</i>	<i>тоют- тан</i>
<i>Артек</i>	<i>Артек- тин</i>	<i>Артекке</i>	<i>Артекти</i>	<i>Артекте</i>	<i>Артек- тен</i>
<i>Мелис</i>	<i>Мелис- тин</i>	<i>Мелиске</i>	<i>Мелисти</i>	<i>Мелисте</i>	<i>Мелис- тен</i>
<i>жип</i>	<i>жиптин</i>	<i>жипке</i>	<i>жипти</i>	<i>жипте</i>	<i>жиптен</i>
<i>Чаяк</i>	<i>Чаяктын</i>	<i>Чаякке</i>	<i>Чаякти</i>	<i>Чаякте</i>	<i>Чаяктен</i>
<i>кош</i>	<i>коштун</i>	<i>кошко</i>	<i>кошту</i>	<i>кошто</i>	<i>коштон</i>
<i>боёк</i>	<i>боёктун</i>	<i>боёкко</i>	<i>боёкту</i>	<i>боёкто</i>	<i>боёктон</i>
<i>өрдөк</i>	<i>өрдөк- түн</i>	<i>өрдөккө</i>	<i>өрдөктү</i>	<i>өрдөктө</i>	<i>өрдөк- төн</i>
<i>өрүш</i>	<i>өрүштүн</i>	<i>өрүшкө</i>	<i>өрүштү</i>	<i>өрүштө</i>	<i>өрүштөн</i>

Иш 74. Аягы каткалаң үнсүздөр менен келген он эки сөз таап, аларды жөндөгүлө, бирок каткалаң үнсүздөрдүн алдында *а, ы, я, у, ю, э, и, е, о, ё, ү* тыбыштары болсун.

Иш 75. *Ат, кыш, аяк, укук, уюк, эт, базис, кыргык, станок, огнемёт, көнөк, өндүрүш* деген сөздөрдү таблица боюнча жөндөп, жөндөмө мүчөлөрдөгү үндүү, үнсүздөрдүн өзгөрүштөрүн байкагыла.

IV Кыскартылган сөздөрдүн жөндөлүшү

Баш тамгадан кыскартылган сөздөрдүн жөндөлүшү. Баш тамгалардан кыскартылган сөздөр эки топ болушуп жөндөлүшөт. Биринчиси—жалаң гана үнсүз тыбыштардан кыскартылган сөздөр, экинчиси—үнсүз жана үндүү тыбыштардан кыскартылган сөздөр.

1. Жалаң үнсүз тыбыштардан кыскартылган сөздөр жөндөлгөндө мүчөдөгү үндүү, үнсүздөр кыскартылган сөздөрдүн аягындагы үнсүздөрдүн алфавиттеги айтылыш атына карай өзгөрүшөт. Үнсүз тыбыштар үндүү тыбыштардын жардамы менен окула тургандыгын эске алуу керек. Мындай убакта үндүү тыбыштар үнсүздөрдүн алдына да жана артына да келип окулат.

Эгерде үндүү тыбыштар үнсүздөрдөн мурун келип окулса, мүчөлөрдүн баштарындагы үнсүз тыбыштар сөздөрдүн аягындагы каткалаң үнсүздөргө карай өзгөрүшөт, үндүүлөрү ошол эле үндүүгө карай өзгөрүшөт. Мисалы:

А.	эС-эС-эС-эР=СССР,	эм-Тэ-эС=МТС	МТМ
И.	СССРдин	МТСтин	МТМдин
Б.	СССРге	МТСке	МТМге
Т.	СССРди	МТСти	МТМди
Ж.	СССРде	МТСте	МТМде
Ч.	СССРден	МТСтен	МТМден

Эгерде үндүү тыбыштар үнсүздөрдөн кийин келип окулса, анда кыскарган сөз аягы үндүү тыбыштар менен келген сөздөрдүн жөнделүшүндөй болуп жөнделет.

Мисалы:

А.	ЧТЗ	Бэ-Ка=БК	Вэ-Ка-Пе-(бэ)=ВКП(б)
И.	ЧТЗнин	БКнын	ВКП(б)нин
Б.	ЧТЗге	БКга	ВКП(б)ге
Т.	ЧТЗни	БКны	ВКП(б)ни
Ж.	ЧТЗде	БКда	ВКП(б)де
Ч.	ЧТЗден	БКдан	ВКП(б)ден

2. Баш тамгалардан кыскартылган сөздөрдө үндүү тыбыштар болуп жана алар бир муун сыяктуу окулса, мүчөлөрдөгү үндүүлөр ошол кыскартылган сөздөгү үндүүлөргө карай өзгөрүшөт.

Мисалы:

А.	ТАСС	ГЭС	Кыргыз ТАГ
И.	ТАССтын	ГЭСтин	Кыргыз ТАГдын
Б.	ТАССка	ГЭСке	Кыргыз ТАГга
Т.	ТАССты	ГЭСти	Кыргыз ТАГды
Ж.	ТАССта	ГЭСте	Кыргыз ТАГда
Ч.	ТАССтан	ГЭСтен	Кыргыз ТАГдан
А.	ЗИМ	ЗИФ	МЮД
И.	ЗИМдин	ЗИФтин	МЮДдун
Б.	ЗИМге	ЗИФке	МЮДга
Т.	ЗИМди	ЗИФти	МЮДду
Ж.	ЗИМде	ЗИФте	МЮДда
Ч.	ЗИМден	ЗИФтен	МЮДдан

Кайсы бир кыскарган сөздөрдө үндүүлөр болсо да (андай үндүүлөр кыскарган сөздөрдүн баш жактарында болот) бир муун сыяктуу окулбастан тыбыштын аттары боюнча окулат. Жөнделгөндө мүчөдөгү үндүү тыбыштар ошол кыскартылган сөздүн аягындагы үнсүз тыбыштын окулушуна жараша өзгөрүшөт.

Мисалы:

А. АКШ
И. АКШнын
Б. АКШга
Т. АКШны
Ж. АКШда
Ч. АКШдан

Кыскарган сөздөрдүн узартылып айтылышы.
МТМ—машинная-тракторная мастерская.
ЧТЗ—Челябинский тракторный завод.
БК—Борбордук Комитет.
ГЭС—гидроэлектрическая станция.
ЗИФ—завод имени Фрунзе.
МЮД—Международный юношеский день.

Иш 76. Төмөнкү кыскартылган сөздөрдү жөндөп, мүчөлөрдөгү тыбыштардын өзгөрүштөрүн айтып бергиле.

ВЛКСМ, КИМ, ТОЗ, МВД, МГБ, Кир. ФАН, ИЯЛИ, ТАТИ.

Иш 77. Аяккы үнсүздөрдүн алдына жана артына үндүү тыбыштар келүү аркылуу окулуп кыскарган сөздөрдөн төрттү, үндүү тыбыштар катышып кыскарган сөздөрдөн төрттү таап, жөндөп келгиле.

Муундан кыскартылган сөздөр зат атоочтор кандай жөндөлсө, ошондой эле жөндөлүшө беришет.

Мисалы:

Атооч	Илик	Барыш	Табыш	Жатыш	Чыгыш
Партбилет	Партбилеттин	партбилетке	партбилетти	партбилетте	партбилеттен
Профсоюз	профсоюздун	профсоюзга	профсоюзду	профсоюзда	профсоюздан
Кыргыз-мамбас	Кыргыз-мамбастын	Кыргыз-мамбаска	Кыргыз-мамбасты	Кыргыз-мамбаста	Кыргыз-мамбастан
Совхоз	совхоздун	совхозго	совхозду	совхоздо	совхоздон
Партком	парткомдун	парткомго	парткомду	парткомдо	парткомдон
РайФО	райФОНун	райФОго	райФОНу	райФОдо	райФОНдон

Иш 78. Аягы жумшак үнсүздөн бүткөн 4 сөз, каткалаң үнсүздөн келген 3 сөз, үндүүдөн келген 3 сөз ойлоп таап, аларды жөндөп чыккыла.

Аягы **-ск, -кт, -фт, -нк, -нг, -мн** менен бүткөн сөздөрдүн жөндөлүшү:

Мисалы: Аягы **-ск, -кт, -фт, -нк, -нг, -мн** менен бүткөн сөздөрдү жөндөгөндө сөз менен мүчөнүн ортосуна **ы** же **и** тыбышы кошулуп жазылат.

Атооч	Илик	Барыш	Табыш	Жатыш	Чыгыш
<i>Омск</i>	<i>Омски- нин</i>	<i>Омскиге</i>	<i>Омскини</i>	<i>Омскиде</i>	<i>Омскиден</i>
<i>Акт</i>	<i>акты- нын</i>	<i>актыга</i>	<i>актыны</i>	<i>актыда</i>	<i>актыдан</i>
<i>Нефть</i>	<i>нефти- нин</i>	<i>нефтиге</i>	<i>нефтини</i>	<i>нефтиде</i>	<i>нефти- ден</i>
<i>Митинг</i>	<i>митинги- нин</i>	<i>митинги- ге</i>	<i>митинги- ни</i>	<i>митинги- де</i>	<i>митинги- ден</i>

Иш 79. Төмөнкү сөздөрдү жөндөмөлөр менен жөндөгүлө:

Минск, факт, банк, Пржевальск, объект, субъект, гимн.

§ 72. Таандык мүчөлөр

Зат атоочтун таандык болуп өзгөрүшү

Зат атоочко уланып, үч жактын бирине (же сүйлөөчүнүн өзүнө, же сөздү угуп турган кишиге, же сөзгө катышпаган башка бирөөнө) энчиленип, таандык болуп айтылат.

Мисалы: *Менин атам Социалисттик Эмгектин Баатыры болду. Биздин саясатыбыз тынчтыкты жактоо болуп саналат. (ККдан). И. В. Сталиндин чыгармалары басылып чыкты (ККдан). Сенин жолдошуң вузду отлично бүтүрдү.*

Бул төрт сүйлөмдөгү атам, саясатыбыз деген зат атоочтор сүйлөөчүнүн өзүнө, башкача айтканда, биринчи жакка таандык болуп, чыгармалары деген зат атооч сөзгө катышпаган кишиге, башкача айтканда, үчүнчү жакка таандык болуп, жолдошуң деген зат атооч сөз угуп турган кишиге—экинчи жакка таандык болуп айтылды.

Уланган сөзүн бир жакка таандык кылып көрсөтүүчү уланды мүчөлөр таандык мүчөлөр деп аталат.

Зат атоочтун таандык мүчөлөр менен үч жакка салынып айтылышын зат атоочтордун таандык болуп өзгөрүшү дейбиз.

Таандык мүчөлөрдү экиге бөлөбүз:

1. Жак таандык мүчөлөр (*-ым, -ың, -ы (сы), -ыңар, -ыңыз, -ыбы, -ыңыздар*), 2. Жалпы таандык мүчө (*-ныкы*).

1. Сөзгө айкашканда затты үч жактын бирине таандык кылып көрсөткөн таандык мүчөлөрдү жак таандык мүчөлөр дейбиз.

Мисалы: *Менин кызматым эрте бүттү. Сенин эмгегиң ийгиликтүү болуптур. „Тил—өнүгүүнүн жана күрөштүн куралы“—деген И. В. Сталин.*

Жогорку сүйлөмдөрдөгү *кызматым* деген сөз биринчи жакка, *эмгегиң* деген сөз экинчи жакка, *куралы* деген сөз үчүнчү жакка таандык болуп айтылышты.

2. Атоочторго уланып, аларды жалпы таандык кылып көрсөткөн мүчөнү жалпы таандык мүчө дейбиз. Жалпы таандыкты **-ныкы** мүчөсү түзөт. Бул мүчө белгилүү бир жакты көрсөтө албайт.

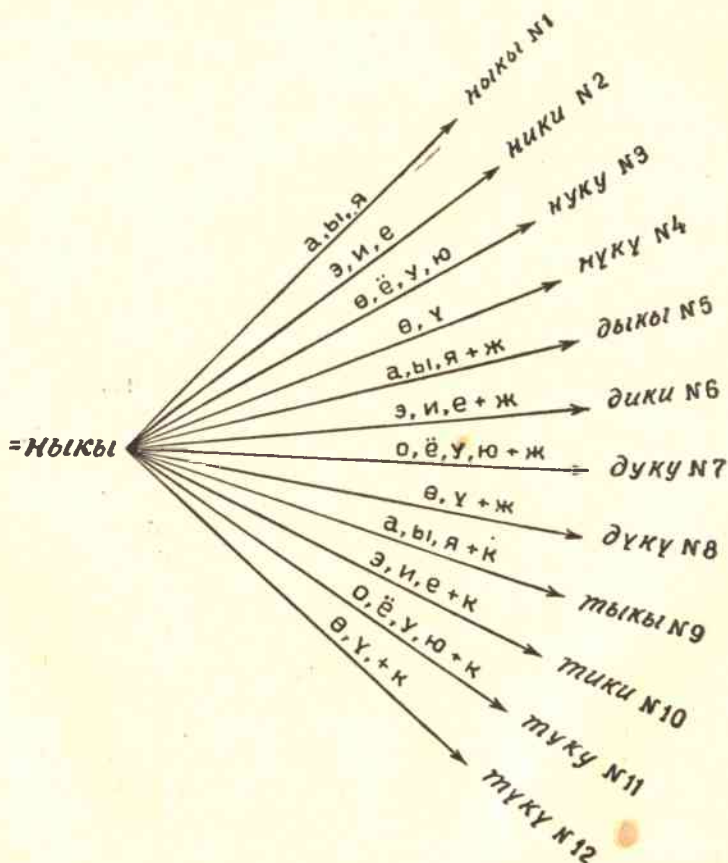
Мисалы: *Тиги жаңы курулган ГЭС Сталин колхозунуку.*

Бул шайы фабриканыкы. -ныкы мүчөсү ат атооч, сын атооч, сан атоочторго да улана берет.

Эгерде **-ныкы** мүчөсү жактама ат атоочторго уланса, анда ал мүчө таандыктыкты жалпы гана көрсөтөт да, жакты ат атоочтор көрсөтүшөт. Мисалы: *Бул китеп меники. Карандаш сеники. Тиги журнал аныкы. Миллионер колхоз биздики. Көп койлуу совхоз сиздердики. Тиги сары кыр тарткан эгин алардыкы.*

Жогорку сүйлөмдөрдөгү *меники, сеники, биздики, аныкы, сиздердики, алардыкы* деген сөздөрдө жакты жактама ат атоочтор көрсөтүштү.

-Ныкы мүчөсү сөздүн аягындагы үндүү жана үнсүз тыбыштарга карай 12 түрдүү өзгөрөт. Аны төмөнкү схемадан көрүүгө болот. Мисалы:

Мисалы:

- № 1 тема + ныкы = теманыкы,
жылкы + ныкы = жылкыныкы,
партия + ныкы = партияныкы.
- № 2 эне + ныкы = эненики,
киши + ныкы = кишиники,
расписание + ныкы = расписаниеники.
- № 3 короо + ныкы = короонуку,
сырьё + ныкы = сырьёнуку,
жору + ныкы = жорунуку,
меню + ныкы = менюнуку.
- № 4 булөө + ныкы = булөөнүкү,
тулкү + ныкы = тулкүнүкү.
- № 5 каз + ныкы = каздыкы,
жыл + ныкы = жылдыкы.
аял + ныкы = аялдыкы.
- № 6 жер + ныкы = жердики,
эгин + ныкы = эгиндики,
поезд + ныкы = поездики.
- № 7 жол + ныкы = жолдуку,
коён + ныкы = коёндуку,
туз + ныкы = туздуку,
чоюн + ныкы = чоюндуку.
- № 8 көл + ныкы = көлдүкү,
жүн + ныкы = жүндүкү.
- № 9 дарак + ныкы = дарактыкы,
жарык + ныкы = жарыктыкы,
маяк + ныкы = маяктыкы.
- № 10 желек + ныкы = желектики,
эшик + ныкы = эшиктики,
кыргыек + ныкы = кыргыектики.
- № 11 от + ныкы = оттуку,
боёк + ныкы = боёктуку,
корук + ныкы = коруктуку,
уюк + ныкы = уюктуку.
- № 12 өт + ныкы = өттүкү,
өрүк + ныкы = өрүктүкү.

Иш 80. -ныкы мүчөсүн схемалап, схеманын ар бир сабындагы тыбыш-тарга ылайыктуу мисалдар ойлоп тапкыла.

Таандык болуп өзгөргөн зат атоочтор үч жак менен жекелик жөнөкөй, көптүк жөнөкөй, жекелик сылык, көптүк сылык болуп айтылат.

I Жекелик жөнөкөй түрү

Уңгунун эң аяккы тыбышы	Уңгу зат атоочтор	Жактар жана алардын мүчөлөрү					
		I жак. менин	мүчө-сү	II жак. сенин	мүчө-сү	III жак. анын	мүчө-сү
Үнсүздөр менен бүтсө	Кагаз	кагазым	-ым	кагазың	-ың	кагазы	-ы
	Жер	жерим	-им	жериң	-иң	жери	-и
	Жол	жолум	-ум	жолуң	-уң	жолу	-у
	Гүл	гүлүм	-үм	гүлүң	-үң	гүлү	-ү
Үндүүлөр менен бүтсө	Бала	балам	-м	балаң	-ң	баласы	-сы
	Эне	энем	-м	энең	-ң	энеси	-си
	Уйку	уйкум	-м	уйкуң	-ң	уйкусу	-су
	Өлкө	өлкөм	-м	өлкөң	-ң	өлкөсү	-сү

II Көптүк жөнөкөй түрү

Уңгунун эң аяккы тыбышы	Уңгу зат атоочтор	Жактар жана алардын мүчөлөрү					
		I жак биздин	мүчө-сү	II жак силердин	мүчө-сү	III жак алардын	мүчө-сү
Үнсүздөр менен бүтсө	Кагаз	кагазыбыз	-ыбыз	кагазыңар	-ыңар	кагазы	-ы
	Жер	жерибиз	-ибиз	жериңар	-иңар	жери	-и
	Жол	жолубуз	-убуз	жолуңар	-уңар	жолу	-у
	Гүл	гүлүбүз	-үбүз	гүлүңөр	-үңөр	гүлү	-ү
Үндүүлөр менен бүтсө	Бала	балабыз	-быз	балаңар	-ңар	баласы	-сы
	Эне	энебиз	-биз	энеңер	-ңер	энеси	-си
	Уйку	уйкубуз	-буз	уйкуңар	-ңар	уйкусу	-су
	Өлкө	өлкөбүз	-бүз	өлкөңөр	-ңөр	өлкөсү	-сү

III Жекелик сылык түрү

Уңгунун эң аяккы тыбышы	Уңгу зат атоочтор	Жактар жана алардын мүчөлөрү			
		I жак	II жак сиздин	мүчөсү	III жак
Үнсүздөр менен бүтсө	Кагаз	Айтыл-байт.	кагазыңыз	-ыңыз	Сылык айтыл-байт.
	Жер		жериңиз	-иңиз	
	Жол		жолуңуз	-уңуз	
	Гүл		гүлүңүз	-үңүз	
Үндүүлөр менен бүтсө	Бала	Айтыл-байт	балаңыз	-ңыз	Сылык айтыл-байт
	Эне		энеңиз	-ңиз	
	Уйку		уйкуңуз	-ңуз	
	Өлкө		өлкөңүз	-ңүз	

IV Көптүк сылык түрү

Унгунун эн аяккы ты-бышы	Унгу зат атоочтор	Жактар жана алардын мүчөлөрү			
		I жак	II жак сиздер, ин	мүчөсү	III жак
Үнсүздөр менен бүтсө	Кагаз	Айтыл-байт	кагазы-	-ыңыз-	Айтыл-байт
	Жер		ңыздар	дар	
	Жол		жериниз-	иңиздер	
	Гүл		дер	-уңуздар	
Үндүүлөр менен бүтсө	Бала		жолу-	-үңүздөр	
	Эне		ңуздар		
	Уйку		гүлүңүз-		
	Өлкө		дөр		

Таандык мүчөлөрдүн өзгөрүш таблицасы

Заттардын аягы үнсүздөр менен келсе		Заттардын аягы үндүүлөр менен келсе				
	I жак	II жак	III жак	I жак	II жак	III жак
Жекелик жөнөкөй түрү	ым, им ум, үм	ың, иң уң, үң	ы, и у, ү	м	ң	сы, си су, сү
Көптүк жөнөкөй түрү	ыбыз, ибиз убуз, үбүз	ыңар иңер уңар үңөр	ы и у ү		ңар, ңер ңор, ңөр	сы, си су, сү
Жекелик сылык түрү		ыңыз иңиз уңуз үңүз			ңыз ңиз ңуз ңүз	
Көптүк сылык түрү		ыңыздар иңиздер уңуздар үңүздөр			ңыздар ңиздер ңуздар ңүздөр	

„Ыбыз“ деген мүчө **„биз“** деген ат атоочту мен деген атоочтун ордуна колдонгон сыяктуу сүйлөп жаткан адам экинчи жакка өзүн көрсөтүп сүйлөгөндө колдонулат.

Иш 81. Төмөнкү зат атоочторду таандык уландылар менен жекелик, көптүк, жөнөкөй, сылык кылып, үч жак менен өзгөртүп чыккыла.

Пахта, билет, огород, көл, карандаш, колхоз, жоолук, аяк.

Иш 82. Төмөнкү текстти көчүрүп жазып, андагы таандык уландыларда турган заттардын астын сызгыла жана таандык мүчөлөрдүн кайсынысы айкашып тургандыгын айтып бергиле.

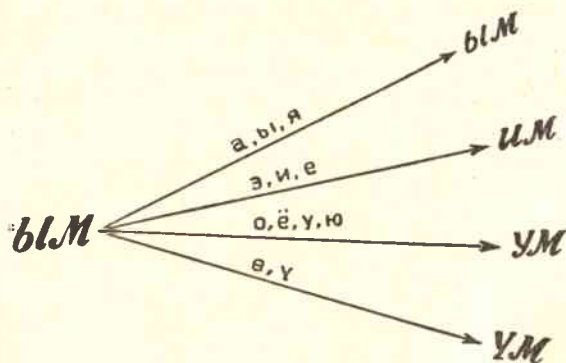
Кадимден бери, Калыбек,
Акын элең сайраган
Жаңырган күнгө толкундап,
Жашарылсын кайрадан.
Куттуу болсун тоюңар,
Кубанган көп эл жайнаган.
Калк ырчысы, Калыбек,
Арылгыптыр капанды.
Ажыратты башыңдан
Азаптуу тарткан жапаңды.
Ардактап, аба, ырдайлы

Алтын кыз менен Жапарды.
Асманда Чолпон жылдыздай
Жаңган элди ырдайлы.
Айчыгы алтын кызыл туу
Алган элди ырдайлы.
Алышкан жоосун кыйраткан
Балбан элди ырдайлы.
Сайрандап көңүл өстүргөн
Шаттуу элим турбайбы.
Эрктүү күнгө ээ болгон
Бактылуу элим турбайбы.

(Бөкөнбаев)

Иш 83.-ым,-сы,-ыңар,-ыңыз,-ыбыз-ыңыздар деген таандык мүчөлөрдү схемалап, ар бир саптагы үндүүлөргө ылайык мисалдар ойлоп тапкыла.

Үлгү:

Мисалы: кашым, кызым, аялым, элим, ишим, кыргыегим, корозум, боёгум, уулум, оюнум, көзүм, өгүзүм.

Таандык мүчөлөр менен тетири өзгөрүүчү зат атоочтор

Аяккы мууну *-рын, -рин, -рун* менен бүткөн зат атоочтор таандык болуп өзгөргөндө унгунун аяккы муунундагы үндүү түшүп калат да, эң аяккы *н, д* ге өтөт, таандык мүчөнүн үндүүсү эреже боюнча өзгөрөт.

Мисалы:

I Жекелик жөнөкөй түрү

Сөздөр	I жак <i>менин</i>	II жак <i>сенин</i>	III жак <i>анын</i>
<i>Карын</i> <i>Эрин</i> <i>Орун</i>	<i>кардым</i> <i>эрдим</i> <i>ордум</i>	<i>кардың</i> <i>эрдиң</i> <i>ордуң</i>	<i>карды</i> <i>эрди</i> <i>орду</i>

II Көптүк жөнөкөй түрү

Сөздөр	I жак <i>биздин</i>	II жак <i>силердин</i>	III жак <i>алардын</i>
<i>Карын</i> <i>Эрин</i> <i>Орун</i>	<i>кардыбыз</i> <i>эрдибиз</i> <i>ордубуз</i>	<i>кардыңар</i> <i>эрдиңер</i> <i>ордуңар</i>	<i>карды</i> <i>эрди</i> <i>орду</i>

III Жекелик сылык түрү

Сөздөр	I жак	II жак <i>сиздин</i>	III жак
<i>Карын</i> <i>Эрин</i> <i>Орун</i>	— — —	<i>кардыңыз</i> <i>эрдиңиз</i> <i>ордуңуз</i>	— — —

IV Көптүк сылык түрү

Сөздөр	I жак	II жак <i>сиздердин</i>	III жак
<i>Карын</i> <i>Эрин</i> <i>Орун</i>	— — —	<i>кардыңыздар</i> <i>эрдиңиздер</i> <i>ордуңуздар</i>	— — —

Аяккы мууну *-йын, -йим, -юн* менен бүткөн зат атоочтор таандык болуп өзгөргөндө унгунун аяккы муунундагы үндүү тыбышынын түшүп жана түшпөй айтылышы экөө тең жазууда берилет.

Мисалы:

I Жекелик жөнөкөй түрү.

Сөздөр	I жак менин	II жак сенин	III жак анын
<i>Кайын</i>	<i>кайным- кайыным</i>	<i>кайның- кайының</i>	<i>кайны-кайыны</i>
<i>Кийим</i>	<i>кийим- кийимим</i>	<i>киймиң- кийимиң</i>	<i>кийми-кийими</i>
<i>Айыл</i>	<i>айлым- айылым</i>	<i>айлың- айылың</i>	<i>айлы-айылы</i>
<i>Оюн</i>	<i>ойнум- оюнум</i>	<i>ойнуң- оюнуң</i>	<i>ойну-оюну</i>

II Көптүк жөнөкөй түрү

Сөздөр	I жак биздин	II жак силердин	III жак алардын
<i>Кайын</i>	<i>кайныбыз кайыныбыз</i>	<i>кайыңар кайыныңар</i>	<i>кайны-кайыны</i>
<i>Кийим</i>	<i>кийибиз кийимибиз</i>	<i>киймиңер кийимиңер</i>	<i>кийми-кийими</i>
<i>Айыл</i>	<i>айлыбыз айылыбыз</i>	<i>айлыңар айылыңар</i>	<i>айлы-айылы</i>
<i>Оюн</i>	<i>ойнубуз оюнубуз</i>	<i>ойнуңар оюнуңар</i>	<i>ойну-оюну</i>

III Жекелик сылык түрү

Сөздөр	I жак	II жак сиздин	III жак
<i>Кайын</i>	—	<i>кайыңыз- кайыныңыз</i>	—
<i>Кийим</i>	—	<i>киймиңиз- кийимиңиз</i>	—
<i>Айыл</i>	—	<i>айлыңыз- айылыңыз</i>	—
<i>Оюн</i>	—	<i>ойнуңуз- оюнуңуз</i>	—

IV Көптүк сылык түрү

Сөздөр	I жак	II жак силердин	III жак
<i>Кайын</i>	—	<i>кайныңыздар-</i>	—
<i>Кийим</i>	—	<i>кайыныңыздар</i>	—
<i>Айыл</i>	—	<i>киймиңиздер-</i>	—
<i>Оюн</i>	—	<i>кийимиңиздер</i>	—
		<i>айлыңыздар-</i>	
		<i>айылыңыздар</i>	
		<i>ойнуңуздар-</i>	
		<i>оюнуңуздар.</i>	

Жак таандык мүчөлөр уланып турган сөздөргө **-ныкы** мүчөсү айкашса, эки (кош) таандыкты көрсөтөт. Мисалы:

Китеп эчемдики (-ым-ныкы).
Карандаш эчемдики (-ың-ныкы).
Ручка жеңесиники (-сы-ныкы).

Мындай учурда жакты жак таандык мүчөлөр көрсөтүшөт.

§ 73. Таандык мүчөлөр уланып турган зат атоочтордун жөндөлүшү

Таандык зат атоочтордун жекелик жөнөкөй түрүнөн башка түрлөрү унгу зат атоочтор кандай жөндөлүшсө, так ошондой жөндөлүшөт.

I, II, III жактар аркылуу келген жекелик жөнөкөй түрдөгү зат атоочтор башкача болуп жөндөлүшөт. I, II жактын таандык зат атоочтору барыш менен өзгөргөндө **га** мүчөнүн **г** тыбышы түшүп калат, III жагы жөндөлгөндө **г** тыбышынын ордуна **н** тыбышы пайда болот. Таандык зат атоочтун III жагы табыш менен өзгөргөндө **ны** мүчөнүн **ы** тыбышы түшүп калат да, жатышта **да** мүчөсүнүн алдына **н** тыбышы пайда болот жана чыгыштын мүчөсүнүн башындагы **д** тыбышы **н** тыбышына өтүп **дан** болбостон **нан** болуп өзгөрөт.

Мисалы:

I Жекелик жөнөкөй түрдө таандык мүчө уланган заттардын жөндөлүшү

Жөн- дөмө- лөр	I жак. менин	жөн- дөмө мүчө- лөр	II жак. сенин	жөн- дөмө мүчө- лөр	III жак. анын	жөн- дөмө мүчө- лөр
А.	кантым	—	кантың	—	канты	—
И.	кантымдын	-дын	кантыңдын	-дын	кантынын	-нын
Б.	кантыма	-а	кантыңа	-а	кантына	-на
Т.	кантымды	-ды	кантыңды	-ды	кантын	-н
Ж.	кантымда	-да	кантыңда	-да	кантында	-нда
Ч.	кантымдан	-дан	кантыңдан	-дан	кантынан	-нан
А.	элим	—	элиң	—	эли	—
И.	элимдин	-дин	элиңдин	-дин	элинин	-нин
Б.	элиме	-е	элиңе	-е	элине	-е
Т.	элимди	-ди	элиңди	-ди	элин	-н
Ж.	элимде	-де	элиңде	-де	элинде	-нде
Ч.	элимден	-ден	элиңден	-ден	элинен	-нен
А.	боом	—	бооң	—	боосу	—
И.	боомдун	-дун	бооңдун	-дун	боосунун	-нун
Б.	боомо	-о	бооңо	-о	боосуна	-на
Т.	боомду	-ду	бооңду	-ду	боосун	-н
Ж.	боомдо	-до	бооңдо	-до	боосунда	-нда
Ч.	боомдон	-дон	бооңдон	-дон	боосунан	-нан
А.	сөзүм	—	сөзүң	—	сөзү	—
И.	сөзүмдүн	-дүн	сөзүңдүн	-дүн	сөзүнүн	-нүн
Б.	сөзүмө	-ө	сөзүңө	-ө	сөзүнө	-нө
Т.	сөзүмдү	-дү	сөзүңдү	-дү	сөзүн	-н
Ж.	сөзүмдө	-дө	сөзүңдө	-дө	сөзүндө	-ндө
Ч.	сөзүмдөн	-дөн	сөзүңдөн	-дөн	сөзүнөн	-нөн

Таандык мүчөлөр **-ым, -ың** менен бүткөн заттарга илик, табыш, чыгыш жөндөмөлөрдүн мүчөлөрү айкашканда, анын мүчөлөрү эки формада колдонулат:

Атооч атым, атың

Илик атымдын, атымын, атыңдын, атыңын.

Табыш атымды, атымы, атыңды, атыңы.

Чыгыш атымдан, атыман, атыңдан, атыңан.

II Көптүк жөнөкөй түрдө таандык мүчө уланган зат атоочтордун жөндөлүшү

	I жак	жөндөмө мүчөлөр	II жак. силердин	жөндөмө мүчөлөр
А.	кантыбыз	—	кантыңар	—
И.	кантыбыздын	—дын	кантыңардын	—дын
Б.	кантыбызга	—га	кантыңарга	—га
Т.	кантыбызды	—ды	кантыңарды	—ды
Ж.	кантыбызда	—да	кантыңарда	—да
Ч.	кантыбыздан	—дан	кантыңардан	—дан
А.	элибиз	—	элиңер	—
И.	элибиздин	—дин	элиңердин	—дин
Б.	элибизге	—ге	элиңерге	—ге
Т.	элибизди	—ди	элиңерди	—ди
Ж.	элибизде	—де	элиңерде	—де
Ч.	элибизден	—ден	элиңерден	—ден
А.	бообуз	—	бооңор	—
И.	бообуздун	—дун	бооңордун	—дун
Б.	бообузга	—га	бооңорго	—го
Т.	бообузду	—ду	бооңорду	—ду
Ж.	бообузда	—да	бооңордо	—до
Ч.	бообуздан	—дан	бооңордон	—дон
А.	сөзүбүз	—	сөзүңөр	—
И.	сөзүбүздүн	—дүн	сөзүңөрдүн	—дүн
Б.	сөзүбүзгө	—гө	сөзүңөргө	—гө
Т.	сөзүбүздү	—дү	сөзүңөрдү	—дү
Ж.	сөзүбүздө	—дө	сөзүңөрдө	—дө
Ч.	сөзүбүздөн	—дөн	сөзүңөрдөн	—дөн

Эскертүү: III жактын өзүнө таандык көптүктү көрсөтүүчү мүчөсү жок, зат атоочтун көптүктү көрсөтүүчү лар мүчөсү аркылуу гана айтылат.

III Жекелик сылык түрдө таандык мүчө уланган зат атоочтордун жөндөлүшү

	I жак	II жак сиздин	мүчөлөрү	III жак
А. И. Б. Т. Ж. Ч.	Айтылбайт	кантыңыз кантыңыздын кантыңызга кантыңызды кантыңызда кантыңыздан	— —дын —га —ды —да —дан	Айтылбайт

	I жак	II жак сиздин	мүчөлөрү	III жак
А.		<i>жериңиз</i>	—	
И.		<i>жериңиздин</i>	— <i>дин</i>	
Б.		<i>жериңизге</i>	— <i>ге</i>	
Т.		<i>жериңизди</i>	— <i>ди</i>	
Ж.		<i>жериңизде</i>	— <i>де</i>	
Ч.		<i>жериңизден</i>	— <i>ден</i>	
А.		<i>бооңуз</i>	—	
И.		<i>бооңуздун</i>	— <i>дун</i>	
Б.		<i>бооңузга</i>	— <i>га</i>	
Т.		<i>бооңузду</i>	— <i>ду</i>	
Ж.		<i>бооңузда</i>	— <i>да</i>	
Ч.		<i>бооңуздан</i>	— <i>дан</i>	
А.		<i>сөзүңүз</i>	—	
И.		<i>сөзүңүздүн</i>	— <i>дүн</i>	
Б.		<i>сөзүңүзгө</i>	— <i>гө</i>	
Т.		<i>сөзүңүздү</i>	— <i>дү</i>	
Ж.		<i>сөзүңүздө</i>	— <i>дө</i>	
Ч.		<i>сөзүңүздөн</i>	— <i>дөн</i>	

IV Көптүк сылык түрдө таандык мүчө уланган зат атоочтордун
жөндөлүшү

			II жак сизлердин	жөндөмө мүчөлөр
А.			<i>кантыңыздар</i>	—
И.			<i>кантыңыздардын</i>	— <i>дын</i>
Б.			<i>кантыңыздарга</i>	— <i>га</i>
Т.			<i>кантыңыздарды</i>	— <i>ды</i>
Ж.			<i>кантыңыздарда</i>	— <i>да</i>
Ч.			<i>кантыңыздардан</i>	— <i>дан</i>
А.			<i>жериңиздер</i>	—
И.			<i>жериңиздердин</i>	— <i>дин</i>
Б.			<i>жериңиздерге</i>	— <i>ге</i>
Т.			<i>жериңиздерди</i>	— <i>ди</i>
Ж.			<i>жериңиздерде</i>	— <i>де</i>
Ч.			<i>жериңиздерден</i>	— <i>ден</i>
А.			<i>бооңуздар</i>	—
И.			<i>бооңуздардын</i>	— <i>дын</i>
Б.			<i>бооңуздарга</i>	— <i>га</i>

			II жак сиздердин	жөндөмө мүчөлөр
Т.			<i>бооңуздарды</i>	— <i>ды</i>
Ж.			<i>бооңуздарда</i>	— <i>да</i>
Ч.			<i>бооңуздардан</i>	— <i>дан</i>
А.			<i>сөзүңүздөр</i>	—
И.			<i>сөзүңүздөрдүн</i>	— <i>дүн</i>
Б.			<i>сөзүңүздөргө</i>	— <i>гө</i>
Т.			<i>сөзүңүздөрдү</i>	— <i>дү</i>
Ж.			<i>сөзүңүздөрдө</i>	— <i>дө</i>
Ч.			<i>сөзүңүздөрдөн</i>	— <i>дөн</i>

Иш 84. Төмөнкү ырды окуп чыккыла жана андагы таандык мүчөлөр уланып турган зат атоочторду көчүрүп жазып, кайсы жакта, кайсы жөндөмдө экендиктерин айтып бергиле.

ТЫНЧТЫК

Сүйөм, тынчтык, берекелүү жылдарың,
Сени менен менин көркүм, жыргалым.
Сүйкүмүң бар балдай татыган,
Тамшандырган таалайымды сыйладың.

Мага берген
Сенин демиң
Эмеси,

Ай ааламды толкундаткан ырларым.

Сүйөм, тынчтык,
Боюң кенен, жанга жай,
Сенин гүлүң—түпсүз, кенен бак таалай.
Жүрөк каным жүрүп денде турганда,
Жүрөм кантип тереңине сактабай.

Асман алда,
Мен жашоого
Жарашпайт,

Ынак ууздай ырыскынды актабай.

Сүйөм, тынчтык,
Боюң жеңиш, зор эмгек,
Адамзатка жыргал берген белендеп.
Кубанамын курулушун көргөндө,
Мына-мына, асманга да теңелмек.

Кучагында
Кубаныч менен
Өскөмүн,

Кусалуу күн минуталарын көргөнүм жок.

Ук, жер жүзү,
Уруш деген эмне?
Түйшүк салган тыптынч жаткан элине
Көк кашка сууң кызыл канга боёлуп,
Өмүр күйөт гүл өстүргөн жеринде.
Боордош шаарын
Боюн таштайт
Жалп этип,
Жасап алган, таза мандай терине.

Согуш—өлүм, отун кечип көргөмүн,
Жерден үнүп, үй жасоого көнгөмүн.
Көзүм көргөн, жүрөгүмө жазылган,
Жер өрттөнүп, эч күнөөсүз өлгөн мин.
Калк каалабайт
Кандуу майдан
Кыргынды,

(Эгиналиев)

Иш 85. Муну да жогоркудай кылып иштегиле.

ЛЕНИН КОШОГУ

Алтын тондун жакасын,
Аргымак аттын такасын,
Айтканда чыгар жазылып
Ардактуу Ленин капасын.
Кейитип алды табият
Кедейлердин атасын.

Россияда тобундан
Ыйладык сенин жогундан.
Сталин менен Калинин—
Кедейге башчы сонундан.
Жарды, жалчы жаңылбайт
Жасап кеткен жолундан.

(Элдики)

Иш 86. Муну да ошондой кылып иштегиле.

1. Арылды, Токо, башыңдан
Эски кайгы, жабырын.
Эзелден ишин агынан,
Токо, элиңе өттү кадырың.
Кубанып тосту жолундан,
Токо, курбу, курдаш, тамырың.
Алган жарың Сейдимкан

Аманыңды тиледи.
Токсондогу шордуу энен
Тоголонуп жүдөдү.
Токтогул аман келди деп,
Тосуп чыгып делбиреп,
Калк чогулуп курчады.

Карып энендин көзүнөн
Куюлган жашы кургады.
Током, сен акталып келгенге
Жүрөгүм толкуп ырдадым.
Аралашкан эл менен
Алдыңдан тоскон кырдалым.

* * *

Бала да болсом, багым тең,
Жаш да болсом, жаным тең.
Жанаша жүрүп, Токтогул,
Жакшылап алсам үлгүндөн.

(Акыев)

2. Приговор келип үйөзгө,
Актыгым тийди колума.
Азыраак сурап кайтара,
Ишимди салды оңуна.
Бардык шорум күбүлүп,
Башымды коштум тобума.
Бастырып тосуп келипсиң,

Балам Калык жардамчым.
Байкап турсам, Токондун
Башынан өткөн арман чын.
Пайдаң тийди бир канча,
Акын Калык жөлөгүм.
Анык көзгө көрүндү
Атандан жакын көрөрүң.

(Токтогул)

Иш 87. Жогоркудай кылып иштегиле.

4-үнчү статья. Чарбанын капиталисттик системасын жоюунун, өндүрүш куралдарын жана каражаттарын жеке менчиктөөнү жок кылуунун, адамды-адам эксплуатациялоону жоюунун натыйжасында бекиген чарбанын социалисттик системасы жана өндүрүш куралдары менен каражаттарына социалисттик менчик СССРдин экономикалык негизин түзөт. (СССР Конституциясынан.)

Таандык мүчө уланган зат атоочтор сүйлөмдүн тизмегинде ээ да, баяндооч да, айкындооч да болуп милдет аткарышат. Мисалы:

Совхоздун малы өстү. Бу сенин китебиң. Сен мектебиңе эрте бар.

Жогорку сүйлөмдөрдөгү *малы* деген зат атооч ээлик, *китебиң* деген зат атооч баяндоочтук, *мектебиңе* деген зат атооч айкындоочтук милдет аткарды.

Иш 88. Төмөнкү ырды окуп чыккыла, андагы таандык мүчө уланган зат атоочторду таап, сүйлөмдүн кайсы мүчөсүнүн милдетин аткарып тургандыгын айтып бергиле.

КОММУНИСТТЕР

Жаралгансын
Ленин-Сталин колунан,
Эчен көсөм
Өсүп чыкты тобуңан.

Эмгек менен
Күрөштө өскөн биздин эл
Туу көтөрүп,
Бара жатат соңунан.

Коммунизм
Идеясын тараткан,
Элди баштап
Алга адымдап бараткан,
Элге эркиндик,
Жерге гүлдү өстүрүп,
Көркү менен
Күндү өзүнө караткан.
Тайманбастан
Өлкөсү үчүн иштеген,
Бизде тынчтык
Бизде таалай бизде шан!

Элим сүйөт
Акыйкатты калысты,
Бийик кармап,
Коммунисттик намысты.
Европада,
Чыгыш жакта Кытайда,
Жениш туусун
Желбиретип тагышты.
Шаар, айылда
Съездине белек деп,
Коммунизм
Конгуроосун кагышты!

Жарык берген
Волга-Донду карачы!
Компартия
Эмгекчи элдин атасы.
Илим өсүп,
Бир күнчүлүк жол болот,

Жерим менен,
Асман, айдын арасы!
Айтып кеткен
„Коммунисттер алга!“—деп,
Улуу Ленин—
Партиянын атасы!

Жаңы план
Келди мына жанына,
Кубат берди—
Жүрүп турган каныңа.
Канал курат,
Завод салат түрдөнтүп,
Өркүндөгөн
Өмүрү узун шаарыма.
Шайыр жаштар
Бойго жетип чоңойду,
Гүл өстүрөт
Коммунизм багына.
Айкын ачык
Коммунизмге биздин жол!
Өлкөн үчүн
Эл н кубат, күчүн мол!
Эзилгенди
Жарык күнгө чакырып,
Компартия
Туугандарга сунат кол!
Коммунизм—
Коммунизм төрүнө!
Тилегибиз,
Максатыбыз дал ошол.

(Жангазиев)

§ 74. Жак мүчөлөр

Зат атоочтун жакталышы

Мын, сың, сыңар, сыз, быз, сыздар деген мүчөлөрдү жак мүчөлөр дейбиз, анткени—бул мүчөлөр зат атоочторго айкашышып, заттын кимдигин, эмнелигин, кайсы жердик экендигин, кайдалыгын, кайдандыгын көрсөтүшөт. Мисалы:

Мен коммунистмин.

Биз коммунистпиз.

Бул эки сүйлөмдөгү *коммунистмин, коммунистпиз* деген зат атоочтор сүйлөөчүнүн, башкача айтканда, I жактын ким экендигин көрсөтүү.

*Сен коммунистсиң.
Силер коммунистсиңер.
Сиз коммунистсиз.
Сиздер коммунистсиздер.*

Бул сүйлөмдөрдөгү *коммунистсиң, коммунистсиңер, коммунистсиз, коммунистсиздер* деген зат атоочтор сөздү угуп турган кишинин, башкача айтканда, II жактын ким экендигин көрсөттү.

*Ал—коммунист.
Алар—коммунист.*

Мында *коммунист* деген зат атооч уландысыз айтылып, үчүнчү жактын ким экендигин көрсөттү.

III жакты көрсөтүүчү жак мүчө болбойт.

*Мен мүчөмүн.
Сен мүчөсүң.
Ал мүчө.*

Мында *мүчөмүн*—I жактын, *мүчөсүң* II жактын, *мүчө*—III жактын эмне экендигин көрсөттү.

*Мен шаардыкмын.
Сен шаардыксың.
Ал шаардык.*

Мында *шаардыкмын*—I жактын, *шаардыксың*—II жактын, *шаардык*—III жактын кайсы жердик экендигин көрсөттү. Жак мүчөлөр жатыш жөндөмөдөгү заттар менен да айкаша берет:

*Мен колхоздомун.
Сен колхоздосуң.
Ал колхоздо.*

Мында *колхоздомун*—I жактын, *колхоздосуң*—II жактын, *колхоздо*—III жактын кайда экендигин көрсөттү. Жак мүчөлөр чыгыш жөндөмөдөгү заттар менен да айкашышат.

*Мен Москваданмын.
Сен Москвадансың.
Ал Москвадан.*

Мында *Москваданмын*—I жактын, *Москвадансың*—II жактын, *Москвадан*—III жактын кайдан экендигин көрсөттү.

Жак мүчөлөр айкашып турган атоочторду жакты көрсөтүүчү атоочтор деп айгабыз.

Зат атоочтордун жак мүчөлөр айкашып өзгөрүшүн зат атоочтордун жакталып өзгөрүшү дейбиз.

Жакталып өзгөрүүчү заттар таандык болуп өзгөргөн заттар сыяктуу үч жак менен жекелик жөнөкөй, көптүк жөнөкөй, жекелик сылык, көптүк сылык түрдө айтылышат.

I Жекелик жөнөкөй түрү

Жакталуучу заттар	I жак мен	мүчөсү	II жак сен	мүчөсү	III жак ал
Баатыр	баатырмын	—мын	баатырсың	—сың	баатыр
Пионер	пионермин	—мин	пионерсиң	—сиң	пионер
Колхозчу	колхозчумун	—мун	колхозчусуң	—суң	колхозчу
Өтүкчү	өтүкчүмүн	—мүн	өтүкчүсүң	—сүң	өтүкчү

II Көптүк жөнөкөй түрү

Жакталуучу заттар	I жак биз	II жак силер	III жак алар
Баатыр	баатырбыз—быз	баатырсыңар— сыңар	баатыр
Пионер	пионербиз—биз	пионерсиңер— сиңер	пионер
Колхозчу	колхозчубуз—буз	колхозчусуңар— суңар	колхозчу
Өтүкчү	өтүкчүбүз—бүз	өтүкчүсүңөр—сүңөр	өтүкчү

III Жекелик сылык түрү

Жакталуучу заттар	I жак	II жак сиз	мүчөсү	III жак
Баатыр	Сылык	баатырсыз	—сыз	Сылык
Пионер	айтыл-	пионерсиз	—сиз	айтыл-
Колхозчу	байт	колхозчусуз	—суз	байт
Өтүкчү		өтүкчүсүз	—сүз	

IV Көптүк сылык түрү

Жакталуучу заттар	I жак	мүчөсү	II жак сиздер	мүчөсү	III жак
Баатыр	Сылык		баатыр- сыздар	—сыздар	Сылык
Пионер	айтыл-		пионер- сиздер	—сиздер	айтыл-
Колхозчу	байт		колхозчу- суздар	—суздар	байт
Өтүкчү			өтүкчү- сүздөр	—сүздөр	

Көптүк жөнөкөй түрүнүн, биринчи жагы—*быз* деген мүчө аркылуу айтылышат жана оошмо мүчөгө кирет да, сөздүн эн аяккы тыбышы каткалаң болсо, *-ңыз (-ңыз, -пуз, -пүз)* болуп өзгөрөт: *айылдыкңыз, комсомолецңыз, совхоздукпуз, жөлөкпүз*.

Калган жак мүчөлөрдүн бардыгы туруктуу мүчөлөргө киришет да төрт түркүмдөн өзгөрүшөт.

Жакталып айтылуучу заттарга жак мүчөлөр айкашпай да айтыла берет. Мисалы:

*Мен—студент.
Сен—студент.
Биз—коммунист.
Силер—коммунист.
Сиз—коммунист.
Сиздер—коммунист.*

Жак мүчөлөр *эмес* деген тангыч сөз менен да айкашышат. Мисалы:

*Мен кызматчы эмесмин.
Сен кызматчы эмессиң.
Ал кызматчы эмес.
Биз кызматчы эмеспиз.
Силер кызматчы эмессиңер.
Сиз кызматчы эмессиз.
Сиздер кызматчы эмессиздер.*

Таандык мүчөлөр уланган зат атоочтор да жакталып айтыла берет. Таандык зат атоочтордун I жагы I жак менен, II жагы II жак менен жакталып өзгөрбөйт. Мисалы:

I Жекелик жөнөкөй түрү

Таандык атоочтор	I жак <i>мен</i>	II жак <i>сен</i>	III жак <i>ал</i>
<i>балам</i>	—	<i>баламсың</i>	<i>балам</i>
<i>балаң</i>	<i>балаңмын</i>	—	<i>балаң</i>
<i>баласы</i>	<i>баласымын</i>	<i>баласысың</i>	<i>баласы</i>
<i>балабыз</i>	—	<i>балабызсың</i>	<i>балабыз</i>
<i>балаңар</i>	<i>балаңармын</i>	—	<i>балаңар</i>
<i>балаңыз</i>	<i>балаңызмын</i>	—	<i>балаңыз</i>
<i>балаңыздар</i>	<i>балаңыздармын</i>	—	<i>балаңыздар</i>

II Көптүк жөнөкөй түрү

Таандык атоочтор	I жак <i>биз</i>	II жак <i>силер</i>	III жак <i>алар</i>
<i>балам</i>	—	<i>баламсыңар</i>	<i>балам</i>
<i>балаң</i>	<i>балаңбыз</i>	—	<i>балаң</i>
<i>баласы</i>	<i>баласыбыз</i>	<i>баласы- сыңар</i>	<i>баласы</i>
<i>балабыз</i>	—	<i>балабыз- сыңар</i>	<i>балабыз</i>
<i>балаңар</i>	<i>балаңарбыз</i>	—	<i>балаңар</i>
<i>балаңыз</i>	<i>балаңызбыз</i>	—	<i>балаңыз</i>
<i>балаңыздар</i>	<i>балаңыздарбыз</i>	—	<i>балаңыздар</i>

III Жекелик сылык түрү

Таандык атоочтор	I жак	II жак <i>сиз</i>	III жак
<i>балам</i>	—	<i>баламсыз</i>	—
<i>балаң</i>	—	—	—
<i>баласы</i>	—	<i>баласысыз</i>	—
<i>балабыз</i>	—	<i>балабызсыз</i>	—
<i>балаңар</i>	—	—	—
<i>балаңыз</i>	—	—	—

IV Көптүк сылык түрү

Таандык атоочтор	I жак	II жак <i>сиздер</i>	III жак
<i>балам</i>	—	<i>баламсыздар</i>	—
<i>балаң</i>	—	—	—
<i>баласы</i>	—	<i>баласысыздар</i>	—
<i>балабыз</i>	—	<i>балабызсыздар</i>	—
<i>балаңар</i>	—	—	—
<i>балаңыз</i>	—	—	—

Жакты көрсөтүүчү атоочтор жөндөлүп өзгөрбөйт, сүйлөмдүн тизмегинде бир гана баяндоочтук милдет аткарат. Мисалы:

Мен баатырмын.

Сен баатырсың.

Биз баатырбыз.

Силер баатырсыңар. ж. б.

Жогорку сүйлөмдөрдөгү *баатырмын, баатырсың, баатырбыз, баатырсыңар* деген жакты көрсөтүүчү атоочтор баяндоочтук милдет аткарышты.

Жакты көрсөтүүчү атоочтор сүйлөмдүн тизмегинде жактарды көрсөткөн ат атоочторсуз да колдонула беришет, мындай учурда атооч жөндөмөдө турган (ээ болуп турган) жактама ат атоочтордун көмүскөдө тургандыгын жак мүчөлөр көрсөтүп турушат. Мисалы:

Тракторчумун.

Тракторчусуң.

Тракторчууз.

Ударниксиз

деген сүйлөмдөрдөгү жактарды көрсөткөн *мен, сен, биз, сиз* деген ээлер экендигин *мун, суң, убуз, сиз* деген жак мүчөлөр билдирip турушат.

Иш 84. Төмөнкү заттарды толук жактап чыккыла.

Ударник, стахановчу, конок, үйдө.

Иш 85. Төмөнкү таандык заттарды жекелик, көптүк, жөнөкөй, сылык кылып жактап чыккыла.

Иним, иниц, иниси, инибиз, ининер, ининиз, ининиздер.

§ 75. Сын атооч

Сын атооч жөнүндө түшүнүк

Кыргыз тилиндеги атооч сөздөр жалаң эле заттын атын билдирбестен, анын өңүн, сапатын, белгисин, мүнөзүн, даамын, тулкусун да билдиришет.

Мисалы: *сары алтын, ак жибек, жээрде ат, кара жип* деген мисалдардагы *сары, ак, жээрде, кара* деген сөздөр заттын өңүн билдиришти. *Жакшы буудай, таза жазуу, тунук суу, күлүк ат* десек, *жакшы, таза, тунук, күлүк* деген сөздөр заттын сапатын көрсөттү. *Шайыр кыз, жоош бала, эр жигит, баатыр боец, кыраан бүркүт* десек, *шайыр, жоош, эр, баатыр, кыраан* деген сөздөр заттардын кулк-мүнөзүн, сапатын билдирди. *Чоң үй, кичине бала, жоон карагай, ичке терек, узун жыгач, тоголок топ, жалпак тактай* десек *чоң, кичине, жоон, ичке, узун, тоголок, жалпак* деген сөздөр заттын тулкусун, формасын билдиришти. *Ачуу пияз, таттуу алма, кычкыл квас* десек *ачуу, таттуу, кычкыл* деген сөздөр заттардын даамын билдиришти. *Калай кашык, жыгач күрөк, алтын саат* десек, *калай, жыгач, алтын* деген сөздөр заттардын эмнеден жасалгандыгын, түпкү тегин көрсөтүштү.

Заттын өңү - түсүн, сапатын, тулкусун, түпкү тегин, даамын, белгисин, мүнөзүн көрсөтүп, кандай, кайсы деген суроолорго жооп берип турган сөз түркүмүн сын атооч дейбиз.

— *Кандай жол салынды?*

— *Темир жол салынды.*

— *Кандай китеп алдың?*

— *Жакшы китеп* (мында кандай деген суроого жооп болуп турган—*темир, жакшы* деген сын атоочтор).

— *Кайсы райондо турасың?*

— *Ысык-Көл районунда.*

— *Кайсы атты миндиң?*

— *Кула атты* (жогорку сүйлөмдөрдөгү кайсы деген суроого жооп болуп түшкөн—*Ысык-Көл, кула* деген сын атоочтор).

Сын атооч кээде эмне деген суроого да жооп берет:

— *Эмне саат алдың?*

— *Алтын саат.*

— *Пальтоң эмне пальто?*

— *Драп пальто* (мында *алтын, драп* деген сын атоочтор эмне деген суроого жооп болуп түшүштү).

Сын атооч сөздөр сүйлөмдө ээ да, айкындооч да, баяндооч да болушат. Сүйлөмдө ээ болгон жана жөндөмөлөрдө туруп, айкындооч болгон сын атоочтор чынында зат атоочтун тергеме түрүн көрсөтүшөт.

Мисалы: *Сары тез оңот* (*сары*—ээ, форма жагынан сын атооч, бирок чындыгында зат атооч, анткени—буюм жөнүндө айтылып жатат).

Актан кызыл жакшы (*актан*—айкындооч, *кызыл*—ээ, жакшы—баяндооч, *актан, кызыл* деген сөздөр түр жагынан сын атоочтор, бирок чындыгында зат атоочтор).

Бул көйнөк кызыл. Айшанын көйнөгү узун. Жогорку эки сүйлөмдөгү *кызыл, узун* деген сын атоочтор баяндоочтун милдетин аткарышты. *Жакшы пальто сатылды. Жаңы клуб салынды. Керим чоң шаарды көрдү.* Жогорку үч сүйлөмдөгү *жакшы, жаңы, чоң* деген сын атоочтор атооч жөндөмөдө турушуп, айкындоочтун милдетин аткарышты.

§ 76. Түзүлүшүнө карай сын атоочтун бөлүнүшү

Түзүлүшүнө карай сын атооч сөздөр түп сын, туунду сын, жөнөкөй сын, татаал сын болуп төрткө бөлүнөт:

1. Түп сын. Мүчөсүз, уңгу түрдө туруп, заттын өңү-түсүн, сапатын, тулкусун, түпкү тегин, даамын, белгисин, мүнөзүн көрсөткөн сөздөрдү түп сын дейбиз.

Мисалы: *жашыл жибек, жакшы колхоз, узун жол, драп пальто, ширин алма, шайыр кыз ж. б.*

Жогорку мисалдардагы жашыл, жакшы, узун, драп, ширин, шайыр деген сөздөр түп сындарды көрсөтөт.

2. Туунду сын. Куранды мүчөлөрдүн жардамы менен сөздөрдүн башка түркүмдөрүнөн, же сын атоочтун өзүнөн түзүлгөн сын атооч сөздөрдү туунду сын атоочтор дейбиз.

Мисалы: *токойлуу тоо, саргыч көйнөк, билгич адам, жемкор ат, алгыр бүркүт, акылсыз киши, балалык кез, баргыс жер ж. б.*

Жогорку мисалдардагы *токойлуу, саргыч, билгич, жемкор, алгыр, акылсыз, балалык, баргыс* деген сөздөр туунду сындарды көрсөттү.

3. Бир гана сөздөн турган сындарды жөнөкөй сын дейбиз. Бул сынга бир сөздөн турган түп сын, туунду сындар киришет.

Мисалы: *кызыл, узун, жакшы, китепсиз, малдуу, агыш, кызылыраак ж. б.*

4. Татаал сын. Эки же андан артык сөздөрдөн турган сындарды татаал сын дейбиз. Мисалы: *боз кашка кой, кара кер ат, кара тору бала, кызыл күрөң сатин, көк ала чыт, ак боз аттай, эң кызыл, кара сур бээ.*

Жогорку мисалдардагы *боз кашка, каракер, кара тору, кызыл күрөң, көк ала, ак боз аттай, эң кызыл, кара сур* деген сөздөр татаал сындарды көрсөтөт.

Иш 89. Төмөнкү ырды окуп, сын атооч сөздөрдү көчүрүп жазгыла, кандай сын атооч экендигин айтып бергиле.

ЖАЙДЫН БИР КҮНҮ

Муздак булак жылгадан
Агып турат шылдырап.
Карыя жолдон каткырган
Кыз күлкүсү угулат.
Көлдөй толкуп көк шибер,
Моокумунду кандырат.
Асман тиреп сары аска,
Карап турат жалдырап.

Улуу тоодон угулган—
Ышкырыгы улардын.
Көз тойбогон сулуулук
Көрүп туруп кубандым.
Ушундай жерде төрөлгөн,
Ушундай жерде көгөргөн,
Кайгысы жок жайдары,
Кагылам кыргыз элимден.
(Бөкөнбаев)

Иш 90. Бул ырды да жогоркудай иштегиле.

МАЙДАН ЫРЫ

Жайнап өскөн гүл мына,
Жашыл сайма түр мына.
Жаркыраган алтын туу,
Жайдары сонун күн мына.
Булбул сайрап талдагы,
Чолпон балкып таңдагы,

Өлкөм бүгүн шаңданат.
Жыргал, күлкү майрамы.
Кызыл-тазыл кийинген
Кыз-келиндер бир сонун.
Кырка-кырка тизилген
Жаш берендер бир сонун.

Асман менен айланган
Канаттуулар бир сонун.
Жаркын турмуш сакчысы
Жарактуулар бир сонун.
Эркелеген таалайга
Элим бүгүн каткырат.
Эркин өсүп тапталган
Шумкар бүгүн талпынат.
Жер жүрөгү Москвадан

Күүлөр ширин тартылат.
Тулпар минген Климдин
Куттуктоосу айтылат.
Бүт өлкөгө угулган
Тулпарынын дүбүртү.
Сайрап турган музыка—
Салтанат күн бүгүнкү.
Мавзолейден көрүнгөн—
Эр Сталин киши ошол.

(Бөкөнбаев)

§ 77. Белги сын жана катыштык сын

Сын атооч сөздөр берген маанилерине карай белги сын жана катыштык сын болуп экиге бөлүнөт.

Заттын өңү-түсүн, сапатын, даражасын, формасын, көлөмүн көрсөткөн сындарды белги сындар дейбиз.

Мисалы: *кызыл туу, жашыл көйнөк, жакшы мектеп, жаман стол, аппак кар, эң кара сукно, кызылыраак сатин, көгүш чыт, чоң ат, узун терек* ж. б.

Заттын түпкү тегин (заттын эмнеден жасалгандыгын), экинчи бир затты таандык кылууну, заттын ордун, мезгилин көрсөтүүчү, заттарды жандап жүрүүчү ат атоочторду, бир заттын экинчи бир затта бардыгын же жоктугун көрсөтүүчү сын сөздөрдү жана этиштен сын атоочко өтүп, затты жандап, аныктооч болуучу сын атоочторду катыштык сындар дейбиз.

Катыштык сындар зат атоочтордон, ат атоочтордон жана этиш сөздөрдөн жасалат. Зат атоочтор, ат атоочтор уңгу бойдон келишип сынга өтөт, же түрдүү курандылардын (*-лык, -гы, -ке, -луу, -сыз* ж. б.) жардамы менен жасалышат.

Булгары пальто, алтын саат (булгары, алтын деген сөздөр катыштык сын, заттын эмнеден жасалгандыгын билдирди). *Колхоз талаасы, айыл кишиси* (колхоз, айыл деген катыштык сын атоочтор өзүлөрүнөн кийинки турган заттарды III жакка таандык кылышты да, өзүлөрү сын атоочтун суроосуна жооп беришти). *Совхоздогу жумушчу, жазгы гүл, күздүк буудай* деген мисалдардагы *совхоздогу, жазгы, күздүк*—катыштык сындар заттын ордун, мезгилин көрсөтүштү. *Бу МТС, ал киши* (бу, ал—катыштык сын уңгу ат атооч сөздөрдөн түзүлдү). *Чабынды жер, кесинди карагай* (чабынды, кесинди—катыштык сын). *Ички абал, саясий маселе, айылдаш адам, койлуу колхоз, баласыз киши*. (Ички, саясий, айылдаш, койлуу, баласыз—катыштык сындар). *Ырдаган кыз келди. Жазып берер адам жок. Кыйбас адам, Соргок*

бала, алгыр куш, шашкалаң жигит. (Ырдаган, жазып берер, кыйбас, соргок, алгыр, шашкалаң) деген сөздөр катыштык сындар.

Эскертүү: Зат атоочтон, этиш сөздөрдөн башка атоочтордон курандылар аркылуу сынга өткөн сөздөр да катыштык сынга жатышат.

§ 78. Белги сындын түрлөрү

Кыргыз тилиндеги белги сындар үчкө бөлүнөт:

1. Түс сын. Уңгу түгдө туруп, заттын өңү-түсүн көрсөтүүчү сындарды түс сын дейбиз. Мисалы: *кызыл шайы, кара кой, көк сукно, ак сорочка* ж. б.

2. Тулку сын. Уңгу түрдө туруп, заттардын көлөмүн, тулкусун, формасын көрсөтүүчү сын атоочторду тулку сын дейбиз.

Мисалы: *Чоң үй, кичине комната, тоголок топ, жалпак тактай, узун тилке, кыска карандаш* ж. б.

3. Сапат сын. Заттардын сапатын көрсөтүүчү сын атоочторду сапат сын дейбиз. Мисалы: *жакшы колхоз, жаман ат, таза квартира, жоош жигит, шайыр кыз, кыраан бүркүт, баатыр малчы, таттуу коон, ачуу пияз, билимдүү киши, токойсуз тоо* ж. б.

§ 79. Белги сындын даражалары

1. Жай сын. Эч кандай мүчө уланбаган жана көмөкчү сөздөрдүн жардамысыз айтылган сындар жай сын деп аталат. Мисалы: *кара, жашыл, чоң, кичине, узун, кыска, тар, кең* ж. б.

2. Салыштырма сын. Эки заттын сынын салыштырып көрсөтүүчү сын атоочторду салыштырма сын атооч дейбиз. Кыргыз тилинде бир заттын сынын экинчи заттын сынына салыштыруу — *ыраак (-ирээк, -ураак, -үрөөк), -дай -дей, дой, -дөй, (-тай, -тей, -той, -төй)* мүчөлөрү аркылуу жана *-ча (-че, -чо, -чө)* мүчөсүнүн чыгыш жөндөмөсү менен тутумдашып келүүсү аркылуу түзүлөт.

Мисалы: *-ыраак — жакшы — жакшыраак, кең — кеңирээк, чоң — чоңураак, көк — көгүрөөк; -дай — кира — карадай, көк — көктөй, боз — боздой; -ча — улуу — улууча (Азим Айшадан жарым жаш улууча).*

3. Чамалама сын. Түс сындын даражасынан кемитилип айтылган сындар чамалама сын деп аталат. Чамалама сындар түс сындардын аягына төмөнкү курандыларды айкаштыруу менен түзүлөт:

- ыш — ак — агыш, көк — көгүш;
- гылт, — гылтым — кызыл — кызгылт — кызгылтым;
- гыч, — сары, — саргыч;
- ылжын — кара — каралжын;

-*ылтыр*—*көк*—*көгүлтүр*;
-*омук*—*боз*—*бозомук*;
-*жуумал*—*акжуумал*.

Чамалама сынды түзүүчү курандылар кээ бир сын атоочторго айкашышат жана уланган учурда унгунун аягынан бир, же бир нече тыбыш түшүп да калат: *кызыл*—*гылтым*—*кызгылтым* (унгунун аягынан—*ыл* түшүп калды), *сары* + *гыч*—*саргыч* унгунун аягынан *ыл* түшүп калды.

4. Күчөтмө сын. Даражасы белги сындын даражасынан өтө күчөтүлүп айтылса, мындай сындарды күчөтмө сын дейбиз.

Күчөтмө сындар төмөнкүчө түзүлүшөт:

1. Белги сындардын алдына күчөткүч жардамчы сөздөрдүн келүүлөрү менен түзүлөт:

эң—*кызыл*—*эң кызыл*, *кара*—*эң кара*, *көк*—*эң көк*.

өтө—*кызыл*—*өтө кызыл*, *кара*—*өтө кара*, *ак*—*өтө ак*;

абдан—*кызыл*—*абдан кызыл*, *кара*—*абдан кара*;

чымкый—*кызыл*—*чымкый кызыл*, *кара*—*чымкый кара*; *ак*—*чымкый ак*;

чылк—*семиз*—*чылк семиз*;

ого бетер—*кара*—*ого бетер кара*, *жакын*—*ого бетер жакын*;

андан бетер—*көк*—*андан бетер көк*, *кызыл*—*андан бетер кызыл*;

опсуз—*узун*—*опсуз узун*;

эбегейсиз—*зор*—*эбегейсиз зор*.

2. Белги сындын биринчи муунундагы үндүү тыбыштан кийин *п* тыбышын улап, ал муунду белги сындын алдына кошуу менен түзүлөт:

кара—*капкара*, *кызыл*—*кыпкызыл*, *көк*—*көпкөк*,

сары—*сапсары*, *ак*—*апаппак*, *аппак*, *апапак*;

3. Чыгыш жөндөмөдө турган атоочтордон кийин сын атооч сөздөр келип да күчөтмө сын түзүлөт: *кызыл*—*анардан да кызыл*, *ак*—*сүттөн да ак*, *кара*—*көмүрдөн да кара*, *кызыл*—*андан да кызыл*, *ак*—*мындан дагы ак*, *актан да ак*.

Иш 91. Төмөнкү ырды көчүрүп жазгыла. Андагы сын атоочторду таап, кандай сын атооч экендигин айтып бергиле.

ТЕРМЕ ЫРЛАР

Ырчыны жакшы көрсөткөн
Ырына шоок дил болот.
Оозду жакшы көрсөткөн
Ойдологон тил болот.
Сайрап турган булбулга
Жайкы ачылган гүл кызык.

Жылкы баккан кишиге
Жылдыздуу, айлуу түн кызык.
Эгин баккан дыйканга
Кара турпак жер кызык.
Келишимдүү келинге
Кең бейилдүү эр кызык.

(Бөлөбалаев)

Иш 92. Жогоркудай кылып иштегиле.

Түн ичинде Озеровдун полку бир топ көп жүрдү. Ал жердеги бардык уңкул-чуңкулду сыйпалап аңтарып жүргөн ызгаардуу шамал өкүм сүрүп жүргөн ачык талаалар, ээн жолдор, жапырайып жаткан бадалдар жана тонуп калган чөптөр аркылуу басып өтүштү.

Полк таңга маал кирди жана бир километрге жүргөндөн кийин, ачык аянтка чыкты.

Анын бир четинде кичинекей гана деревня турат.

Акырындап таң агарып келе жатты. Асмандын күн чыгыш жээгиндеги токойдун артында күндүн жүзүндөй болуп бозоргон жарык көрүнө баштады. Кыш алдындагы кара шамал жыланаң дарактарды теңселтип, кээде буурчактап кар себелеп турду.

(Бубеннов)

Иш 93. Төмөнкү текстти окуп чыгып, андагы сын атоочторду көчүрүп алгыла. Кандай сын атооч экендигин айтып бергиле.

— Абыл туура айтат, — деди Гүлжан, күрүчтөй болгон майда тиштерин жаркыратып, — мен аларга бүгүн бара албай калдым. Эмне себептери бар экенин билбейм. Менимче, жылкыдан чыга албай калган болуулары керек.

Эмки жыйналышка калтырсак, жакшы болор эле.

Гүлжандын ушул турган турпаты өзгөчө сонун көрүндү. Алманын наарындай тарам-тарам болгон беттеринин нурлары акжуумал жүзүн албыртып, узун кирпичтери тынымсыз ирмелип, оң жаккы бетиндеги кол менен жасап койгондой татынакай калы капкара болуп, баарыдан мурда көзгө чалдыгып, жука эриндери эриккендей оолжуп, саалпаал жылмайып, жазы маңдайынын оң жагындагы өрүмдөн калган бир топ саамай чачы терезенин жыртыгынан соккон желге ыргып, кулагын көздөй жапырылып, көздөрү ботонун көздөрүнө окшоп, моймолжуп кетти. Пианистканын колдоруна окшогон назик колун шилтеп, сүйлөп жаткан сайын, көргөндөрдүн көз отторун чачырата берди.

(Байтемиров)

§ 80. Сын атоочтун жасалышы

Түрдүү курандылардын жардамы менен зат атоочтон да, этиштерден да, сын атоочтордун өзүнөн да сын атооч сөздөр түзүлөт. Аларды төмөн жактан байкоого болот:

1. Зат атоочтон сын атоочту туудуруучу курандылар:

-*дай*—*анардай кызыл, тоодой таш;*

-*луу*—*токойлуу тоо, балалуу үй, жердүү колхоз, таштуу жер;*

- дар—карыздар адам;
- сыз—баласыз киши, ташсыз тоо, суусуз жер, отсуз үй;
- дач—кырдач мурун;
- корок—чайкорок киши;
- кор—жемкор ат;
- мер—ишмер комсомолец, сөзмөр адам;
- саак—чайсаак бала, баласаак жигит;
- ман—акылман, даанышман адам;
- чан—тончон кыз, китепчен окуучу, арабачан колхозчу,
- ча—аюуча, атча, койчо;
- соо—тамаксоо киши;
- гы—жазгы чөп, кышкы тоо, жайкы күн, күзгү эгин;
- кер—талапкер, жоопкер адам;
- көй—тамашакөй келин;
- сар—малсар аял;
- кеч—асылкеч, айлакеч киши;
- лаш—уялаш кыз, тукумдаш адамдар;
- чаак—таарынчаак бала, урушчаак киши;
- чы—иши аял, уйкучу бала;
- аң—кыраң жер;
- дак—кумдак, таштак жер;
- чу—жазуучу, билүүчү жигит;
- ыңкы—катыңкы өң, өчүңкү от;
- чээл—эрикчээл, терикчээл адам.

2. Этиштен сын атоочту туудуруучу курандылар:

- бас—бербес адам; кыйбас жолдош;
- аган—чабаган жигит; көрөгөн бүркүт, кабаган ит;
- гок—соржок улак; коркок бала;
- ык—бышык чыт, түзүк товар;
- гыр—алгыр куш;
- алаң—шашкалаң келин;
- ымсак—алымсак адам.

3. Сын атоочтон сын атоочту туудуруучу курандылар:

- ча—жаңы—жаңыча иштөө;
- ылдыр—көгүлдүр сатин;
- гылтым—кызгылтым боёк;
- ыш—көгүш баркыт; агыш көйнөк;
- омук—бозомук трико;
- кей—кичинекей бала;
- гый—балпыгый чокой; мылмыгый киши, дырдыгый курсак;
- дай—чоңдой сүйлөйт; сарыдай оңот;
- гылт—кызгылтым чыт;

-гыч—саргыч;
-ылжын—каралжын;
-жуумал—акжуумал.

Иш 94. Төмөнкү ырды окуп чыккыла, туунду сындардып астын сызгыла, кайсы сөздөр, кайсы куранды аркылуу сын атоочко өткөнүн айтып бергиле.

ЧҮЙ.

Суунун бири—сулуу Чүйүм; карыя,
Ким кызыкпас кең сары өзөн жайына.
Көлкүлдөгөн көл кошулар, жер жибип,
Токсон бөлөк салааларда сайыңа.

Толкуган Чүй күн батышка кайрылар,
Туура суулар кошо эрчишип, айланар.
Калкып турган кучак жеткис көк таштар,
Калкым тартса, омкорулуп алынар.

Ак буудайды—жууп койгон күрүчтөй.
Күрүчтөрү—кубулжуган күмүштөй.
Жемиштери желе тартып тизилип,
Бышып турат жыт буркурап бүрүшпөй.

Күз болгондо түшүп сары жалбырак,
Турар шондо алмалары салбырап.
Сулуулардын чыпалагы сыяктуу
Жүзүм болор чөлдөрүндө ал убак.

Орто-Токой, Ысык-Көлдөй көл болор,
Көлдүн үстү каз-өрдөккө төр болор.
Тянь-Шандын мөнгүсүнөн бүткөн соң,
Суунун өңү аппак кашка мөл болор.

(М а л и к о в.)

§ 81. Сын атоочтун жөндөлүшү

Сын атоочтор зат атоочтон мурда келип турса, көптүк *лар*—мүчө менен да, жөндөмө менен да өзгөрбөйт. Көптүк мүчө менен жөндөмө мүчөлөр сын атоочтон кийин келген зат атоочко гана уланат. Мисалы:

Жекелик санда

кызыл карандаш
билимдүү киши
чоң тоо
кулундуу бээ
кайраттуу эр

Көптүк санда

кызыл карандаштар
билимдүү кишилер
чоң тоолор
кулундуу бээлер
кайраттуу эрлер

Жекелик санда жөндөлүшү

А.	билимдүү киши,	чоң тоо,	кызыл жибек
И.	билимдүү кишинин,	чоң тоонун,	кызыл жибектин
Б.	билимдүү кишиге,	чоң тоого,	кызыл жибекке
Т.	билимдүү кишини,	чоң тоону,	кызыл жибекти
Ж.	билимдүү кишиде,	чоң тоодо,	кызыл жибекте
Ч.	билимдүү кишиден,	чоң тоодон,	кызыл жибектен

Көптүк санда жөндөлүшү

А.	билимдүү кишилер,	чоң тоолор
И.	билимдүү кишилердин,	чоң тоолордун
Б.	билимдүү кишилерге,	чоң тоолорго
Т.	билимдүү кишилерди,	чоң тоолорду
Ж.	билимдүү кишилерде,	чоң тоолордо
Ч.	билимдүү кишилерден,	чоң тоолордон

А.	кызыл жибектер
И.	кызыл жибектердин
Б.	кызыл жибектерге
Т.	кызыл жибектерди
Ж.	кызыл жибектерде
Ч.	кызыл жибектерден

Сын атооч өз алдынча жеке турган учурларында көптүк лар мүчө менен да, жөндөмө мүчө менен да өзгөрөт. Мындай убакытта сын атоочтор **кандай** деген суроого жооп бербестен, **ким, кимдер, эмне, эмнелер** деген суроолорго да жооп берип калат.

Мисалы: **Кызылдар жеңип чыгышты.**—**Кимдер жеңип чыгышты?**—**Кызылдар.** **Сары бат оңот.**—**Эмне бат оңот?**—**Сары.**

Сын атоочтор өз алдынча жөндөлгөндө зат атооч сыяктуу эле жөндөлөт.

Сын атоочтун жекелик санда айрым туруп жөндөлүшү

А.	кара	кызыл	ак	ийри	түз
И.	каранын	кызылдын	актын	ийринин	түздүн
Б.	карага	кызылга	акка	ийриге	түзгө
Т.	караны	кызылды	акты	ийрини	түздү
Ж.	карада	кызылда	акта	ийриде	түздө
Ч.	карадан	кызылдан	актан	ийриден	түздөн

Көптүк санда айрым туруп жөндөлүшү

А.	каралар	кызылдар	актар	ийрилер
И.	каралардын	кызылдардын	актардын	ийрилердин
Б.	караларга	кызылдарга	актарга	ийрилерге
Т.	караларды	кызылдарды	актарды	ийрилерди
Ж.	караларда	кызылдарда	актарда	ийрилерде
Ч.	каралардан	кызылдардан	актардан	ийрилерден

Иш 95. Төмөнкү сын атоочторду жөндөгүлө жана андагы өзгөрүүлөрдү айтып бергиле.

Чоң, кичине, жакшы, жашыл, жаңы, пальто, күжүрмөн эмгек, миллионер колхоз, алдыңкы звено, социалисттик чарба.

Иш 96. Төмөнкү ырды окуп чыгып жөндөмөлөрдө турган сын атоочторду айтып бергиле.

КАЙРАТТУУ ЖАШТАРГА

(Кыргызстан комсомолунун VIII съездине арнаймын)

Куттуу болсун, комсомол,
Боло турган съездин.
Тарбия берген партия
Дагы алга сүрөсүн.

Аткардың, балдар, Лениндин
Окуу деген ураанын.
Чырпык элең жетилип,
Чынар болгон убагың.
Текөөрү болот шумкардай
Кыраан болгон убагың.

Маркс—Ленин—Сталин
Оодардың алтын барагын.
Өмүрдүү болуп, кырчын жаш,
Өссүн алга кадамың.

Кандай ишке бет алсан,
Бардыгы келет колуңан.
Адашпай өстүң, комсомол,
Партиянын жолуңан.

Келечекти кең чечкен,
Эл тагдырын тең чечкен,
Алысты терең ойлогон
Акылман чыкты силерден.
Заманын сайрап ырдаган
Акындар чыкты силерден.

Ажалдын огун кармаган,
Өмүрүн элге арнаган.

Дүйшөнкул менен Чолпонбай
Шерлер чыкты силерден.

Тар жерден бузуп жол салган,
Тартынбай жоого кол салган
Калыйнур менен Дайырдай
Эрлер чыкты силерден.

Жасайыл атса жазбаган.
Жалтанып артка качпаган,
Тиктегенин ураткан,
Тирешкен жоону кулаткан
Мергендер чыкты силерден.

Бир тилекте чоңоюп,
Болоттой ширеп бекилдин.
Тарбия берген Сталин,
Таалайлуу күндө жетилдин.

Уулум менен кыздарым,
Урматы силер элимин.
Эмгектен чыккан баатырлар—
Ээси ошол жеримин.

Убайымсыз өстүнөр,
Уул менен кыздарым,
Эмгекчини жактаган,
Тынчтыкта элин сактаган.

(Үсөнбаев)

§ 82. Сын атоочтун таандык болуп жана жак менен өзгөрүшү

а) Таандык болуп өзгөрүшү. Сын атоочтор да үч жак менен жекелик-көптүк, жөнөкөй-сылык болуп, таандык мүчөлөр уланып өзгөрүшөт.

I Жекелик жөнөкөй түрү

Сын атоочтор	I жак менин	II жак сенин	III жак анын
<i>Кызыл</i>	<i>кызылым</i>	<i>кызылың</i>	<i>кызылы</i>
<i>Ак</i>	<i>агым</i>	<i>агың</i>	<i>агы</i>
<i>Кооз</i>	<i>коозум</i>	<i>коозуң</i>	<i>коозу</i>
<i>Түз</i>	<i>түзүм</i>	<i>түзүң</i>	<i>түзү</i>

II Көптүк жөнөкөй түрү

Сын атоочтор	I жак биздин	II жак силердин	III жак алардын
<i>Кызыл</i>	<i>кызылыбыз</i>	<i>кызылыңар</i>	<i>кызылы</i>
<i>Ак</i>	<i>агыбыз</i>	<i>агыңар</i>	<i>агы</i>
<i>Кооз</i>	<i>коозубуз</i>	<i>коозуңар</i>	<i>коозу</i>
<i>Түз</i>	<i>түзүбүз</i>	<i>түзүңөр</i>	<i>түзү</i>

III Жекелик сылык түрү

Сын атоочтор	I жак айтылбайт	II жак сиздин	III жак айтылбайт
<i>Кызыл</i>	„	<i>кызылыңыз</i>	„
<i>Ак</i>	„	<i>агыңыз</i>	„
<i>Кооз</i>	„	<i>коозуңуз</i>	„
<i>Түз</i>	„	<i>түзүңүз</i>	„

IV Көптүк сылык түрү

Сын атоочтор	I жак айтылбайт	II жак <i>сиздердин</i>	III жак айтылбайт
<i>Кызыл</i>	—	<i>кызылыңыздар</i>	—
<i>Ак</i>	—	<i>агыңыздар</i>	—
<i>Кооз</i>	—	<i>коозуңузда</i>	—
<i>Түз</i>	—	<i>түзүңүздөр</i>	—

Иш 97. Төмөнкү сындарды бардык түргө салып таандык кылып өзгөрткүлө.

Чоң, кичине, өткүр, аппак, кыпкызыл, курч, чечен, токтоо.

б) Жакталып өзгөрүшү. Сын атооч үч жак менен жекелик жөнөкөй, көптүк жөнөкөй, жекелик сылык, көптүк сылык түрдө жакталып өзгөрөт.

I Жекелик жөнөкөй түрү

Сын атоочтор	I жак <i>мен</i>	II жак <i>сен</i>	III жак <i>ал</i>
<i>Жаш</i>	<i>жашым</i>	<i>жашсың</i>	<i>жаш</i>
<i>Билимдүү</i>	<i>билимдүүмүн</i>	<i>билимдүүсүң</i>	<i>билимдүү</i>
<i>Жакшы</i>	<i>жакшымын</i>	<i>жакшысың</i>	<i>жакшы</i>
<i>Бийик</i>	<i>бийикмин</i>	<i>бийиксиң</i>	<i>бийик</i>

II Көптүк жөнөкөй түрү

Сын атоочтор	I жак <i>биз</i>	II жак <i>силер</i>	III жак <i>айтылбайт</i>
<i>Жаш</i>	<i>жашпыз</i>	<i>жашсыңар</i>	
<i>Жакшы</i>	<i>жакшыбыз</i>	<i>жакшысыңар</i>	
<i>Бийик</i>	<i>бийикпиз</i>	<i>бийиксиңер</i>	

III Жекелик сылык түрү

Сын атоочтор	I жак айтылбайт	II жак сиз	III жак айтылбайт
<i>Кызыл</i>	—	<i>Кызылсыз</i>	—
<i>Семиз</i>	—	<i>семизсиз</i>	—
<i>Чоң</i>	—	<i>чоңсуз</i>	—
<i>Түз</i>	—	<i>түзсүз</i>	—

IV Көптүк сылык түрү

Сын атоочтор	I жак айтылбайт	II жак сиздер	III жак айтылбайт
<i>Кызыл</i>	—	<i>кызылсыздар</i>	—
<i>Семиз</i>	—	<i>семизсиздер</i>	—
<i>Чоң</i>	—	<i>чоңсуздар</i>	—
<i>Түз</i>	—	<i>түзсүздөр</i>	—

Иш 98. Төмөнкү сындарды бардык түргө салып жактагыла.

Ак, кара, капкара.

§ 83. Таандык сын атоочтордун жак менен өзгөрүшү

Таандык мүчө уланган сын атоочтор да жакталып өзгөрө берет. Таандык мүчө уланган сын атоочтордун I жагы I жак менен, II жагы II жак менен жакталып өзгөрбөйт. Мисалы:

Таандык сын атоочтор	I жак мен	II жак сен	III жак ал
<i>Агым</i>	—	<i>агымсың</i>	<i>агым</i>
<i>Агың</i>	<i>агыңмын</i>	—	<i>агың</i>
<i>Агы</i>	<i>агымын</i>	<i>агысың</i>	<i>агы</i>
<i>Агыбыз</i>	—	<i>агыбызсың</i>	<i>агыбыз</i>
<i>Агыңар</i>	<i>агыңармын</i>	—	<i>агыңар</i>
<i>Агыңыз</i>	<i>агыңызмын</i>	—	<i>агыңыз</i>
<i>Агыңыздар</i>	<i>агыңыздармын</i>	—	<i>агыңыздар</i>

Таандык сын атоочтор	I жак биз	II жак силер	III жак алар
<i>Агым</i>	—	<i>агымсыңар</i>	<i>агым</i>
<i>Агың</i>	<i>агыңбыз</i>	—	<i>агың</i>
<i>Агы</i>	<i>агыбыз</i>	<i>агысыңар</i>	<i>агы</i>
<i>Агыбыз</i>	—	<i>агыбызсыңар</i>	<i>агыбыз</i>
<i>Агыңар</i>	<i>агыңарбыз</i>	—	<i>агыңар</i>
<i>Агыңыз</i>	<i>агыңызбыз</i>	—	<i>агыңыз</i>
<i>Агыңыздар</i>	<i>агыңыздарбыз</i>	—	<i>агыңыздар</i>

Таандык сын атоочтор	I жак	II жак сиз	III жак
<i>Агым</i>	—	<i>агымсыз</i>	—
<i>Агың</i>	—	—	—
<i>Агы</i>	—	<i>агысыз</i>	—
<i>Агыбыз</i>	—	<i>агыбызсыз</i>	—
<i>Агыңар</i>	—	—	—
<i>Агыңыз</i>	—	—	—

Иш 99. Төмөнкү таандык мүчө уланып турган сын атооч сөздөргө жогоркудай кылып, жактын мүчөлөрүн улап өзгөрткүлө.

Акжуумалым, акжуумалың, акжуумалы, акжуумалыбыз, акжуумалыңар, акжуумалыңыз, акжуумалыңыздар.

§ 84. Сан атооч

Сан атооч жөнүндө жалпы түшүнүк

Сүйлөгөн сөздөрүбүз жалаң эле заттардын атын, же сынын билдирбестен, алардын санын да билдирет.

Мисалы: *эки врач, үч жуз кой, беш сом, миң жылкы, миллион окуучу, онунчу катар, отуз экинчи үй* деген айкашуулардагы *эки, үч жуз, беш, миң, миллион, онунчу, отуз экинчи* деген сөздөр заттардын санын, иретин көрсөтүштү.

Заттардын санын, иретин көрсөтүп *канча? нече? канчанчы? неченчи?* деген суроолорго жооп берип турган сөз түркүмдөрүн сан атооч дейбиз.

Сан атооч сөздөр сүйлөм ичинде ээ да, баяндооч да, айкындооч да болуп милдет аткарышат.

Мисалы: *Экөөбүз газета окудук. Үч он—отуз. Эки беш—он. Жүз бешке калдыксыз бөлүнөт.* Жогорку сүйлөмдөрдөгү *экөөбүз, үч он, эки беш, жүз* деген сан атоочтор—ээ.

Отуз, он деген сан атоочтор—баяндооч. *Беш студентке сый берилди. Элүүнүн жартысы—жыйырма беш. Отузду экиге бөл.* Бул сүйлөмдөрдө *беш, элүүнүн, отузду* деген сан атоочтор айкындоочтук милдет аткарышты. *Эки жерде үч—алты. Төрт он—кырк. Бу—сегиз. Ондун жартысы—беш.*

Жогорку сүйлөмдөрдөгү *алты, кырк, сегиз, беш* деген сан атоочтор баяндоочтук милдет аткарышты.

100 иш. Төмөнкү сүйлөмдөрдү көчүргүлө, сан атооч сөздөрдүн астын сызгыла да сүйлөмдүн кайсы мүчөсү экенин айтып бергиле.

1. Кыргызстанда тогуз жогорку окуу жайы бар.

2. Биздин беш мектептен эки жүз жыйырма төрт бала Москвага экскурсияга кетишти. Онунчу класстын окуучуларынан он төрт окуучу алтын медаль менен сыйланды.

3. Биздин колхоздун трактору—бешөө, бирөө кызылчада, үчөө башка эгин талаасында, бирөө башка өндүрүштө иштейт.

§ 84. Сан атоочтун түзүлүшүнө карай бөлүнүштөрү

Сан атооч сөздөр түзүлүшүнө (составына) карай түп сан, туунду сан, жөнөкөй сан, татаал сан болуп төрткө бөлүнүшөт.

1. Түп сан. Эч кандай мүчө айкашпай уңгу түрдө туруп, заттын санын көрсөтүп *канча? нече?* деген суроого жооп берип турган сандарды түп сан дейбиз.

Мисалы: *бир, эки, үч, төрт, беш, алты, жети, сегиз, тогуз, он, жыйырма, отуз, кырк, элүү, жүз, миң, миллион, миллиард ж. б.*

2. Туунду сан. Куранды мүчөлөрдүн жардамы менен түзүлгөн сан атооч сөздөрдү туунду сан дейбиз.

Мисалы: *жыйырмадай, отузча, тогузунчу, алтоо, төртөө ж. б.*

3. Жөнөкөй сан. Бир сөздөн турган сан атоочтор жөнөкөй сан деп аталышат. Жөнөкөй санга түп сан, туунду сандар киришет.

Мисалы: *он, сегиз, беш, отуз, кырк, элүүдөй, онунчу, кыркча ж. б.*

4. Татаал сан. Бир нече жөнөкөй сандардан түзүлгөн сан атоочторду татаал сан дейбиз.

Мисалы: *отуз беш, он алты, жыйырма сегизинчи, жүз отуз эки, бир миң беш жүз он тогуз ж. б.*

Түп сан жана курандылар айкашпаган татаал сандарды эсептик сан деп да айтабыз.

Иш 101. Төмөнкү текстти окуп, түп сан, туунду сан, жөнөкөй сан жана татаал сандарды айрым-айрым көчүрүп жазгыла.

... Тянь-Шань тоосунун тармактарындагы Жалал-Абад областында, аз-аздап Ош областында жемиштүү эң чоң токойлор өсөт. Грек жаңгагы 47000 гектар, писте 24000 гектар жерди ээлешет... (Сов. Киргизия, 30/X 1951-инчи ж.)

... Советтик бийликтин жылдарында Кыргызстанда чыныгы маданият революциясы болду. 1951-инчи жылы 1915-инчи жылга салыштырганда республикада мектептердин саны 15 эсе, окуучулардын саны 45 эсе, ал эми мугалимдердин саны болсо, 76 эсе өскөн. Азыр республикада 326 миң балдар окуп жаткан 1638 мектеп бар.. (К К, 1951-инчи жыл.)

Иш 102. Жогоркудай кылып иштегиле.

... Ал, Абыл—экөө бир институтта окушат.

Атты минип алып, бир жакка жөнөгөндө төрт аягын кыбыратып эле жүрүп отурат... (Б а й т е м и р о в). ... Пионерлер орокчуларга жакындап келгенде кагылган барабандын:

„Бир, эки, үч!

Бир, эки, үч!

Бир, эки, үч!“—

деп, команда берип келе жаткан Сатардын үнү угулду (Б а я л и н о в). ... Замбирек андан катуу түрдө алга жулкуна түшүп, кайра кетенчиктеди; андан кийин экинчи, үчүнчү жолу атылды, (Б у б е н н о в.)

§ 86. Сан атоочтун маанилерине карай бөлүнүшү

Сан атоочтор маанилерине карай алтыга бөлүнөт:

1. Эсептик сан.
2. Иреттик сан.
3. Жамдама сан.
4. Чамалама сан.
5. Бөлчөктүк сан.
6. Бөлүм сан.

1. Эсептик сан. Заттын санын, эсебин билдирип *канча? нече?* деген суроолорго жооп берген сандарды эсептик сан дейбиз.

Эсептик сандарга түп (унгу) сан жана курандылар айкашпаган татаал сандар киришет.

Мисалы: *бир, эки, үч, төрт, беш, алты, жети, сегиз, тогуз, он, отуз, беш, жүз элүү, бир миң эки жүз он, миң, миллион, миллиард, триллион ж. б.*

Эсептик сан атоочтор жөндөлүп өзгөрүшөт.

Сүйлөмдүн тизмегинде эсептик сан атоочтор ээ да, айкындооч да, баяндооч да болушат.

Мисалы: *Эки миң үч жүз—экиге бөлүнөт. (Эки миң үч жүз—ээ, экиге—айкындооч.)*

Төрт жүз жыйырма—онго бөлүнөт. (Онго—айкындооч.) Эки үч—алты. (Эки үч—ээ, алты—баяндооч.) Ленин колхозунун коюнун саны—отуз сегиз миң жүз он беш. Андан эки—төрт жүз токсон эки. Отуз сегиз миң жүз он беш, төрт жүз токсон—баяндоочтор. (К К)

Иш 103. Төмөнкү текстти окуп чыгып, эсептик сан атоочтордун сүйлөмдө аткарган милдеттерин аныктагыла.

Үстүбүздөгү жылда өзүнө турган наркын төмөндөтүү боюнча план ашыра орундатылат. Жалаң өнөр жай продукциялары боюнча гана 26 миллиард сом үнөм берет. Оор жана жеңил өнөр жайлардын бардык тармактары быйылкы жылы өндүрүштүн олуттуу түрдө көбөйүшүнө жетишти.

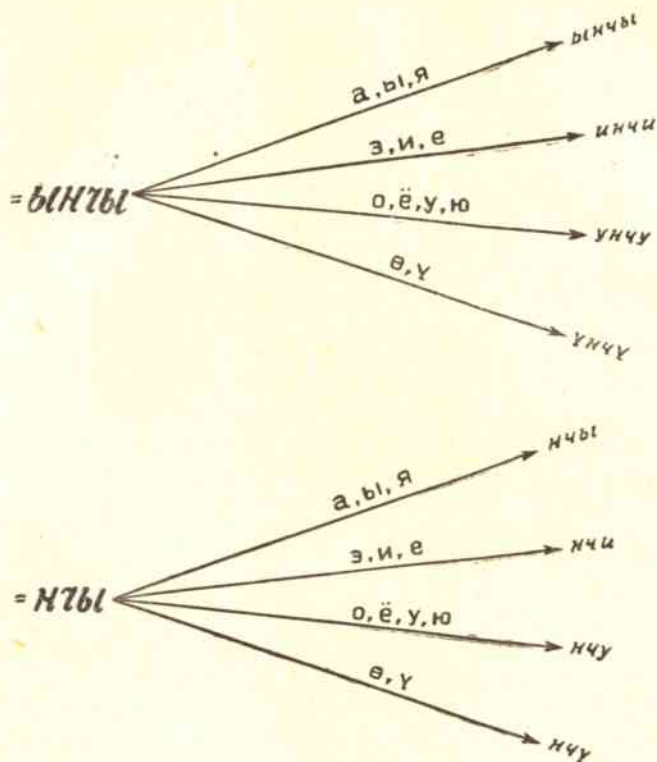
Кара металлдарды өндүрүү бир кыйла өсүп жатат. Өткөн жылга салыштырганда жалаң гана чоюн эритүүнүн өсүшү быйылкы жылы 2 миллион 700 миң тонна, болот эритүү 4 миллионго жакын, прокат 3 миллион тонна болду. Англия, Бельгия жана Швеция—баары биригип, болотту канча эритип жаткан болсо, азыркы убакта Советтер Союзу болотту ошончолук эритип жатат. Биздин металлургиялар домна жана мартен печтерин азыр көп өндүрүмдүүлүк менен пайдаланышат. Ушунун эсебинен гана 1951-инчи жылда кошумча 1 миллион 300 миң тонна чоюн жана 1 миллион 350 миң тонна болот алынат. (К К) ... Мекемеде айыл адамдарынын эки-үчү бар эле (Сыдыкбеков).

... Бул арада бандалардан эки адам, үч ат окко учуп кетти (Сыдыкбеков).

2. Иреттик сан. Заттын иретин, тартибин көрсөтүп, *канчанчы? неченчи?* деген суроолорго жооп берген сандарды иреттик сан дейбиз. Иреттик сандарды *-ынчы* мүчөсү түзөт. *-ынчы* мүчө сыйлыгышма мүчөгө кирет жана сөздүн аяккы муунундагы үндүүлөргө карай төрт түркүн өзгөрөт:

Сөздүн аягы үнсүздөр менен келгенде	Мүчөсү	Сөздүн аягы үндүүлөр менен келгенде	Мүчөсү
Алтымышынчы	- <i>ынчы</i>	алтынчы	- <i>нчы</i>
Бешинчи	- <i>инчи</i>	экинчи	- <i>нчи</i>
Онунчу	- <i>унчу</i>	жыйырманчы	- <i>нчы</i>
Жүзүнчү	- <i>үнчү</i>	элүүнчү	- <i>нчү</i>

-чы нын өзгөрүшү схема менен төмөнкүчө берилет:

Иреттик сан жөндөлүп өзгөрөт жана иреттик сандарга-**лар** мүчөсү айкашып, көптүк түрү түзүлөт.

Мисалы: *онунчулар, тогузунчулар, сегизинчилер, класс-тарына киришти. Бешинчилер экскурсияга кетти.*

Сүйлөмдүн тизмегинде иреттик сан ээ да, айкындооч да, баяндооч да болуп милдет аткарат.

Экинчиси тарас бойлуу, бетинен каны тамган, акжуу-мал кыз эле (Байтемиров). **Экинчиси**—ээ. **Биринчи** душманым—адам өмүрүнө ач ажалдын балтасын чаптырып келе жаткан береги кара жоо, Гитлер. **Экинчи** душманым—жууну боштук, кейикчээлдик, коркоктук (Сыдыкбеков). **Биринчи, экинчи**—айкындоочтор. **Букласс**—жетинчи. **Алым-кул онункуда. Жетинчи, онункуда**—баяндоочтор.

Иреттик сандар сапаттык маанини да көрсөтүшөт.

Мисалы: **Биринчи** окуучу (биринчи эң жакшынын маанисинде колдонулду); **биринчи сорт** (биринчи эң жакшы деген мааниде колдонулду); **үчүнчү сорт** (үчүнчү биринчи, экинчиге караганда сапат жагынан төмөнкү сапатты көрсөттү).

Иш. 104-ынчы -нчы мүчөлөрүн схемалап, схеманын саптарындагы ар бир үндүү тыбышка ылайык мисалдар ойлоп таап жазгыла.

3. Жамдама сан. Заттардын санын жамдап, топтоп, көрсөткөн сандарды жамдама сан дейбиз. Жамдама сандарга *канчоо? нечөө?* деген суроолор берилет. Жамдама сандарды *-оо* мүчөсү түзөт. Жамдама сандар бирден сегизге чейин гана айтылат.

Мисалы: *бирөө, экөө, үчөө, төртөө, бешөө, алтоо, жетөө.* (Сегизден ары айтылбайт.)

Жамдама сандар жөнделүп өзгөрүшөт. Сүйлөмдүн тизмегинде, ээ да, айкындооч да, баяндооч да болот.

Мисалы: *Төртөө тең сууга атылып түшүп, сүзүп жөнөштү. Булардын экөөнү так сууга кире берген жерде атып жыгышты, экөө сүзүп отуруп так аркы өйүзгө жакындап калган кезде, Чапаевдин башына жырткыч ок тийди (Фурманов). Советтер Союзунун гимнисин ырдаган—жетөө... Ал, Абыл—экөө бир институтта окушкан (Байтемиров).*

Жогорку сүйлөмдөрдөгү *төртөө тең, экөө* деген жамдама сандар ээ, *экөөнү*—айкындооч, *жетөө*—баяндооч.

-оо мүчөсү сөздүн аяккы муунунда ичке үндүүлөр болсо, *өө* болуп өзгөрөт. Мисалы:

бир + оо = бирөө¹,

эки + оо = экөө,

үч + оо = үчөө.

-оо мүчөсү аягы үндүүлөр менен келген сандарга айкашканда сан атоочтордун аягындагы үндүүлөр түшүп калат. Мисалы:

алты + оо = алтоо,

жети + оо = жетөө,

эки + оо = экөө.

4. Чамалама сан. Саналып айтылуучу заттардын санын так көрсөтпөй, чамалап, болжолдоп, долбоор менен көрсөткөн сандарды чамалама сандар деп айтабыз.

Мисалы: *он чакты, жыйырмадай ж. б.*

Чамалама сандар *канчадай, нечедей, канчага, нечече, канчалап, нечелеп, канчалаган, нечелеген, канчага жакын, нечеге жакын* деген суроолорго жооп берет.

Чамалама сандын түзүлүшү: а) *-ча, -дай* мүчөлөрү жана *чакты* деген жардамчы сөз аркылуу түзүлөт.

¹ Бирөө деген сөз жамдама сан атоочтун формасында турган менен жамдоону көрсөтпөйт.

Мисалы:

*алтыча,
жети—жетиче,
жыйырма—жыйырмадай,
кырк—кырктай,
он—он чакты, жыйырма—жыйырма чакты.*

б) Чамалама сан эки сандын тиркелип катар айтылышы менен да түзүлөт. Мисалы:

*беш—алты,
он—он беш,
жыйырма—отуз,
жүз—жүз элүү,
эки жүз—үч жүз ж. б.*

в) Унгу түрдөгү сандарга чамалуу, чамасында деген сөздөр катар айтылуу менен да түзүлөт. Мисалы:

*элүү чамалуу, жүз чамасында,
кырк чамасында,
он беш чамалуу ж. б.*

г)-*лап, -лаган, -даган* мүчөлөрү улануу менен да түзүлөт.

Мисалы: *ондоп, жүздөп, жыйырма лап, миңдеген, жыйырма лаган ж. б.*

5. Бөлчөктүк сан. Заттын санын бүтүн көрсөтпөй, майдалап бөлчөк кылып көрсөткөн сандарды бөлчөктүк сан дейбиз.

Мисалы: *төрттөн үч, ондон беш, алтыдан бир, сегизден төрт, отуздан он, кырктан он үч, жүздөн жыйырма беш, миңден үч жүз он.*

Кээ бир бөлчөктүк сандардын бир сөз менен аталган өз алдынча аттары бар. Мисалы:

экиден бир $\frac{1}{2}$

ондон беш $\frac{5}{10}$

жүздөн элүү $\frac{50}{100}$ —жарым

миңден беш жүз $\frac{500}{1000}$ ж. б.

төрттөн бир $\frac{1}{4}$ —чейрек

төрттөн үч $\frac{3}{4}$ —үч чейрек

сегизден бир $\frac{1}{8}$ —ашмушкө (эскирип калды).

Бөлчөк сандар жөнделүп өзгөрүшөт жана сүйлөмдүн тизмегинде ээ да, баяндооч да, айкындооч да болуп милдет аткарат.

Мисалы: *Сегизден жети тогуздан бешке бөлүнөт. Сегизден жети—ээ, тогуздан бешке—айкындооч. Жыйырмадан ондун кыскартындысы—экиден бир, экиден бир—баяндооч.*

Иш 95. Төмөнкү текстти окугула. Бөлчөктүк сандарды таап, сүйлөмдүн кайсы мүчөсүнүн милдетин аткарып тургандыгын аныктагыла.

Эки ящикте $38 \frac{1}{4}$ кг мык бар; эгерде бир ящиктен экинчи ящикке $4 \frac{3}{4}$ кг мык алып салса, эки ящиктеги мык тең болот. Мурун ар бир ящикте канчадан мык болгон.

6. Бөлүм сан атооч. Заттардын санын топ-топ кылып, бөлүп-бөлүп көрсөткөн сан атооч сөздөрдү бөлүм сан атооч дейбиз. Бөлүм сан атоочтор эсептик сандарга *жана, чакты* мүчөсү уланып турган чамалама сандарга-*дан* мүчөсү улануу менен түзүлөт.

Мисалы: *Ар бир окуучу отуздан дептер алды. Мал чарба планын ашыгы менен орундагандыктары үчүн Шыгай, Нуркамал жыйырма бештен козу сыйлык алышты. Кекиликтин жумурткасын он чактыдан бөлүп алдык.*

Бөлүм сан атооч кайталап айтылуучу эсептик сандарга-*дан* мүчөсү улануу менен да түзүлөт.

Мисалы: *Биздин окуучулар он-ондон болуп, колхоз бригадаларынын ишине жардам берүүгө кетишти. Отличник окуучуларга беш-бештен китеп сыйлык берилди.*

§ 87. Сан атоочтордун жазылышы

1. Түп сандар кандай айтылса, ошондой жазылат, бирок *жигирма, жыгырма* эмес, *жыйырма* болуп жазылат.

Эллик, эки, жетти (етти), саккиз, токкуз, отуз, эмес, элүү, эки, жети, сегиз, тогуз, отуз, алтымыш, жетимиш болуп жазылышат.

Төмөнкү сандарда эки *л* катар жазылат: *миллион, миллиард, триллион, триллиард.*

2. Татаал сандардын ар бир орундары жана ар бир орундардын аттарын көрсөтүүчү сөздөр да айрым жазылышат. Мисалы:

11—он бир,

13—он үч,

15—он беш,

56—элүү алты,

215—эки жүз он беш,

1420—бир миң төрт жүз жыйырма,

2315610—эки миллион үч жүз он беш миң

алты жүз он.

3. Туунду сандарды түзүүчү курандылар сан атоочтор менен бирге жазылышат.

Мисалы: *алтынчы, отузча, кырктай, ончакты, отуздай, ондогон* ж. б.

4.-оо мүчөсү сан атоочтор менен бирге жазылат. Аягы үндүү менен келген сөзгө айкашканда сөздүн аягындагы үндүүнү сыйлыгыштырат. Мисалы:

эки + оо = экөө (өкөө эмес) и сыйлыгышты;

алты + оо = алтоо ы сыйлыгышты;

жети + оо = жетөө ж. б.

Чамалама санды түзүүчү *чамалуу, чамасында, жакын* деген сөздөр сан атоочторго кошулбай жазылышат.

Мисалы: *жүз чамалуу, кырк чамасында, отузга жакын, токсонго жакын* ж. б.

5. Бөлчөк сандар айрым-айрым жазылышат. *Ондон үч* ($\frac{3}{10}$), *отуздан он беш* ($\frac{15}{30}$), *үч бүтүн төрттөн бир* ($3\frac{1}{4}$) ж. б.

§ 88. Сан атоочтордун жөндөлүшү

Сан атооч сөздөр зат атоочко аныктооч болуп турган учурларда сан атоочтор жөндөлүп өзгөрбөстөн, зат атоочтор гана жөндөлүп өзгөрүшөт. Мисалы:

- А. *төрт колхоз, он беш МТС жарым огород,*
И. *төрт колхоздун, он беш МТСтин, жарым огороддун,*
Б. *төрт колхозго, он беш МТСке, жарым огородго,*
Т. *төрт колхозду, он беш МТСти, жарым огородду,*
Ж. *төрт колхоздо, он беш МТСте, жарым огороддо,*
Ч. *төрт колхоздон, он беш МТСтен, жарым огороддон.*

Бир орунду көрсөтүп, бир сөздөн турган эсептик, иреттик, чамалама, бөлчөктүк сандар өз алдынча турганда зат атоочтор кандай жөндөлүшсө, ошондой эле жөндөлүшө беришет.

- А. *алты, жетинчи, жарым,*
И. *алтынын, жетинчинин, жарымдын,*
Б. *алтыга, жетинчиге, жарымга,*
Т. *алтыны жетинчини, жарымды,*
Ж. *алтыда жетинчиде, жарымда,*
Ч. *алтыдан жетинчиден, жарымдан.*

- А. *он чакты, жүздөгөн,*
И. *он чактынын, жүздөгөндүн,*
Б. *он чактыга, жүздөгөнгө,*
Т. *он чактыны, жүздөгөндү,*
Ж. *он чактыда, жүздөгөндө,*
Ч. *он чактыдан, жүздөгөндөн.*

Бир нече орунду көрсөткөн эсептик сандар, иреттик сандар, чамалама сандар, бөлчөктүк сандар жана жардамчы сөз аркылуу айтылган сандардын акыркы сөзү гана жөндөлүп өзгөрөт:

- А. жүз үч, он экинчи, он бештей, бештен үч,
И. жүз үчтүн, он экинчинин, он бештейдин бештен үчтүн,
Б. жүз үчкө, он экинчиге, он бештейге, бештен үчкө,
Т. жүз үчтү, он экинчини, он бештейди, бештен үчтү,
Ж. жүз үчтө, он экинчиде, он бештейде, бештен үчтө,
Ч. жүз үчтөн, он экинчиден, он бештейден, бештен үчтөн.

- А. отуз чамалуу, жүзгө жакын, үч чейрек,
И. отуз чамалуунун, жүзгө жакындын, үч чейректин,
Б. отуз чамалууга, жүзгө жакынга, үч чейрекке,
Т. отуз чамалууну, жүзгө жакынды, үч чейректи,
Ж. отуз чамалууда, жүзгө жакында, үч чейректе,
Ч. отуз чамалуудан, жүзгө жакындан, үч чейректен.

Жамдама сан атоочтор таандык атоочтор кандай жөндөлсө, дал ошондой жөндөлөт:

И. төртөө,	алтоо,
А. төртөөнүн,	алтоонун,
Б. төртөөнө,	алтооно,
Т. төртөөнү (төртөөн),	алтоону (алтоон).
Ж. төртөөндө,	алтоондо,
Ч. төртөөнөн,	алтоонон,

Сан атоочтордун көптүк санда келип жөндөлүшү

Заттардын алдында турган сандар көптүк болуп айтылбайт (алтылар киши болбойт). Сан атоочтор көптүк болуп айтылганда заттык мааниге өтөт да, өткөн бойдон жөндөлө берет.

А. бирлер,	ондор,	жүздөр,	миңдер,
И. бирлердин,	ондордун,	жүздөрдүн,	миңдердин,
Б. бирлерге,	ондорго,	жүздөргө,	миңдерге,
Т. бирлерди,	ондорду,	жүздөрдү,	миңдерди,
Ж. бирлерде,	ондордо,	жүздөрдө,	миңдерде,
Ч. бирлерден,	ондордон,	жүздөрдөн,	миңдерден.

Иш 96. Төмөнкү сандарды жөндөп чыккыла.

Беш ЧТЗ, элүү колхоз, миллион, сегиз, үчүнчү, чейрек, жүз он эки, беш жүз кырк тогузунчу, жыйырмадан эки, бешөө, үчөө, он бештен он эки.

Иш 97. Төмөнкү текстти окуп чыккыла. Андагы сан атоочторду көчүрүп жазып, кайсы сан атооч экендиктерин, кайсы жөндөмөдө турганды-

гын жана сүйлөмдүн кайсы мүчөсүнүн милдетин аткарып тургандыгын аныктагыла.

...1925-инчи жылдын калыбына келтирүү мезгилин алалык. Продукциянын жылдык өсүмү ал кезде 66 процент болгон. Өнөр жайдын дүң продукциясы 7700 миллион сом болгон эле. Ошол кезде өсүмдүн 66 проценти абсолют цифралар менен 3 миллиард сомдон ашыгыраак болду. Демек, өсүмдүн ар бир проценти ал кезде 45 миллион сомго барабар болгон. Эми 1928-инчи жылды алалык. 1928-инчи жыл 26 процент өсүм берди, башкача айтканда, 1925-инчи жылга караганда, процент жагынан үч эсе дээрлик кем өсүм берди... (Сталин, Ленинизм маселелери, 405-инчи бет).

Иш 108. Жогоркудай иштегиле.

Үч сорт пряник сатып алынды: $\frac{1}{4}$ кг биринчи сортунан килограммы 6 сом 72 тыйындан, $5\frac{3}{4}$ кг экинчи сортунан 3 сомдон жана 4,1 кг үчүнчү сортунан килограммы 3,2 сомдон алынды.

Иш 109. Текстти окуп чыккыла. Андагы сан атоочторду көчүрүп жазып, кайсы сан атооч экендигин айтып бергиле.

Жакында коммуналдык чарба кызматкерлеринин республикалык кеңешмеси болуп өттү. Ал кеңешмеде Кыргыз ССР Коммуналдык Чарба Министерствосунун коммуналдык ишканаларынын жана курулуш уюмдарынын 1951-инчи жылдагы жумуштарынын жыйынтыгы жана 1952-нчи жылдагы милдеттер жөнүндө Кыргыз ССР Коммуналдык Чарба Министри доклад жасады.

— 1951-инчи жылы, — дейт докладчы — республикабыздын коммуналдык чарба министрствосунун коммуналдык жана өнөр жай ишканаларынын коллективдери шаарларыбыздын жана жумушчу посёлокторубуздун эмгекчилеринин керектөөлөрүн канааттандыруу боюнча бир кыйла иштерди жүргүзүштү.

Коммуналдык жана өнөр жай ишканаларынын коллективдери өткөн жылы доходдор боюнча планды 100 процент орундатышты. Шаарларды, жумушчу посёлокторун жана райондук борборлорду благоустройстволоо боюнча бир катар жумуштарды жүргүзүштү. 45 миң квадрат метр келген көчө жана трауар асфальтташтырылды. 1800 миң түп декоративдүү жана жемиш бактары отургузулду. 6 километр келген троллейбус жолу жана 6 километр келген канализация тармактары курулду.

Республикабыздын мончолору жана меймандар үйлөрү 1951-инчи жылдагы доходдордун дүң планын 100,3, ал эми натуралдык көрсөткүчтөр боюнча планды мончолор 102,9 процентке жана меймандар үйлөрү 100,3 процентке орундатышты.

Өзүнө турган наркты төмөндөтүүнүн планын орундатууда республикабыздын бир катар коммуналдык ишканалары жакшы ийгиликтерге ээ болушту. Мисалы, продукциянын өзүнө турган наркын Фрунзе шаарындагы мончолор 8 процентке, меймандар үйлөрү 5,3 процентке жана троллейбус башкармасы 7 процентке, ошондой эле Жалал-Абад меймандар үйү 8 процентке төмөндөтүштү.

Иш 110. Сан атоочтун ар бир түрүнө алтыдан мисал ойлоп таап, жазып келгиле.

Иш 111. Төмөнкү тексти окуп чыгып, сан атоочторду көчүрүп жазгыла да, кандай сан атооч экенин айтып бергиле.

III МАЛ ЧАРБАСЫ БОЮНЧА

СССРди өнүктүрүүнүн бешинчи беш жылдык планында колхоздордо койлорду өстүрүү 75—80 процент, чочко өстүрүү 85—90 процент, канаттууларды өстүрүү 3—3,5 эсе, жылкы өстүрүү 14—16 процент, мүйүздүү ири малдарды 36—38 процент көбөйтүү белгиленген. Ошону менен бирге директивада малдардын азыктуулугун жогорулатууну да зор максат катарында коюп олтурат.

Чындыгында, дыйканчылыкка караганда биздин колхоздо мал чарбасы негизги чарба болуп эсептелет. Азыр биздин колхоздо 55237 кой-эчки, 6048 жылкы, 2577 мүйүздүү ири мал, 2304 канаттуу куштар бар. Бул малдар 4 жылкы фермасына, 5 кой фермасына, 3 сүт-товар фермасына, бир канаттуулар фермасына биригишкен. Малдардын мынчалык көпчүлүгүнө карабастан алардын азыктуулугу начар болгондуктан кирешени өтө аз берет. Бизге жарым уяң жана уяң жүндүү 2610 баш кой, тукуму жакшыртылган 711 жылкы жана ала-тоо тукумундагы 312 мүйүздүү ири мал гана бар.

Биз, өз алдыбызга малдардын тукумун асылдандырууну кескин түрдө жакшыртуу менен алардан алынуучу азык-түлүктү 2—2,5 эсе көбөйтүүнү милдет кылып койдук. Ушул мезгилде асыл тукум малдардын фермаларын уюштурабыз. 1955-инчи жылы бизде асыл тукум жылкынын 2 фермасы, 1 уй фермасы, 2 кой фермасы болот. Бул мезгилдин ичинде бардык малдардын 40 проценти асылдандырылып, асыралууга тийиш.

Коомдук малдардын санын өстүрүү малдын өз төлүнүн эсебинен болот. 1953-үнчү жылдан баштап, биз ар 100 тубар малдан эң кеминде 85 кулун, 97 музоо, 110 козу, 110 улак алып асыроону ишке ашырабыз. 1955-инчи жылы колхоздогу коомдук малдардын саны—жылкылар 6810, мүйүздүү ири малдар 3670, кой-эчкилер 116400, канаттуулар 4100 башка жеткирилет.

§ 89. Сан атоочтун таандык жана жак мүчөлөр менен өзгөрүшү

Башка атоочтор сыяктуу сан атоочтор да таандык жана жак мүчөлөр менен өзгөрө беришет.

Таандык болуп өзгөрүшү

	Бир	Беш	Он эки	Онунчу	Төртөө	Жүздөй	Ондон үч
Менин	бирим	бешим	он эким	онунчум	төртөөм	жүздөйүм	ондон үчүм
Сенин	бириң	бешиң	он экиң	онунчуң	төртөөң	жүздөйүң	ондон үчүң
Анын	бири	беш	он экиси	онунчусу	төртөө	жүздөйү	ондон үчү
Биздин	бирибиз	бешибиз	он экибиз	онунчубуз	төртөөбүз	жүздөйүбүз	ондон үчүбүз
Силердин	бириңер	бешиңер	он экиңер	онунчуңар	төртөөңөр	жүздөйүңөр	ондон үчүңөр
Сиздин	бириңиз	бешиңиз	он экиңиз	онунчуңуз	төртөөңүз	жүздөйүңүз	ондон үчүңүз
Сиздердин	бириңиздер	бешиңиздер	он экиңиздер	онунчуңузда	төртөөңүздөр	жүздөйүңүздөр	ондон үчүңүздөр.

Жакталып өзгөрүшү

Мен	биримин	бешимин	он экимин	онунчумун	төртөөмүн	жүздөйүмүн	ондон үчүмүн
Сен	бириңиң	бешиңиң	он экисиң	онунчусуң	төртөөсүң	жүздөйүсүң	ондон үчүсүң
Ал	бири	беш	он эки	онунчу	төртөө	жүздөй	ондон үч
Биз	бирибиз	бешибиз	он экибиз	онунчубуз	төртөөбүз	жүздөйүбүз	ондон үчүбүз
Силер	бириңер	бешиңер	он экисиңер	онунчуңар	төртөөсүңөр	жүздөйүсүңөр	ондон үчүсүңөр
Сиз	бириңиз	бешиңиз	он экисиңиз	онунчуңуз	төртөөсүз	жүздөйүсүз	ондон үчүсүз
Сиздер	бириңиздер	бешиңиздер	он экисиңиздер	онунчуңузда	төртөөсүздөр	жүздөйүсүздөр	ондон үчүсүздөр

§ 90. Ат атооч

Ат атооч жөнүндө жалпы түшүнүк

Зат, сын, сан атоочтордун ордуна колдонула турган, же аларды көрсөтүү, белгилөө, суроо үчүн колдонулуучу сөз түркүмүн ат атооч дейбиз.

Сүйлөөчү өзүнүн атынын ордуна *мен* деп, көп болсо *биз* деп, угуп турган кишинин атынын ордуна, жалгыз болсо, *сен* же *сиз* деп, көп болсо, *силер* же *сиздер* деп, сөзгө катышпаган кишинин атынын ордуна жалгыз болсо, *ал* деп, көп болсо, *алар* деп, сөзгө катыштырылып жаткан заттын ордуна *бу*, *ушу*, *тиги* ж. б. деп колдонулат.

Ошондой, ушундай, мындай, тигиндей, ошолордой, ушлардай, булардай, тигилердей деген ат атоочтор атооч сөздөрдүн белгисин көрсөтүшөт. *Ошончо, мынча, ушунча, тигинче, мынча* деген ат атоочтор атоочтордун санын көрсөтүшөт.

Ким? деген сурама ат атооч адамды сураганда колдонулат. *Эмне?* деген ат атооч адамдан башка заттарды сураганда колдонулат.

Коммунизмдин курулуштары күндөн күн көбөйүп жатат. Ленин колхозунда чоң электр станциясы курулду. Андай электр станциясы Сталин колхозунда да курулду. (Жогорку сүйлөмдө *андай* деген ат атооч *чоң* деген сын атоочтун ордуна колдонулду). *Бул колхоздо мындан башка колхозчулар үчүн жаңы-жаңы үйлөр тургузулду. Ошондой эле үйлөр Сталин колхозунда да салынып жатат.* (Бул сүйлөмдөрдөгү *бул* деген ат атооч *Ленин деген колхоздун* атынын ордуна, *ошондой* деген ат атооч *жаңы-жаңы* деген сын атоочтун ордуна колдонулду.

Ленин колхозундагы тургузулган үйлөрдүн саны—он беш.

Сталин колхозунда да ошончо үй жана бир клуб тургузулуп жатат. (Жогорку сүйлөмдөрдө *ошончо* деген ат атооч *он беш* деген сан атоочтун ордуна колдонулду.)

— *Бул курулуштарда ким жетекчилик кылып жатат?*

— *Ленин колхозунун председатели—Акматов.* (*Ким* деген ат атооч *Акматов* деген заттын ордуна жүрдү.)

— *Кечээ клубда эмне болду?*

— *Чогулуш болду.* (Мында *эмне* деген ат атооч *чогулуш* деген заттын ордуна жүрдү.)

— *Кандай чогулуш?*

— *Жалпы чогулуш.* (*Кандай* деген ат атооч *жалпы* деген сын атоочтун ордуна колдонулду.)

Баары, эч ким, эч нерсе, ар кандай, ар ким, эч кандай деген ат атоочтор аркылуу сүйлөөчү буюмдарды, заттардын сындарын (белгилерин) жалпылап көрсөтүшөт.

Мисалы: *Буудай, арпа, таруу—баары отолду.*

Магазинде ар кандай сатиндер сатылды: кызыл, көк, чаар жана жашыл. Базарга бардым, бирок эч нерсе сатып албадым.

Ат атоочтор сүйлөмдө ээ да, айкындооч да, баяндооч да болушат.

Мисалы: Биз табияттан тиленип отурбайбыз, андан керектүүнү ала билүү—биздин милдет. (И. Мичурин)

— *Биздин* Акия чаңырыкты салганда кулагымдын тарсылдагы жарылып кетерине аз калды. (Сыдыкбеков.)
(*Биздин*—айкындоочтун милдетин аткарды.)

— *А чек деген эмне?* (Сыдыкбеков.) (*Эмне*—баяндооч).

§ 91. Ат атоочтун түрлөрү

Ат атоочтор кыргыз тилинде берген маанилерине жана сөздөр менен болгон байланышына карай бир нечеге бөлүнөт.

I Жактама ат атоочтор

Үч жакты (биринчи, экинчи, үчүнчү жакты) көрсөтүүчү, ат атоочторду жактама ат атоочтор дейбиз.

Жактама ат атоочтор экиге бөлүнөт:

а) Беттеме ат атоочтор. Биринчи жана экинчи жакты көрсөтүүчү ат атоочторду беттеме ат атоочтор дейбиз.

I жак—*мен, өзүм*—жекелик одоно түрү;

биз, өзүбүз—көптүк одоно түрү.

II жак—*сен, өзүң*—жекелик одоно түрү;

силер, өзүңөр—көптүк одоно түрү;

Сиз, өзүңүз—жекелик сылык түрү.

Сиздер, өзүңүздөр—көптүк сылык түрү.

б) Шилтеме ат атоочтор. Үчүнчү жакты көрсөтүүчү ат атоочторду шилтеме ат атоочтор дейбиз.

Шилтеме ат атоочторго *ал, бу, ушу, тиги, тетиги, ошо, баягы, ушундай, мындай, андай, тигиндей, ошончо, анча, мынча*, аз, көп деген сөздөр кирет.

Бу, ушу, мынабу—жакын турган затка колдонулат жана бул, ушул болуп да айтыла жана жазыла берет.

Тиги, мына береги—бир аз окчун затка, *тетиги*—андан да окчунураак турган затка колдонулат.

Ошо, ал—сүйлөөчүдөн өтө ыраак турган же бирөөнүн сыртынан, сүйлөгөн учурларда колдонулат.

Ушундай, ушундайча, ошондой, мындай—сын атоочтордун ордуна; *көп, аз, ошончо, анча, мынча*—сан атоочтордун ордуна колдонулат.

II Таандык ат атооч

Өзүнөн мурда келген атооч сөздөрдү энчилеп, таандык кылып алуучу ат атоочторду таандык же энчилеме ат атоочтор дейбиз.

Таандык ат атоочтор ат атооч сөздөргө-**ныкы** мүчөсү айкашуу менен түзүлөт. Мисалы:

Бу китеп меники.

Ал китеп сеники.

Бу китеп аныкы.

Бу колхоз биздики.

Тиги көрүнүп турган колхоз силердики.

Ошол үй алардыкы.

Бул үй сиздики.

Бул мекеме сиздердики.

Сөздөрдүн аяккы муунундагы үндүү жана үнсүздөргө карай **-ныкы**, мүчөсү—**ники, нуку, нүкү, -дыкы, -дики, -дуку, -дүкү, -тыкы, -тики, -туку, -түкү** болуп өзгөрөт.

III Сурама ат атоочтор

Зат, сын, сан атоочторго берилүүчү же бир иш жөнүндө берилүүчү суроо сөздөрдү сурама ат атоочтор дейбиз. Сурама ат атоочтор: *Ким? Эмне? Каер? Кандай? Кандайча? Кайсы? Канча? Канчанчы? Неченчи? Качан? Кайда? Кайдан* деген сөздөр кирет.

Ким? деген суроо адамдын атын, фамилиясын, кесибин, илим даражасын сурамжылаганда берилет.

Эмне? деген суроо адамдан башка заттардын атын сураганда колдонулат.

Каер? (кайсы жер) орунду көрсөтүүчү заттарды сураганда колдонулат.

Кандай? Кандайча? деген суроолор заттын сапатын, белгисин, кыймыл, аракеттин себебин сурамжылаганда берилет.

Кайсы—бир затты экинчи заттан ажыратканда берилет.

Канча, нече, канчанчы, неченчи—заттардын санын, иретин сураганда колдонулат.

Качан—убакытты, мезгилди сураганда колдонулат.

Кайда—заттын турган ордун, бара турган жерин сураганда колдонулат.

Кайдан—заттын чыккан ордун, жерин, эмнеден жасалгандыгын аныктоо үчүн берилет.

IV Аныктама (белгилеме) ат атоочтор

Заттарды аныктап, белгилеп көрсөтүүчү ат атоочторду аныктама ат атоочтор дейбиз. Аныктама ат атоочтор: *ар ким, ар бир, ар деме, ар нерсе, ар кайсы, ар кандай, ар канчан, андай, мындай, ошондой* сыяктуу сөздөр кирет.

V Жалпылама ат атоочтор

Атооч сөздөрдү жалпылап, бириктирип, чогултуп көрсөтүүчү ат атооч сөздөрдү жалпылама ат атоочтор дейбиз. Жалпылама ат атоочтор: *баары, бардык, барынча, бүткүл, булар ж. б.* сөздөр киришет.

VI Тангыч ат атоочтор

Танууну, жоктуку, каршы келүүнү көрсөтүүчү ат атоочтор тангыч ат атоочтор деп аталат. Тангыч ат атоочтор: *эч, эмес, түгүл* деген тангыч сөздөр аркылуу түзүлөт.

Тангыч ат атоочтор: *эч ким, эч нерсе (эч неме, эч теме), эч кандай, эч кайсы, эч каер, эч канча, эч качан, эч кайда, эч кайдан, эч кимдин, эч нерсеники, ал эмес, сен эмес, мен эмес, баягы эмес, сен түгүл, тиги түгүл, ошол түгүл* деген сөздөр кирет.

VII Күдүк ат атоочтор

Заттардын ордуна колдонулган ат атоочтор күдүктүктү, белгисиздикти көрсөтсө, күдүк ат атоочтор дейбиз. Күдүк ат атоочторго: *алда ким, алда эмне (алда неме), алда кандай, алда качан, алда кайда, алда кайдан, кимдир, эмнедир, кандайдыр, качандыр, кайдадыр, кайдандыр, кимдикидир, эмненикидир, кээ бир, кайсы бир, бир канча, кимдир бирөө, кай бирөө, кайсы бирөө, бир аз ж. б.* сөздөр кирет.

Иш 105. Төмөнкү текстти окуп чыккыла да, андагы ат атоочторду көчүргүлө. Ат атоочтун кайсы түрү экенин айтып бергиле.

...Эр бүлө минтип, майданга кетип жатабыз. Биздин колдон бүткөрүлүүчү зор иштерге силердин каруунар жетеби эми дегендей, ата, эне, эже, карындаш көпчүлүгүнө милдет койгон көз караш.

Мен сөзгө чечен эмесмин, туугандар! Үйдө болсун, түздө болсун, мен үчүн көпчүлүк сиздер сүйлөп жүрдүңүздөр. Жигит күчү ташыган зор колун жогору көтөрдү. Азыр улуу, кичүү атайын сиздерден өтүнөрүм бул: биз ынтымактуу жүрчү элек, ынтымактуу иштешчү элек. Даныбыз да, малыбыз да жетиштүү болчу. Эми согуш! Биз алыстабыз. О кадырдуу агайиндер, силер мында ынтымак менен иштешкиле! Кеткендердин орду жоктолбосун. Бизди тез келтиребиз десенер, кампа бөксөрбөсүн. Мал этинен түшпөсүн.

... Ал эми биз баштаган өстөн эскирбесин. Жеңиш менен бирге айлыбызга өчпөс шам түбөлүккө жанат. Акыйкат биз жакта.

... Жер дүңгүрөтүп көпчүлүк чуу көтөрүштү:

— Аманатынды аткарабыз, Шамбет!

— Ак жолунар ачылсын!

— Өзүңөр жеңиштүү кайткыла! (Сы ды к бе ко в.)

Иш 112. Жогоркудай иштегиле.

... Чаргын кызуу. Арабанын үстүндө тартайып тура калып:
— Аман бол, эл! Биз кеттик. Кетпесек да кеттик!

Ашепке жок! Менин жөнүмдү жакшы билесиңер.

Ажыдаарданмын. Гитлерди соргону баратамын!

Көргүлөчү, эл журт! Көргүлөчү, кыздар, келиндер! Биз жүрчү булуң тигинде калып жагат. Ой, Элебес, карап койчу, тетиги булуңга! Сага жомок айттырчу жер. Мен так ушул көгөргөн булуң үчүн салгылашам! — Узун жигит ушул күүнүн дрижорунан бетер колдорун жайып калды. — Ой, Макиш, баягыда Украиндан келген кыздын ыры кандай эле? Ырдачы, Акия экөөңөр ырдап жибергилечи! (Сыдыкбеков.)

Иш 113. Текстти окуп чыгып, андагы ат атоочторду көчүрүп жазгыла. Ат атоочтун кайсы түрүнө кире тургандыгын жана сүйлөмдүн кайсы мүчөсүнүн милдетин аткарып тургандыгын айтып бергиле.

— Ашыкпаган араба менен коёngo жетет. Шашпай коё турсан. Айтам. Алды менен алдагы чекеңдин чокмолоктошкон бырышын жазсаң.

— Үйрөнгөн адат калмак беле. Андан көрө айта турган жумушунду айт. Убактым жок. Чыныбай күтүп отурат.

— Сыртынды салып эле эргишт-п калыпсың, сага эмне болгон?

— Ал өзүмдүн ишим. Мындан кийин сый жүрөлү деп өзүң айтпадың беле. Өзүң да айтканыңдай кылгын.

— Ошондой де! Демек ошол сөздү эмгиче унуткан эмес экенсиң да? Андай болсо жөнү бар!

— Ошол сөздү Бекиш өндүүлөр унутуп калбаса, мен эч качан унута албайм. Унутуп койгондой башым ийнимден түшүп калган жери жок.

— Бекиш! Ал эмне деген сөзүң? Экөөбүздүн сөзүбүздүн ортосуна анын кыпчыла турган кандайча жөнү бар? Анын унуткан, унутпаганынын мага кереги эмне?

— Ал мага караганда сага түшүнүктүүрөөк болууга тийиш. Анын сүйүү оту сенин жүрөгүңдө жалбырттап жатканын ким билсин. (Байтемиров.)

§ 92. Ат атоочтордун көптүк санда айтылышы

Ат атоочтордун көптүк түрү кыргыз тилинде *лар* мүчөсүнүн жардамы менен берилет.

Маселен: *ким—кимдер, алда ким—алда кимдер, кандай—кандайлар, ар кандай—ар кандайлар, кыйла—кыйлалар, кайсы—кайсылар, эч ким—эч кимдер, кимдики—кимдердики, эмненики—эмнелердики, бу—булар, ушу—ушулар, ошо—ошолор, тиги—тигилер, ушундай—ушундайлар, ал—алар, сен—силер, өзүң—өзүңөр, өзүңүз—өзүңүздөр ж. б.*

§ 93. Ат атоочтун жөндөлүшү

Жалпы алганда ат атоочтор зат атоочтор сыяктуу эле жөндөлүп өзгөрө беришет. Айрым ат атоочтор жөндөлбөйт.

Мисалы: *кандайча, кайда, кайдан, неге, ар качан, барынча, бүткүл, эч качан, эч кайда, эч кайдан, ал эмес, сен эмес, мен эмес, сен түгүл, ал турмак, ал тургай, алда качан, качандыр, кайдадыр, кээ бир, кайсы бир.*

Айрым ат атоочтор жөндөлгөндө унгуларын өзгөртүп жибершет. Мисалы:

мен+га=мага, сен+га=сага,

ал+га=ага, бу+га=буга,

ал+ны=аны, бу+ны=муну.

Бул, ошол, тигил деген ат атоочтор жөндөлгөндө аягындагы „л“ түшүп калат. Мисалы:

Бул+га=буга (булга эмес),

Ошол+га=ошого (ошолго эмес),

Тигил+га=тигиге (тигилге эмес) ж. б.

Жөндөмөлөрдө турган ат атоочтордон кийин **-дыр** мүчөсү айкаша берет. Мисалы:

ким+нын+дыр=кимдиндир,

ким+га+дыр=кимгедир,

ким+ны+дыр=кимдидир,

ким+да+дыр=кимдедир,

ким+дан+дыр=кимдендир.

I Жактама ат атоочтордун жөндөлүшү

Жөндөмөлөр	I жак жана II жак		III жак	
	Жекелик сан	Көптүк сан	Жекелик сан	Көптүк сан
А.	<i>мен, сен, сиз</i>	<i>биз, силер, сиздер</i>	<i>ал, тиги, бу</i>	<i>алар, тигилер, булар</i>
И.	<i>менин, сенин, сиздин</i>	<i>биздин, силердин, сиздердин</i>	<i>анын, тигинин, мунун</i>	<i>алардын, тигилердин, булардын</i>
Б.	<i>мага, сага, сизге</i>	<i>бизге, силерге, сиздерге</i>	<i>ага, тигиге, буга</i>	<i>аларга, тигилерге, буларга</i>
Т.	<i>мени, сени, сизди</i>	<i>бизди, силерди, сиздерди</i>	<i>аны, тигини, муну</i>	<i>аларды, тигилерди, буларды</i>
Ж.	<i>менде, сенде, сизде</i>	<i>бизде, силерде, сиздерде</i>	<i>анда, тигинде, мында</i>	<i>тигилерде, буларда</i>
Ч.	<i>менден, сенден, сизден,</i>	<i>бизден, силерден, сиздерден,</i>	<i>андан, тигинден, мындан,</i>	<i>алардан, тигилерден, булардан.</i>

Өзүм, өзүң, өзү деген жактама ат атоочтор таандык заттар кандай жөнделсө ошондой жөнделүшөт.

- А. өзүм, өзүң, өзү
- И. өзүмдүн, өзүңдүн, өзүнүн
- Б. өзүмө, өзүңө, өзүнө
- Т. өзүмдү, өзүңдү, өзүн
- Ж. өзүмдө, өзүңдө, өзүндө
- Ч. өзүмдөн, өзүңдөн, өзүнөн.

Иш 114. Төмөнкү ат атоочторду жекелик жана көптүк санда жөндөп чыккыла.

Ушу, ошо, баягы, тетиги, өзүбүз, ушундай, анча, өзүңүз.

II Таандык ат атоочтун жөнделүшү

Таандык ат атооч таандык зат атоочтун III жагы кандай жөнделүп өзгөрсө, ошондой өзгөрөт.

Жекелик түрү	Көптүк түрү
А. меники	биздики
И. меникинин	биздикинин
Б. меникине	биздикине
Т. меникин	биздикин
Ж. меникинде	биздикинде
Ч. меникинен	биздикинен

Иш 109. Төмөнкү ат атоочторду жекелик, көптүк санда жөндөп чыккыла.

Сеники, сиздики, аныкы, ушунуку, ошонуку, өзүмдүкү, өзүндүкү, өзүнүкү, баягыныкы, ошондойдуку, андайдыкы, мындайдыкы.

III Сурама ат атоочтордун жөнделүшү

	Жекелик сан	Көптүк сан
А.	ким, канча, кандай?	кимдер, кандайлар?
И.	кимдин, канчанын, кандайдын?	кимдердин, кандайлардын?
Б.	кимге, канчага, кандайга?	кимдерге, кандайларга?
Т.	кимди, канчаны, кандайды?	кимдерди, кандайларды?
Ж.	кимде, канчада, кандайда?	кимдерде, кандайларда?
Ч.	кимден, канчадан, кандайдан?	кимдерден, кандайлардан?

Иш 115. Төмөнкү ат атоочторду жекелик, көптүк санда жөндөгүлө.

Эмне, каер, кайсы, нече, неченчи, кимдики, эмненики, кайсыныкы, каердики.

IV Аныктама ат атоочтордун жөнделүшү

Аныктама ат атоочтордун айрымдары гана жөнделет. Көбү жөнделбөйт.

Жекелик сан

А.	ар ким,	ар кандай,	ошондой
И.	ар кимдин,	ар кандайдын,	ошондойдун
Б.	ар кимге,	ар кандайга,	ошондойго
Т.	ар кимди,	ар кандайды,	ошондойду
Ж.	ар кимде,	ар кандайда,	ошондойдо
Ч.	ар кимден,	ар канайдан,	ошондойдон

Көптүк сан

А.	ар кимдер,	ар кандайлар,	ошондойлор
И.	ар кимдердин,	ар кандайлардын,	ошондойлордун
Б.	ар кимдерге,	ар кандайларга,	ошондойлорго
Т.	ар кимдерди,	ар кандайларды,	ошондойлорду
Ж.	ар кимдерде,	ар кандайларда,	ошондойлордо
Ч.	ар кимдерден,	ар кандайлардан,	ошондойлордон

Иш 116. Төмөнкү ат атоочторду жекелик, көптүк санда жөндөгүлө.

Ар нерсе, ар деме, ар кайсы, ар башка, андай, мындай.

V Жалпылама ат атоочтордун жөнделүшү

Баары деген жалпылама ат атооч таандык атоочтун III жагындай жөнделет.

А.	баары,	бардык,	булар
И.	баарынын,	бардыктын,	булардын
Б.	баарына,	бардыкка,	буларга
Т.	баарын,	бардыкты,	буларды
Ж.	баарында,	бардыкта,	буларда
Ч.	баарынан,	бардыктан,	булардан

VI Тангыч ат атоочтордун жөнделүшү

Тангыч ат атоочтор сурама ат атоочтор сыяктуу жөнделүшөт. Көптүк болуп жөнделбөйт.

Жекелик сан

А.	эч ким,	эч нерсе,	эч кайсы
И.	эч кимдин,	эч нерсенин,	эч кайсынын
Б.	эч кимге,	эч нерсеге,	эч кайсыга
Т.	эч кимди,	эч нерсени,	эч кайсыны
Ж.	эч кимде,	эч нерседе,	эч кайсыда
Ч.	эч кимден,	эч нерседен,	эч кайсыдан

Иш 117. Төмөнкү тангыч ат атоочторду жөндөңүздөр. Эч каер, эч кандай, эч кимдики, эч нерсеники.

Күдүк ат атоочтордун жөндөлүшү

Жекелик сан

А.	<i>бир канча,</i>	<i>бир топ,</i>	<i>алда ким</i>
И.	<i>бир канчанын,</i>	<i>бир топтун,</i>	<i>алда кимдин</i>
Б.	<i>бир канчага,</i>	<i>бир топко,</i>	<i>алда кимге</i>
Т.	<i>бир канчаны,</i>	<i>бир топту,</i>	<i>алда кимди</i>
Ж.	<i>бир канчада,</i>	<i>бир топто,</i>	<i>алда кимде</i>
Ч.	<i>бир канчадан,</i>	<i>бир топтон,</i>	<i>алда кимден</i>

Көптүк сан

А.	<i>бир канчалар,</i>	<i>бир топтор,</i>	<i>алда кимдер</i>
И.	<i>бир канчалардын,</i>	<i>бир топтордун,</i>	<i>алда кимдердин</i>
Б.	<i>бир канчаларга,</i>	<i>бир топторго,</i>	<i>алда кимдерге</i>
Т.	<i>бир канчаларды,</i>	<i>бир топторду,</i>	<i>алда кимдерди</i>
Ж.	<i>бир канчаларда,</i>	<i>бир топтордо,</i>	<i>алда кимдерде</i>
Ч.	<i>бир канчалардан,</i>	<i>бир топтордон,</i>	<i>алда кимдерден</i>

Иш 118. Текстти окуп чыгып, кайсы атоочтордун кандай жөндөмөлдөрдө тургандыктарын аныктагыла.

— Энеке, мына бу жигиттен кабар барбы?—деп, Жамила ага Талыптын сүрөтүн көрсөттү.

Уулжан самоорун жерге коюп, Жамиланын жанына басып келди.

— А, кагылайын,—деди Уулжан үшкүрүп.—Ал өлүптүр.

— Койчу, энеке! Аны сизге ким айтты? Кимден уктун?

— Жаңкы Жапар деген бала айтты. Ошол көрүптүр.

Муну укканда Жамиланын жүрөгү колго түшкөн куландай дирилдеди, бүткөн бою чымырады. Көзүнүн алды карарды, жашылданды. Кандайдыр бир табышмак сөздү шыбырап ага бирөө айткандай болду: „Көрдүңбү, Талып өлгөн. Талыптын сүйгөн жары Айша эми Жапарга кетти, Жапарды сүйөт. Сен эми Жапардан айрылдын. Жапар эми Айшаныкы. Айшанын өмүрдүк жолдошу“.

— Оо, шордуу жаным!—деди Жамила терең үшкүрүп.

— „Эттин бышарына күтүп, чыгарарына күтпөй“—дегендей, ошончо жылдан бери күтүп келип, аз калганда мен эмне аны күтпөдүм экен? Айша антип макул болуп, өзү издеп барып жатканда мен эмне ага макул болбодум, мен эмне аны күтпөдүм экен? Айшадан менин эмне артыкчылыгым бар? Айша да мен сыяктуу бир кыргыздын кызы го. „Жолоочуну ээрчип ит өлөт“ болуп, кайдагы бир Чонмурунду ээрчип, элге-журтка уят боло турган менин эмне жөнүм бар? О, жасаган! Мындай ишти, мындай түйшүктү башка кыздардын башына түшүрө көрбө. Муну мен өзүмдүн жүрүшүмдөн, женил мүнөзүмдөн таптым. Жапарымдан айрылып, же тигинде, же мында жок, эки ортодо энгиреп кала бердим. О, бакытсыз жаным!—деп Жамила бирден эчкирип ыйлап жиберди (Б а я л и н о в).

§ 94. Ат атоочтордун таандык болуп жана жакталып өзгөрүшү

а) Таандык болуп өзгөрүшү. Беттеме ат атоочтор жана башка ат атоочтордун кайсы бирлери таандык болуп өзгөрбөйт. Калгандары таандык болуп өзгөрө берет. Мисалы:

I Жекелик жөнөкөй түрү

Ат атоочтор	I жак менин	II жак сенин	III жак анын
Ал	аным	аның	анысы
Бу	мунум	мунуң	мунусу
Тиги	тигиним	тигиниң	тигиниси
Ошо	ошонум	ошонуң	ошонусу

II Көптүк жөнөкөй түрү

Ат атоочтор	I жак биздин	II жак силердин	III жак алардын
Ал	аныбыз	аныңар	анысы
Бу	мунубуз	мунуңар	мунусу
Тиги	тигинибиз	тигиниңер	тигиниси
Ошо	ошонубуз	ошонуңар	ошонусу

III Жекелик сылык түрү

Ат атоочтор	I жак	II жак сиздин	III жак
Ал	—	сиздин	—
Бу	—	аныңыз	—
Тиги	—	мунуңуз	—
Ошо	—	ошонуңуз	—

IV Көптүк сылык түрү

Ат атоочтор	I жак	II жак сиздердин	III жак
Ал	—	аныңыздар	—
Бу	—	мунуңузда	—
Тиги	—	тигиниңиздер	—
Ошо	—	ошонуңузда	—

Сурама ат атоочтордун таандык болуп өзгөрүшү

I Жекелик жөнөкөй түрү

Ат атоочтор	I жак менин	II жак сенин	III жак анын
Эмне	эмнем	эмнең	эмнеси
Нече	нечем	нечең	нечеси
Кайсы жер	кайсы жерим	кайсы жериң	кайсы жери
Кандай	кандайым	кандайың	кандайы
Ким	кимим	кимиң	кими (кимиси)

II Көптүк жөнөкөй түрү

Ат атоочтор	I жак биздин	II жак силердин	III жак алардын
Эмне	эмнебиз	эмнеңер	эмнеси
Нече	нечебиз	нечеңер	нечеси
Кайсы жер	кайсы жерибиз	кайсы жериңер	кайсы жери
Кандай	кандайыбыз	кандайыңар	кандайы
Ким	кимибиз	кимиңер	кими (кимиси)

III Жекелик сылык түрү

Ат атоочтор	I жак	II жак сиздин	III жак
Эмне	—	эмнеңиз	—
Нече	—	нечеңиз	—
Кайсы жер	—	кайсы жериңиз	—
Кандай	—	кандайыңыз	—
Ким	—	кимиңиз	—

IV Көптүк сылык түрү

Ат атоочтор	I жак	II жак сиздердин	III жак
Эмне	—	эмнеңиздер	—
Нече	—	нечеңиздер	—
Кайсы жер	—	кайсы жериңиздер	—
Ким	—	кимиңиздер	—

Аныктама ат атоочтордун таандык болуп өзгөрүшү

I Жекелик одоно түрү

Ат атоочтор	I жак менин	II жак сенин	III жак анын
<i>Ар ким</i>	<i>ар кимим</i>	<i>ар кимиң</i>	<i>ар кими</i> (<i>ар кимиси</i>)
<i>Ар деде</i>	<i>ар демем</i>	<i>ар дедең</i>	<i>ар демеси</i>
<i>Ар кайсы</i>	<i>ар кайсым</i>	<i>ар кайсың</i>	<i>ар кайсысы</i>
<i>Мындай</i>	<i>мындайым</i>	<i>мындайың</i>	<i>мындайы</i>

II Көптүк жөнөкөй түрү

Ат атоочтор	I жак биздин	II жак силердин	III жак алардын
<i>Ар ким</i>	<i>ар кимибиз</i>	<i>ар кимиңер</i>	<i>ар кими</i> (<i>ар кимиси</i>)
<i>Ар деде</i>	<i>ар дедебиз</i>	<i>ар дедеңер</i>	<i>ар демеси</i>
<i>Ар кайсы</i>	<i>ар кайсыбыз</i>	<i>ар кайсыңар</i>	<i>ар кайсысы</i>
<i>Мындай</i>	<i>мындайыбыз</i>	<i>мындайыңар</i>	<i>мындайы</i>

III Жекелик сылык түрү

Ат атоочтор	I жак	II жак сиздин	III жак
<i>Ар ким</i>	—	<i>ар кимиңиз</i>	—
<i>Ар деде</i>	—	<i>ар дедеңиз</i>	—
<i>Ар кайсы</i>	—	<i>ар кайсыңыз</i>	—
<i>Мындай</i>	—	<i>мындайыңыз</i>	—

IV Көптүк сылык түрү

Ат атоочтор	I жак	II жак сиздердин	III жак
<i>Ар ким</i>	—	<i>ар кимиңиздер</i>	—
<i>Ар деде</i>	—	<i>ар дедеңиздер</i>	—
<i>Ар кайсы</i>	—	<i>ар кайсыңыздар</i>	—
<i>Мындай</i>	—	<i>мындайыңыздар</i>	—

Жалпылама ат атоочтордун таандык болуп айтылышы

I Жекелик жөнөкөй түрү

Ат атоочтор	I жак менин	II жак сенин	III жак анын
Баары Бардык Булар	баарым бардыгым буларым	баарың бардыгың буларың	баарысы бардыгы булары

II Көптүк жөнөкөй түрү

Ат атоочтор	I жак биздин	II жак силердин	III жак алардын
Баары Бардык Булар	баарыбыз бардыгыбыз буларыбыз	баарыңар бардыгыңар буларыңар	баары бардыгы булары

III Жекелик сылык түрү

Ат атоочтор	I жак	II жак сиздин	III жак
Баары Бардык Булар	— — —	баарыңыз бардыгыңыз буларыңыз	— — —

IV Көптүк сылык түрү

Ат атоочтор	I жак	II жак сиздердин	III жак
Баары Бардык Булар	— — —	баарыңыздар бардыгыңыздар буларыңыздар	— — —

Жакталып өзгөрүшү

I Жекелик жөнөкөй түрү

Ат атоочтор	I жак мен	II жак сен	III жак ал
<i>Мен</i>	<i>менмин</i>	—	<i>мен</i>
<i>Сен</i>	—	<i>сениң</i>	<i>сен</i>
<i>Бу</i>	<i>бумун</i>	<i>бусуң</i>	<i>бу</i>
<i>Тиги</i>	<i>тигимин</i>	<i>тигисиң</i>	<i>тиги</i>
<i>Ал</i>	<i>алмын</i>	<i>алсың</i>	<i>ал</i>
<i>Ар кандай</i>	<i>ар кандаймын</i>	<i>ар кандайсың</i>	<i>ар кандай</i>
<i>Баягы</i>	<i>баягымын</i>	<i>баягысың</i>	<i>баягы</i>
<i>Кайсы</i>	<i>кайсымын</i>	<i>кайсысың</i>	<i>кайсы</i>
<i>Ушундай</i>	<i>ушундаймын</i>	<i>ушундайсың</i>	<i>ушундай</i>
<i>Ким</i>	<i>киммин</i>	<i>кимсиң</i>	<i>ким</i>

II Көптүк жөнөкөй түрү

Ат атоочтор	I жак биз	II жак силер	III жак алар
<i>Биз</i>	<i>бизбиз</i>	—	—
<i>Силер</i>	—	<i>силерсиңер</i>	<i>булар</i>

§ 95. Этиш

Заттардын кыймыл-аракетин, ал-жайын билдирүүчү сөз түркүмдөрүн этиш дейбиз.

Мисалы: *Белек окуду. Бейше сүйлөдү. Сайкал сакайды. Алым столдун жанында туруп турат. Берик самолётто учкан. ж. б. Окуду, сүйлөдү, учкан* деген сөздөр кыймылды, *сакайды, туруп турат* деген сөздөр ал жайды көрсөтүштү.

Этиш сөздөр *эмне кылды? Эмне кылышты? Эмне кылат? Эмне кылышат? Эмне болду? Кантти? Эмне кылган? Эмне кылышкан? Эмне кылып жатат? Эмне кылып жатышат?* ж. б. суроолорго жооп беришет.

Мисалы: *Биздин аскерлер туткундарды айдап келе жатышат* (Бубеннов). *Аня Сабуровго тигиле карады* (Симонов). *Ал согушка ырааккы Ош шаарынан келген* (Шиваза). *Ошондуктан өлкөмдүн жеңиши үчүн кашык каным калганча күрөшөмүн* (Шиваза). *Бардыгы Андрейди тегеректеп алышты* (Бубеннов).

Жогорку сүйлөмдөрдөгү *айдап келе жатышат, тигиле карады, келген, күрөшөмүн, тегеректеп алышты* деген этиш сөздөр *эмне кылып жатышат? кантти? эмне кылган? эмне кылат? эмне кылышты?* деген суроолорго жооп беришти.

Этиш сөздөр сүйлөмдө негизинен баяндоочтук милдет аткарышат.

Мисалы: *Колхозчу иштеди. Ал окуусун быйыл бүтөт. Гүлайым институтта окуп жатат.* Жогорку сүйлөмдөрдөгү *иштеди, бүтөт, окуп жатат* деген этиш сөздөр баяндоочтук милдетти аткарышты.

Сөз которуучу (*-ган, -уу, -ыш, -мак, -ма, -гыч, -гыр ж. б.*) курандылар айкашкан этиштер атоочтук мааниге өтүшүп, сүйлөмдүн тизмегинде сүйлөмдүн мүчөлүк милдетин аткарышат.

Буулуп турган оттуу жол

Бурган суудай ачылды (Үсөнбаев).

Мисалы: *Жакшы иштеген*—*колхозчу (иштеген—ээ)* (*буулуп турган, бурган*—айкындоочтор).

§ 96. Этиш сөздөрдүн түзүлүшүнө карай бөлүнүштөрү

Этиш сөздөр өздөрүнүн түзүлүшүнө карай төрткө бөлүнөт.

I Түп уңгу этиштер.

II Туунду этиштер.

III Татаал этиштер.

IV Жөнөкөй этиштер.

I. Түп уңгу этиштер

Эч кандай мүчө уланбай, толук бир мааниге ээ болгон уңгу түрдөгү этиштерди түп уңгу этиштер дейбиз.

Мисалы: *жүр, тур, отур, көр, кел, кес ж. б.*

2. Туунду этиштер

Куранды мүчөлөр аркылуу түзүлгөн этиштерди туунду этиштер дейбиз.

Мисалы: *чоң+ай=чоңой* (атоочтон этишке өттү); *из+ла=изде*, *баш+ла=башта* (атоочтон этишке өттү); *бар+ган=барган*, *бер+ыш=бириш* (этиштен этишке өттү).

§ 97. Туунду этиштерди жасоочу курандылар

Туунду этиштерди төмөнкү курандылар жасашат:

- *лаш*: *айыл—айылдаш*,

- *сын*: *эр—эрсин*,

- *сыра*: *уйку—уйкусура*,

- *ык*: *жол—жолук*,

- *а*: *сан—сана, шыңгыр—шыңгыра*,

- *ган*: *барган*,

- *ла*: сүйлө
- *мак*: алмак, бермек,
- *сы* : ата—атасы, эне—энеси,
- *ла*: жыт—жытта, иш—иште,
- *ылда*: бак—бакылда, дик—дикилде,
- *ар*: ак—агар, көк—көгөр,
- *ыл+ган*: айт—айтылган,
- *ы*: кем—кеми, тар—тары, кең—кеңи.

3. Татаал этиштер

Эки же бир нече этиштен биригип, бир кыймыл аракетти, ал жайды билдирип туруучу этиштерди татаал этиштер дейбиз.

Мисалы: *Окуп жатат, бара жатты, желбиреп турат, сүйлөй сал, ырдап ий, алып барып келди, иштеп отурган турбайбы*, ж. б. Татаал этиштин бирөө негизги, калгандары жардамчы (көмөкчү) этиш болот. Негизги этиш биринчи болуп түшөт да, *ып, а*, мүчөлөрү уланат.

Негизги этиштен кийин жардамчы этиштер жазылып, негизги этиштин маанисин толуктап, чак, жак мүчөлөрү менен өзгөртүп турат.

Мисалы: *жазып жатам, бара келесиң, окуп олтурат, күтүп тур* ж. б.

4. Жөнөкөй этиштер

Бир сөздөн турган этиштерди жөнөкөй этиштер дейбиз. Жөнөкөй этиштерге түп уңгу этиштер жана туунду этиштер кирет.

Мисалы: *оку, жаз, иште, окуш, укта* ж. б.

Кыймылдын, аракеттин негизин ээлеп туруучу этишке көмөкчү болуп, аны менен бирге айтылуучу этиштерди көмөкчү этиштер дейбиз.

Иш 119. Текстти окуп чыгып, андагы түп, туунду, татаал, жөнөкөй этиштерди жана негизги, көмөкчү этиштерди айтып бергиле.

Магнитогорскидеги И. В. Сталин атындагы металлургиялык комбинаттын атактуу болот эритүүчүсү жолдош Захаровдун сөзүн делегаттар чоң ынта менен угушту. Ал биздин өлкөбүздө металлургиянын өскөндүгүн, болотторду иштеп чыгаруунун өскөндүгүн айтты.

Биздин болотубуз—колхоздор үчүн, комбайндар, геологдор жана нефтичилер үчүн бургулоочу машиналар, паровоздор, порталдык крандар жана Москва университетинин курулуштарындагы конструкциялар, экскаваторлор болот. Беш жылдык планды турмушка ашыруу үчүн бизге болот көп керек.

Тынчтык үчүн күрөшүүчүлөрдүн күчтөрү эч жеңилбейт. Муну жаңы согуш отун тутандыруучулар эстеринен чыгарышпасын. Алар биздин тынчтыкты сүйгөндүгүбүздү алардын алсыздыгы болот деп келжиреп түшүндүрүүгө аракеттенбей эле коюшсун.

Жолдоштор, бизге, советтик болот эритүүчүлөргө ишене бериниздер, керек болуп калган учурда биз коргоо иштерине керек болуучу болотторду эритүүнү дароо эсибизге салабыз да, кутурган агрессорлорду эсине келтирүү үчүн болоттор канчалык керек болсо, ошончолук өлчөмдө беребиз. (Тынчтыкты жактоочулардын III конференциясынан К К 30/X 1951.)

ТУУЛГАН ЖЕРИМ

Сайрачы, тилим, таалыкпай,
Комузум кошуп көрөйүн.
Алып калгын, жаш балдар,
Токоңдун айткан өнөрүн.
Шакка конгон булбулдай,
Сагынган элге төгөйүн.
Кыюусун таап келтирген
Кызыл тилдин чеберин.
Таралсын калкка ырларым,

Ташыркап калдым дебейин.
Колума комуз алганда
Кошулуп добуш жөнөгүн.
Туулган жерим айтайын,
Жаштарга тиер керегин.
Жамгырдай төгүп ырымды,
Жамактап айтып теренин
Коноого чапкан буудандай
Козгоюн ырдын түнөгүн.

(Токтогулдан)

§ 98. Буйрук этиштер

Буйрук иретинде колдонулган этиштерди буйрук этиштер дейбиз.

Мисалы: *Ишиңди бүтүр. Ал кечикпей келсин. Сабырды окуусуна кетир. Өзүң газетага жазыл. Сиз кечтен калбай бүтүрүңүз.*

Жогорку сүйлөмдөрдөгү *кетир, жазыл, бүтүр келсин, бүтүрүңүз* деген этиштер буйрук этиштер. Кыргыз тилинде буйрук этиштер түп уңгу этиштер аркылуу жана түп уңгу буйрук этиштерге мүчөлөр айкашуу жолу менен түзүлөт.

Буйрук этиштердин бөлүнүштөрү

Берген маанисине карай буйрук этиштер төмөнкүчө бөлүнөт:

1. Түп уңгу буйрук этиш. Мүчөсүз туруп эле буйрукту көрсөтүүчү уңгу этиштерди түп уңгу буйрук этиштер дейбиз.

Мисалы: *ал, бер, оку, бар, көр, жаз, түш, бүт, отур* ж. б.

2. Туунду буйрук этиш. Куранды мүчөлөрдүн жардамы менен түзүлгөн буйрук этиштерди туунду буйрук этиштер дейбиз.

Туунду буйрук этиштер курандылардын жардамы менен атоочтон этишке жана этиштен этишке өтүү жолу менен түзүлөт.

Туунду буйрук этиштер төмөнкүлөргө бөлүнөт:

а) **Өтмө буйрук этиш.** Сөз которуучу курандылардын жардамы менен атоочтон буйрук этишке өткөн этиш сөздөрдү өтмө буйрук этиш дейбиз. Мисалы:

*жакын + сы = жакынсы,
сан + а = сана,
ак + ар = агар,
камчы + ла = камчыла,
жакын + сыра = жакынсыра,
иш + ла = иште.*

б) **Кош буйрук этиш.** Иштин биргелешип иштелишин көрсөтүүчү буйрук этишти кош буйрук этиш дейбиз. Кош буйрук этишти *-ыш* мүчөсү түзөт. Мисалы:

*иште + ыш = иштеш,
карма + ыш = кармаш,
жыйна + ыш = жыйнаш,
ор + ыш = оруш,
кур + ыш = куруш,
бол + ыш = болуш.*

в) **Аркылуу буйрук этиш.** Аракет, кыймылдын башка бирөөлөр аркылуу иштелишин көрсөтүүчү буйрук этиштерди аркылуу буйрук этиштер дейбиз.

Аркылуу буйрук этиштерди уюштуруучу курандылар:

*-т—иште—иштет, оку—окут, үйрөн—үйрөт,
-гыз—жаз—жазгыз, айт—айткыз,
-дыр—жаз—жаздыр, ал—алдыр,
-т—тыр—карма—карматтыр, оку—окуттур.
-ыр—кач—качыр, түш—түшүр, кет—кетир.*

г) **Кайтма буйрук этиш.** Кыймыл, аракеттин экинчи жактын керт башы аркылуу бүтүшүн кайтма буйрук этиш дейбиз. Кайтма буйрукту *-ын, -ыл* мүчөлөрү түзөт. Мисалы:

*-ын—тазала—тазалан, ил—илин,
-ыл—жаз—жазыл, бас—басыл.*

д) Кайталама буйрук этиш. Кыймыл аракеттин экинчи жак аркылуу кайталанып иштеле тургандыгын көрсөтүүчү буйрук этишти кайталама буйрук этиш дейбиз. Кайталама буйрук этишти *-гыла* деген куранды мүчө түзөт да, экинчи жактын жекелик жөнөкөй түрүнө тиешелүү болуп айтылат. Мисалы:

Сен чапкыла. Сен жазгыла (*гыла + гын = чапкылагын, жазгылагын*).

Иш 120. Төмөнкү ырды окуп чыккыла. Андагы буйрук этиштерди көчүрүп жазгыла. Буйрук этиштин кайсынысы экенин айтып бергиле.

НАСИЯТ

Дениң соодо эринбей,
Бекерликке берилбей,
Эркиң менен жумуш кыл,
„Эринчээк жалкоо“ дедирбей.
Эрдин күчү—сом темир,
Эритүүгө эр керек.
Эч сокатың болбосо,
Эгин айдоо жер керек.
Эр жигиттин белгиси,
Эпчил болот термелеп.
Өз колунда болбосо,
„Өлдүм“ десең, ким берет?
Күчүң барда, иштеп көн,
Күлүп жайнап, эр жигит.
Күнүмдүктү ойлобой,
Кулак байлап, жер жибит.

Жардылык, байлык кимде жок,
„Жардысың“—деп, демитпе.
Жамандашып, эр жигит,
Бириңди-бириң кемитпе.
Ырыс алды ынтымак,
Өлмөйүнчө кол кармаш.
Билими бар азамат,
Бир бирине жардамдаш.
Өнөрүн болсо, өргө чап,
Кор кылбай асыл жанды бак.
Эрдин көркү—эл менен,
Эмгегин менен элге жак.
Оройлук белги болушта,
Окуунун кени оруста,
Оюң менен күү чалып,
Ойнокто, колум, комузга.

(Токтогул)

Иш 121. Жогоркудай кылып иштегиле.

Комбайнды тындырбай,
Пайдаланып алалы.
Тегеренип айлантса,
Тартылсың жердин танабы.
Тынбай чапкын, комбайн!
Түшүп кетет буудайың!

Күз күрөштө жабыма,
Жалпы эмгекке чыгалы.
Беш жымдыкты төрт жымыда,
Аткарылчу убагы.
Чамда-чамда, колхозчу!
Гүлдөтөлү колхозду!

Иш 122. Төмөнкү мүчөлөрдүн жардамы менен буйрук этиштер түзгүлө да, кайсы буйрук этиш экендиктерин айтып бергиле.

... -сы, -а, -ар, -ла, -сыра, -ыш, -гыз, -дыр, -т, -тыр, -ыр, -ын, -ыл, -гыла.

§ 99. Этиштин оң түрү менен терс түрү

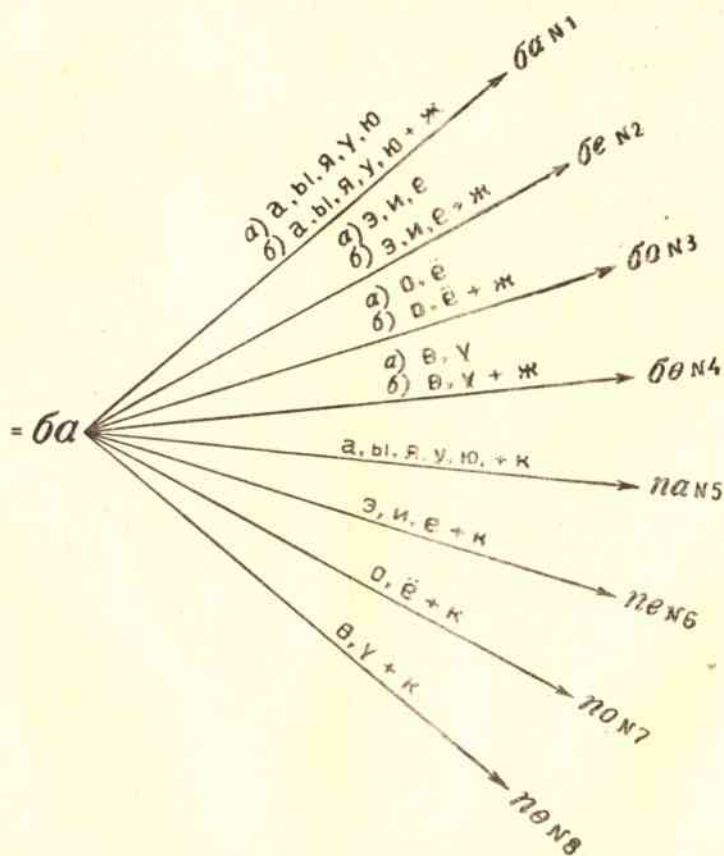
1. Кыймыл-аракетти жана ал-абалды түз мааниде көрсөтүүчү этиш сөздөрдү оң этиш дейбиз.

Мисалы: *келди, окуду, айтты, билген, көргөн, айтат, айтып жатат.*

2. Кыймыл-аракеттин жана ал-жайдын түз (оң) маанисин тескери мааниге өткөрүп көрсөтүүчү этиш сөздөрдү терс этиш дейбиз.

Терс этишти **-ба** мүчөсү түзөт.

Мисалы: *барба, урушпа, айтпа, алба, чаппа, тилдебе* ж. б. Терс мүчө **-ба** оошмо мүчөгө кирет. Сөздүн аяккы муунундагы үндүү жана үнсүзгө карай сегиз түрдүү өзгөрөт. Аны төмөнкү схемадан көрүүгө болот.

№ 1 а) Сана + ба = санаба,
кажы + ба = кажыба,
тая + ба = таяба,
уку + ба = укуба,
ую + ба = уюба.

б) Жаз + ба = жазба,
жыл + ба = жылба,
аян + ба = аянба,
тур + ба = турба,
куюн + ба = куюнба.

№ 2 а) Чене + ба = ченебе,
кеми + ба = кемибе.

б) Кел + ба = келбе,
бил + ба = билбе.

№ 3 а) Ойно + ба = ойнобо,
боё + ба = боёбо.

б) Орон + ба = оронбо

боён + ба = боёнбо.
№ 4 а) Жөлө + ба = жөлөбө,
үңү + ба = үңүбө.

б) Көр + ба = көрбө,
күл + ба = күлбө.

№ 5 Ат + ба = атпа,
чык + ба = чыкпа,
уялт + ба = уялтпа,
ук + ба = укпа,
уют + ба = уютпа.

№ 6 Кет + ба = кетпе,
эрик + ба = эрикпе.

№ 7 Отот + ба = ототпо,
боёт + ба = боётпо.

№ 8 Өчөш + ба = өчөшпө,
бүрктүрт + ба = бүрк-
түртпө.

Иш 123. -ба мүчөсүн схемалап, схеманын ар бир сабындагы тыбыштарга ылайык мисалдар ойлоп тапкыла.

Эскертүү: -ба мүчө дайыма эле терс маанини түшүндүрө бербейт, кайсы бир учурда -ба мүчөсү уланып турган этиштер башка мааниде да турат.

Мисалы: Бул жигит өзү учкуч болбосун? Биз окууга тезирээк бар-байлыбы?

Иш 124. Төмөнкү ырды окуп чыккыла. Андагы оң жана терс этишти көчүрүп жазгыла.

КОШ, АПАКЕ!

(Айдалып бара жаткандагы энесине ырдаганы)

Боздодун, апа, боздодун,
Кайгымды кайра козгодун.
Кайрат кылсаң болбойбу,
Тирүүмдө жоктодун...
Ыйладың, апа, ыйладың,
Ыйлаба жашың кургасын.
Убайым тартып ый ыйлап,
Уулунду мундуу кылбагын...
Карууң кетет, кейибе,
Кулак сал менин кебиме.
Ажалым жетип өлбөсөм,
Карчыга куштай айланып,
Келермин кайра элиме.

Керимбай кылды кесирди,
Кекенип мага эсирди.
Жаш кезимден каршы элем,
Журтумдан айдап кетирди.
Башыма түштү, көрөйүн,—
Ажалым жетсе, өлөйүн.
Кайгырбай, апа, үйгө бар,
Кантейин, барып келейин.
Айланайын, апаке,
Уккун менин сөзүмдү.
Картайганда көп ыйлап,
Алдырба мунга көзүңдү.
Акыр бир күн алармын
Керимбайдан өчүмдү.

(Токтогул)

Иш 125. Жогоркудай кылып иштегиле.

АКЫЛ АЙТУУ (АРЗЫМАТКА)

Эр жигит, күрөшпөгүн балбан менен,
Балбанды жыга албайсың чалган менен.
„Ошону бир жыкпастан жыгылдым“ — деп,
Өмүрүң өтүп кетет арман менен.
Карматпайт өмүр чиркин кууган менен,
Атадан алтоо болбойт тууган менен,
Акмактын карасы жок турган менен.
Эр жигит жолдош болбо урган менен,
Жаманга мээнет бекер кылган менен.
Ууру адам адал болбойт жууган менен
Жигиттин баары бирдей баатыр болбойт,
Жоолугун көөдөсүнөн бууган менен.

(Токтогул)

§ 100. Этиштин чагы жана жагы

Кыймыл-аракеттин, ал-жайдын болгонун, болуп жатканын, боло тургандыгын көрсөткөн этиштерди чак этиштер дейбиз.

Этиштин чагы үч түрдүү болот:

1. Өткөн чак.
2. Келер чак.
3. Учур чак.

§ 101. Өткөн чак

Кыймыл-аракеттин, ал-абалдын болуп өткөндүгүн көрсөткөн этишти өткөн чак этиш дейбиз.

Мисалы: *Керимбек ойлоно калды.* (Байтемиров). *Замбиректер жер титиретти.* (Саткын). *Биздин бөлүк эчак эле илгери жылып кетишкен.* (Саткын).

— *А балакетиңди алайын, ак жолтоюм, ал деле тарс эсимден чыгып кеткен тура.* (Байтемиров). *Полктун штабы көчүп кетиптир.* (Саткын).

Жогорку сүйлөмдөрдөгү ойлоно калды, титиретти, жылып кетишкен, чыгып кеткен тура, көчүп кетиптир деген сөздөр—өткөн чак этиштер.

Өткөн чак этиш үчкө бөлүнөт:

1. Берки өткөн чак.
2. Байыркы өткөн чак.
3. Күдүк өткөн чак.

Берки өткөн чак

Кыймыл-аракеттин жаңы гана, же чукул арада болуп өткөндүгүн көрсөткөн этиштерди берки өткөн чак этиш дейбиз.

Берки өткөн чак этиш экиге бөлүнөт: 1) берки айкын чак, 2) берки капыскы чак.

1. Берки айкын өткөн чак. Жакында болуп өткөн кыймыл-аракетти же окуяны айкын көрсөтүүчү этиштерди берки өткөн айкын чак дейбиз.

Берки өткөн айкын чакты **-ды** (**-ди**, **-ду**, **-дү**, **-ты**, **-ти**, **-ту**, **-тү**) мүчөсү түзөт да, андан кийин үч жактын тиешелүү жак мүчөлөрү уланып берки өткөн айкын чактын жактарын түзүшөт.

Берки айкын чак үч жак менен жекелик, көптүк, жөнөкөй, сылык болуп өзгөрөт.

Жак мүчөлөрү

I Жактын жак мүчөсү **-м**, **-к**.

II Жактын жак мүчөсү **-ң**, **-ңар**, **-ңыз**, **-ңыздар**.

III Жактын жекелик жөнөкөй түрүн **ды** мүчөсү түзөт, көптүк жөнөкөй түрүнүн мүчөсү **-ыш**—**ты**, **-иш**—**ти**, **-уш**—**ту**, **-үш**—**тү**.

Мисалы:

Жекелик жөнөкөй түрү				Көптүк жөнөкөй түрү		
жак-тар	этиштер	берки ай-кын чактын мүчөсү	жак мүчөлөрү	этиштер	берки ай-кын чактын мүчөсү	жак мүчө
I	бар	ды	м	бар	ды	к
	кел	ди	м	кел	ди	к
	оро	ду	м	оро	ду	к
	көр	дү	м	көр	дү	к
II	бар	ды	ң	бар	ды	ңар
	кел	ди	ң	кел	ди	ңер
	оро	ду	ң	оро	ду	ңар
	көр	дү	ң	көр	дү	ңер
III	бар	ды	—	бар	—	ышты
	кел	ди	—	кел	—	ишти
	оро	ду	—	оро	—	шту
	көр	дү	—	көр	—	үштү

Жекелик сылык түрү	Көптүк сылык түрү
I Айтылбайт	Айтылбайт
II <i>Бар-ды-ңыз кел-ди-ңыз оро-ду-чуз көр-дү-ңүз</i>	<i>Бар-ды-ңыз-дар кел-ди-ңыз-дер оро-ду-ңуз-дар көр-дү-ңүз дөр</i>
III Айтылбайт	Айтылбайт.

Иш 126. Төмөнкү этиш сөздөрдү берки айкын өткөн чакка келтирип, үч жак менен жактап чыккыла.

Жаз, кел, жон, бөл, арт, эк, ук, көч.

Иш 127. Төмөнкү ырды окуп чыккыла. Андагы берки айкын өткөн чак этиштерди көчүрүп жазып, кайсы жакта кайсы санда тургандыгын жана жөнөкөй сылыктыгын айтып бергиле.

КОШ ЭЛИМ!

Калың Сарттар элимди
Карасам, жашым төгүлдү.
Кара боор залымден
Кантип алам кегимди.
Көрүп турсуң, калың эл,
Күнөөсүз колум байланды.
Күкүгүң эле Токтогул,
Күн тийбес жерге айдалды.
Жесир калды алганым.
Жетим калды балдарым.

Алдейлеп мени өстүргөн
Апакем ыйлап зарладың.
Чоң-Ийри-Суу, кең Арым—
Жерим калат окшодуң.
Бармактайдан тең өскөн
Теңим калат окшодуң.
Сарттар, Багыш туушкан,
Элим калат окшодуң.
Сар жыйынды гүлдөткөн
Көңүл калат окшодуң...

(Токтогул)

II Берки капыскы өткөн чак. Жакында болуп өткөн аракет, кыймылдын, же окуянын капысынан, кокусунан болуп өтүп кеткендигин көрсөтүүчү этиштер берки капыскы өткөн чак деп аталат. Берки капыскы өткөн чак да үч жак менен жекелик жөнөкөй, көптүк жөнөкөй, жекелик сылык, көптүк сылык түрдө айтылат.

Берки капыскы чактын жекелик жөнөкөй түрүнүн мүчөлөрү:

¹ *Сарттар*—кыргыздын бир уруусу, Токтогул ушул уруудан.

Жекелик жөнөкөй түрү

- I жагына—*ыптырмын* (-*ыпмын*),
- II жагына—*ыптырсың* (-*ыпсың*),
- III жагына—*ыптыр* (-*ыпыр*) мүчөлөрү уланат,

Мисалы:

Жекелик жөнөкөй түрү

Мен барыптырмын (барыпмын).
Сен барыптырсың (барыпсың).
Ал барыптыр (барыпыр).

Көптүк жөнөкөй түрү

- I жагына—*ыптырбыз* (-*ыппыз*),
- II жагына—*ыптырсыңар* (-*ыпсыңар*),
- III жагына—*ышыптыр* (-*ышыпыр*) деген мүчөлөр уланышат

Мисалы:

Биз барыптырбыз (барыппыз).
Силер барыптырсыңар (барыпсыңар).
Алар барыптыр (барышыптыр).

II жекелик сылык түрү

- I жагы айтылбайт,
- II жагына—*ыптырсыз* (-*ыпсыз*),
- III жагы айтылбайт.

Көптүк сылык түрү

- II жагына—*ыптырсыздар* (-*ыпсыздар*),
- III жагы сылык айтылбайт.

Мисалы:

Сиз барыптырсыз (барыпсыз),
Сиздер барыптырсыздар (барыпсыздар).

Берки капыскы чактын мүчөлөрү сыйлыгышма мүчөлөрдүн түрүнө кирет да, аягы үндүү менен бүткөн сөздөргө уланганда мүчөнүн башындагы *ы* тыбышы сыйлыгышып түшүп калат. *-ыптыр* мүчөсүндөгү үндүү тыбыштар уңгунун аяккы муунундагы үндүүгө карай I жагы *-ыптырмын, -иптирмин, -уптурмун, -үптүрмүн* болуп, II жагы *-ыптырсың, -иптирсиң, -уптурсуң, -үптүрсүң* болуп, III жагы *-ыптыр, -иптир, -уптур, -үптүр* болуп ээрчип өзгөрөт.

Аягы **п** менен бүткөн этиштерге уланганда берки капыскы чактын **-ышыптыр (-ышыпыр)** деген мүчөсүнүн башкы тыбышы түшүп калат да, унгунун аяккы муунундагы үндүү тыбыш созулуп, эки үндүү катар жазылат. Мисалы: **тап-ыптыр—тааптыр** (табыптыр болбойт). **-теп—ыптырмын—тээптирмин** (тебиптирмин болбойт). Аягы **м** тыбышы менен бүткөн этиштерге уланганда **-ышыптыр** деген мүчөдөн башка мүчөлөрдүн башкы үндүүсү түшүп калат да, унгунун аяккы муунунун үндүүсү мында да созулуп, эки үндүү катар жазылат.

Там-ыптыр—таамптыр (тамыптыр эмес).

Жум-ыптырмын—жуумптурмун (жуумуптурмун болбойт).

Берки капыскы чактын мүчөлөрү уланган этиштер ар дайым эле жакында өткөн кыймылды түшүндүрбөстөн, капкачанкы өткөн этишти да түшүндүрө берет.

Мисалы: **Мен Көк-Ой кыштагында туулупмун. Сен Бүргөндү кыштагында туулупсуң ж. б.**

I Жекелик жөнөкөй түрү

Этиштер	I жак мен	II жак сен	III жак ал
<i>Бар</i>	<i>барыптырмын</i> (барыпмын)	<i>барыптырсың</i> (барыпсың)	<i>барыптыр</i> (барыпыр)
<i>Кел</i>	<i>келиптирмин</i> (келипмин)	<i>келиптирсиң</i> (келипсиң)	<i>келиптир</i> (келипир)
<i>Бол</i>	<i>болуптурмун</i> (болупмун)	<i>болуптурсуң</i> (болупсуң)	<i>болуптур</i> (болупур)
<i>Көр</i>	<i>көрүптүрмүн</i> (көрүпмүн)	<i>көрүптүрсуң</i> (көрүпсуң)	<i>көрүптүр</i> (көрүпүр)

II Көптүк жөнөкөй түрү

Этиштер	I жак биз	II жак силер	III жак алар
<i>Бар</i>	<i>барыптырбыз</i> (барыппыз)	<i>барыптырсыңар</i> (барыпсыңар)	<i>барышыптыр</i> (барышыпыр)
<i>Кел</i>	<i>келиптирбиз</i> (келиппиз)	<i>келиптирсиңер</i> (келипсиңер)	<i>келишиптир</i> (келишипир)
<i>Бол</i>	<i>болуптурбуз</i> (болуппуз)	<i>болуптурсуңар</i> (болупсуңар)	<i>болушуптур</i> (болушупур)
<i>Көр</i>	<i>көрүптүрбүз</i> (көрүппүз)	<i>көрүптүрсуңөр</i> (көрүпсүңөр)	<i>көрүшүптүр</i> (көрүшүпүр)

III Жекелик сылык түрү

Этиштер	II жак сиз
<i>Бар</i>	<i>барыптырсыз</i>
<i>Кел</i>	<i>келиптирсииз</i>
<i>Бол</i>	<i>болуптурсуз</i>
<i>Көр</i>	<i>көрүптүрсүз</i>

IV Көптүк сылык түрү

Этиштер	II жак сиздер
<i>Бар</i>	<i>барыптырсыздар</i>
<i>Кел</i>	<i>келиптирсииздер</i>
<i>Бол</i>	<i>болуптурсуздар</i>
<i>Көр</i>	<i>көрүптүрсүздөр.</i>

Иш 128. Төмөнкү этиш сөздөрдү берки капыскы чакка келтирип, жактап чыккыла. Ал, бил, үйрөн, оку, ташы, көрүн.

Байыркы өткөн чак

Кыймыл аракеттин эчак өткөндүгүн көрсөткөн этиштерди байыркы өткөн чак этиш дейбиз.

Байыркы өткөн чак этиш экиге бөлүнөт: 1) байыркы айкын чак, 2) байыркы капыскы чак.

1) Байыркы айкын чак. Кыймыл, аракеттин же окуянын эчак өткөндүгүн айкын көрсөткөн этиштерди байыркы айкын чак дейбиз.

Байыркы айкын чакты **-ган** (**-ген, гон, -гөн, -кан, -кен, -кон, -көн**) мүчөсү түзөт.

Байыркы айкын чак жак менен жекелик, көптүк, одоно, сылык болуп жакталып өзгөрөт. Байыркы айкын чак жакталып өзгөргөндө **ган** мүчөсүнөн кийин жак мүчөлөр айкашышат.

I Жекелик жөнөкөй түрү

Этиш-тер	I жак мен	мүчө-лөрү	II жак сен	мүчө-лөрү	III жак ал	мүчө-лөрү
Ал	алганмын	ган-мын	алгансың	ган-сың	алган	ган
Кел	келгенмин	ген-мин	келгенсиң	ген-сиң	келген	ген
Бол	болгонмун	гон-мун	болгонсуң	гон-суң	болгон	гон
Көр	көргөнмүн	гөн-мүн	көргөнсүң	гөн-сүң	көргөн	гөн
Ат	атканмын	кан-мын	аткансың	кан-сың	аткан	кан
Кет	кеткенмин	кен-мин	кеткенсиң	кен-сиң	кеткен	кен
Орот	оротконмун	кон-мун	оротконсуң	кон-сүң	ороткон	кон
Күт	күткөнмүн	көн-мүн	күткөнсүң	көн-сүң	күткөн	көн

II Көптүк жөнөкөй түрү

Этиш-тер	I жак сиз	мүчө-лөрү	II жак силер	мүчөлөрү	III жак алар	мүчө-лөрү
Ал	алганбыз	ган-быз	алгансыңар	ган-сыңар	алышкан	ыш-кан
Кел	келгенбиз	ген-биз	келгенсиңер	ген-сиңер	келишкен	иш-кен
Бол	болгонбуз	гон-буз	болгонсуңар	гон-суңар	болушкан	уш-кан
Көр	көргөнбүз	гөн-бүз	көргөнсүңөр	гөн-сүңөр	көрүшкөн	үш-көн
Ат	атканбыз	кан-быз	аткансыңар	кан-сыңар	атышкан	ыш-кан
Кет	кеткенбиз	кен-биз	кеткенсиңер	кен-сиңер	кепишкен	иш-кен

Орот—оротконбуз -кон-буз, оротконсуңар -кон-суңар, оротушкан -уш-кан. Күт—күткөнбүз -көн-бүз, күткөнсүңөр -көн-сүңөр,—күтүшкөн -үш-көн.

III Жекелик сылык түрү

Этиштер	II жак сиз	мүчөлөрү
Ал	алгансыз	ган-сыз
Кел	келгенсиз	ген-сиз
Бол	болгонсуз	гон-суз
Көр	көргөнсүз	гөн-сүз
Ат	аткансыз	кан-сыз
Кет	кеткенсиз	кен-сиз
Орот	оротконсуз	кон-суз
Күт	күткөнсүз	көн-сүз

IV Көптүк сылык түрү

Этиштер	II жак сиздер	мүчөлөрү
<i>Ал</i>	<i>алгансыздар</i>	<i>ган-сыздар</i>
<i>Кел</i>	<i>келгенсиздер</i>	<i>ген-сиздер</i>
<i>Бол</i>	<i>болгонсуздар</i>	<i>гон-суздар</i>
<i>Көр</i>	<i>көргөнсүздөр</i>	<i>гөн-сүздөр</i>
<i>Ат</i>	<i>аткансыздар</i>	<i>кан-сыздар</i>
<i>Кет</i>	<i>кеткенсиздер</i>	<i>кен-сиздер</i>
<i>Орот</i>	<i>оротконсуздар</i>	<i>кон-суздар</i>
<i>Күт</i>	<i>күткөнсүздөр</i>	<i>көн-сүздөр</i>

Иш 129. Төмөнкү этиш сөздөрдү байыркы айкын чакка салып жактап чыккыла.

Тап, кеч, ор, отур, бөл, көч, бер, кош.

Иш 130. Ырды көчүргүлө, байыркы айкын чак этиштердин астын сызгыла.

МОСКВА

Жарык бердин күн тийбеген жерлерге,
Жардам бердин жалтанбаган элдерге.
Жан жибердин өз нурундан жайнатып,
Жаралгандан жабык жаткан элдерге.

Бак тилеген өлкөгө бүт мурунтан,
Бардык элин пайдаланган нурундан.
Аламын деп арсыз Гитлер чамынган,
Арстан жүрөк, алгыр элге урунган.
Биздин борбор күндөн жарык нурданган,
Каухар, жакут, асыл таштар сырдалган.
Өлкөбүздүн өмүр, нуру даңк болуп,
Бүт дүйнөлүк музыкада ырдалган.

(Акаев)

2) Байыркы капыскы чак. Эчак өтүп кеткен кыймыл, аракетти, же окуяны күтүлбөгөн жерден, кокусунан болгондой кылып көрсөткөн этишти байыркы капыскы чак дейбиз.

Байыркы капыскы чакты **-ган** мүчөсү жана **экен** деген жардамчы сөз түзөт.

Байыркы капыскы чак этиш үч жак менен жекелик, көптүк, жөнөкөй, сылык болуп жакталып өзгөрөт.

I Жекелик жөнөкөй түрү

Этиш-тер	I жак мен	мүчө-лөрү	II жак сен	мүчөлөрү	III жак ал	мүчө-лөрү
Бар	барган экенмин	ган-экен-мин	барган экенсиң	ган-экенсиң	барган экен	ган-экен
Иште	иштеген экенмин	ген-экен-мин	иштеген экенсиң	ген-экенсиң	иштеген экен	ген-экен
Ор	оргон экенмин	гон-экен-мин	оргон экенсиң	гон-экенсиң	оргон экен	гон-экен
Бөл	бөлгөн экенмин	гөн-экен-мин	бөлгөн экенсиң	гөн-экенсиң	бөлгөн экен	гөн-экен
Бас	баскан экенмин	кан-экен-мин	баскан экенсиң	кан-экенсиң	баскан экен	кан-экен
Чек	чеккен экенмин	кен-экен-мин	чеккен экенсиң	кен-экенсиң	чеккен экен	кен-экен
Бо-шот	бошоткон экенмин	кон-экен-мин	бошоткон экенсиң	кон-экенсиң	бошоткон экен	кон-экен
Төк	төккөн экенмин	көн-экен-мин	төккөн экенсиң	көн-экенсиң	төккөн экен	көн-экен

II Көптүк жөнөкөй түрү

Этиш-тер	I жак. биз	мүчө-лөрү	II жак силер	мүчөлөрү	III жак алар	мүчө-лөрү
Бар	барган экенбиз	ган-экен-биз	барган экенсиңер	ган-экен-сиңер	барышкан экен	ыш-кан экен
Иште	иштеген экенбиз	ген-экен-биз	иштеген экенсиңер	ген-экен-сиңер	иштешкен экен	иш-кен экен
Ор	оргон экенбиз	гон-экен-биз	оргон экенсиңер	гон-экен-сиңер	орушкан экен	уш-кан экен
Бөл	бөлгөн экенбиз	гөн-экен-биз	бөлгөн экенсиңер	гөн-экен-сиңер	бөлүшкөн экен	үш-көн экен
Бас	баскан экенбиз	кан-экен-биз	баскан экенсиңер	кан-экен-сиңер	басышкан экен	ыш-кан экен
Чек	чеккен экенбиз	кен-экен-биз	чеккен экенсиңер	кен-экен-сиңер	чегишкен экен	иш-кен экен
Бо-шот	бошоткон экенбиз	кон-экен-биз	бошоткон экенсиңер	кон-экен-сиңер	бошо-тушкан экен	уш-кан экен
Төк	төккөн экенбиз	көн-экен-биз	төккөн экенсиңер	көн-экен-сиңер	төгүшкөн экен	үш-көн экен

III Жекелик сылык түрү

Этиштер	II жак сиз	мүчөлөрү
<i>Бар</i>	<i>барган экенсиз</i>	<i>ган-экеч-сиз</i>
<i>Иште</i>	<i>иштеген экенсиз</i>	<i>ген-экен-сиз</i>
<i>Ор</i>	<i>оргон экенсиз</i>	<i>гон-экен-сиз</i>
<i>Бөл</i>	<i>бөлгөн экенсиз</i>	<i>гөн-экен-сиз</i>
<i>Бас</i>	<i>баскан экенсиз</i>	<i>кан-экен-сиз</i>
<i>Чек</i>	<i>чеккен экенсиз</i>	<i>кен-экен-сиз</i>
<i>Төк</i>	<i>төккөн экенсиз</i>	<i>көн-экен-сиз</i>

IV Көптүк сылык түрү

Этиштер	II жак сиздер	мүчөлөрү
<i>Бар</i>	<i>барган экенсиздер</i>	<i>ган-экен-сиздер (сыздар)</i>
<i>Иште</i>	<i>иштеген экенсиздер</i>	<i>ген-экен-сиздер</i>
<i>Ор</i>	<i>оргон экенсиздер</i>	<i>гон-экен-сиздер</i>
<i>Бөл</i>	<i>бөлгөн экенсиздер</i>	<i>гөн-экен-сиздер</i>
<i>Бас</i>	<i>баскан экенсиздер</i>	<i>кан-экен-сиздер</i>
<i>Чек</i>	<i>чеккен экенсиздер</i>	<i>кен-экен-сиздер</i>
<i>Бошот</i>	<i>бошоткон экенсиздер</i>	<i>кон-экен-сиздер</i>
<i>Төк</i>	<i>төккөн экенсиздер</i>	<i>көн-экен-сиздер</i>

Иш 131. Төмөнкү этиш сөздөрдү байыркы, капыскы чак этишке келтирип жактап чыккыла.

Туул, жазыл, бер, соз, күл, катыш, кет, өнүк, кош.

Күдүк өткөн чак

Аякталганына көп болгон кыймыл аракетти, окуяны, күдүк, арсар кылып көрсөтүүчү этиштерди күдүк өткөн чак этиш дейбиз.

Күдүк өткөн чак этиш *-ган* жана *-дыр* мүчөлөрү аркылуу түзүлөт.

Күдүк өткөн чак этиш жекелик, көптүк, жөнөкөй, сылык болуп, үч жак менен жакталып өзгөрөт.

I Жекелик жөнөкөй түрү

Этиш-тер	I жак мен	мүчө-лөрү	II жак сен	мүчөлөрү	III жак ал	мүчө-лөрү
Кара	караган-дырмын	ган-дыр-мын	караган-дырсың	ган-дырсың	караган-дыр	ган-дыр
Сез	сезген-дирмин	ген-дир-мин	сезген-дирсиң	ген-дирсиң	сезген-дир	ген-дир
Оз	озгон-дурмун	гон-дур-мун	озгон-дурсуң	гон-дурсуң	озгон-дур	гон-дур
Көн	көнгөн-дүрмүн	гөн-дүр-мүн	көргөн-дүрсүң	гөн-дүрсүң	көргөн-дүр	гөн-дүр
Сат	саткан-дырмын	кан-дыр-мын	саткан-дырсың	кан-дырсың	саткан-дыр	кан-дыр
Жет	жеткен-дирмин	кен-дир-мин	жеткен-дирсиң	кен-дирсиң	жеткен-дир	кен-дир
Корк	корккон-дурмун	кон-дур-мун	корккон-дурсуң	кон-дурсуң	корккон-дур	кон-дур
Өт	өткөн-дүрмүн	көн-дүр-мүн	өткөн-дүрсүң	көн-дүрсүң	өткөн-дүр	көн-дүр

II Көптүк жөнөкөй түрү

Этиш-тер	I жак биз	мүчө-лөрү	II жак силер	мүчөлөрү	III жак алар	мүчө-лөрү
Кара	караган-дырбыз	ган-дыр-быз	караган-дырсыңар	ган-дырсыңар	караш-кандыр	ыш-кандыр
Сөз	сезген-дирбиз	ген-дир-биз	сезген-дирсиңер	ген-дирсиңер	сезиш-кендир	иш-кендир
Оз	озгон-дурбуз	гон-дур-буз	озгон-дурсуңар	гон-дурсуңар	озуш-кандыр	уш-кандыр
Көн	көнгөн-дүрбүз	гөн-дүр-бүз	көргөн-дүрсүңөр	гөн-дүрсүңөр	көнүш-көндүр	үш-көндүр
Сат	саткан-дырбыз	кан-дыр-быз	саткан-дырсыңар	кан-дырсыңар	сатыш-кандыр	ыш-кандыр
Жет	жеткен-дирбиз	кен-дир-биз	жеткен-дирсиңер	кен-дирсиңер	жетиш-кендир	иш-кендир
Корк	корккон-дурбуз	кон-дур-буз	корккон-дурсуңар	кон-дурсуңар	коркуш-кандыр	уш-кандыр
Өт	өткөн-дүрбүз	көн-дүр-бүз	өткөн-дүрсүңөр	көн-дүрсүңөр	өтүш-көндүр	үш-көндүр

III Жекелик сылык түрү

Этиштер	жак сиз	мүчөлөрү
<i>Кара</i>	<i>карагандырсыз</i>	<i>ган-дыр-сыз</i>
<i>Сез</i>	<i>сезгендирсиз</i>	<i>ген-дир-сиз</i>
<i>Оз</i>	<i>озгондурсуз</i>	<i>гон-дур-суз</i>
<i>Көн</i>	<i>көнгөндүрсүз</i>	<i>гөн-дүр-сүз</i>
<i>Сат</i>	<i>саткандырсыз</i>	<i>кан-дыр-сыз</i>
<i>Жет</i>	<i>жеткендирсиз</i>	<i>кен-дир-сиз</i>
<i>Корк</i>	<i>корккондурсуз</i>	<i>кон-дур-суз</i>
<i>Өт</i>	<i>өткөндүрсүз</i>	<i>көн-дүр-сүз</i>

IV Көптүк сылык түрү

Этиштер	II жак сиздер	мүчөлөрү
<i>Кара</i>	<i>карагандырсыздар</i>	<i>ган-дыр-сыздар</i>
<i>Сез</i>	<i>сезгендирсиздер</i>	<i>ген-дир-сиздер</i>
<i>Оз</i>	<i>озгондурсуздар</i>	<i>гон-дур-суздар</i>
<i>Көр</i>	<i>көргөндүрсүздөр</i>	<i>гөн-дүр-сүздөр</i>
<i>Сат</i>	<i>саткандырсыздар</i>	<i>кан-дыр-сыздар</i>
<i>Жет</i>	<i>жеткендирсиздер</i>	<i>кен-дир-сиздер</i>
<i>Корк</i>	<i>корккондурсуздар</i>	<i>кон-дур-суздар</i>
<i>Өт</i>	<i>өткөнөүрсүздөр</i>	<i>көн-дүр-сүздөр.</i>

Иш 132. Төмөнкү этиш сөздөрдү байыркы күдүк чакка келтирип, жат-тап чыккыла.

Карма, бер, ото, өр, чап, чеч, кош, жүр.

Иш 133. Ырды окуп чыккыла. Өткөн чак этиштерди таап, алардын кайсы чакта, кайсы жакта тургандыгын айтып бергиле.

ЧОЛПОНБАЙ

Асмандан чолпон чачырап,
Ай нурун төккөн убагы.
Ак сакал Дуулат карыя
Күмүштөй сакал сылады.
„Аты Чолпон болсун“—деп,
Бактылуу күнү төрөдү.
Аты Чолпон болду—деп,
Ак бешикке бөлөдү.

Азамат болсо баласы,
Ата-эненин медеги.
Эскиден бери эрлердин
Элине тийген кереги.
Ошондой эрдин бир өзү—
Кыргыздын Чолпон берени.
Каруудан кызыл кан агып,
Кармаштын күчү тунганда,

Күрсүлдөп бомба жарылып,
 Күн бетин бүркөп турганда.
 Душмандын огу мөндүрдөй
 Туюктап жолду бууганда.
 Айланчыктап шум өлүм,
 Арсыз колун сунганда.
 Душмандар терең бекинип
 Дон суусунун жарында,
 Пулемёт менен ок төгүп,
 Дарыяны басты жалынга.
 Кечүүнүн жайын таба алат,
 Кызылдар
 Кезенип турган чагында.
 Кыргыздан кыраан Чолпонбай
 Кылчайып туруп сүйлөдү:
 „...Талашка түшкөн дарыядан
 Курмандык бербей кечпейбиз.
 Чечилбей турган түйүндү
 Кыйратнай туруп чечпейбиз,
 Пулемёт жаагын басууга
 Мен барайын, жолдоштор!
 Максатка ансыз жетпейбиз
 Кан кечишкен кармашта.“
 Кайратты сонун көргөздү,
 Талашып жаткан дарыядан
 Тартынбай Чолпон эр кечти.
 Калкыган сууну как жарып,
 Кашатка чыга бергенде,
 Жаадырлы огун душмандар
 Жаш жолборсту көргөндө.
 Жолду ачмак Чолпонбай
 Артында жүргөн эрлерге.

Боору менен эмгектеп,
 Бомба менен урса да,
 Автоматтан ок төгүп,

Эчен айла курса да,
 Жакын барып жанына
 Жалтанбай колун сунса да,
 Кирейин десе, эшик жок,
 Темирден үнкүр куруптур.
 Жыландай башы койкоктоп,
 Жылас алгыр пулемёт
 Ок жаадырып туруптур...
 Кайраттанып барган эр
 Кайтууну намыс санады
 Калк үчүн бүткөн азамат
 Камалды бузбай калабы.
 Кошулгандай сезилди
 Асман жердин танабы.
 Ок төгүп жаткан пулемёттун
 Оозуна типтик карады...
 Кумсарып Чолпон кекенип:
 „Курманың болдум элим“—деп,
 Көөдөнүн бийик көтөрүп:
 „Милдетим ушул менин“—деп,
 „Кастарлап мени өстүргөн
 Кайыр кош,тууган жерим“—деп,
 Денесин окко таштады
 „Ажалын ушул сенин“—деп...
 Пулемёттун ок жолу
 Баа ырдын толду канына.
 Кайгырбай болду ыраазы
 Калк үчүн берген жанына...
 Тилин сууруп алгандай
 Пулемёт үнү басылды.
 Атылып жаткан октору
 Аркасында чачылды.
 Буулуп турган оттуу жол
 Бурган суудай ачылды.
 Бекинип жаткан душманды
 Бет алып эрлер качырды!

(Ү сөнбаев)

§ 102. Келер чак

Кыймыл-аракеттин, окуянын келечекте боло тургандыгын көрсөтүүчү этишти келер чак этиш дейбиз.

Мисалы: *Биздин көчөдө да майрам боло!* (И. Сталин.)
Мен азыр күү ойноймун (Горький). *Эми өкүмдү гана угузушат* (Горький). *Биздин жеңишибиз үчүн алга карай жүрөлү!* (И. Сталин.)

Жогорку сүйлөмдөрдөгү *болот, ойноймун, угузушат, жүрөлү* деген этиштер келер чакты көрсөтүштү.

Келер чак этиш экиге бөлүнөт: 1) жакынкы келер чак, 2) алыскы (арсар) келер чак.

1) Жакынкы келер чак. Кыймыл-аракеттин, окуянын жакында боло тургандыгын көрсөтүүчү этишти жакынкы келер чак дейбиз.

Жакынкы келер чакты *-а (е,-о,-ө)* мүчөсү түзөт. Жакынкы келер чак этиш жекелик, көптүк, жөнөкөй, сылык болуп үч жак менен жакталып өзгөрөт.

I Жекелик жөнөкөй түрү

Этиштер	I жак мен	мүчө- лөрү	II жак сен	мүчө- лөрү	III жак ал	мүчө- лөрү
<i>Ал</i>	<i>аламын</i>	<i>а-мын</i>	<i>аласың</i>	<i>а-сың</i>	<i>алат</i>	<i>а-т</i>
<i>Бер</i>	<i>беремин</i>	<i>е-мин</i>	<i>бересиң</i>	<i>е-сиң</i>	<i>берет</i>	<i>е-т</i>
<i>Кой</i>	<i>коёмун</i>	<i>о-мун</i>	<i>коёсуң</i>	<i>о-суң</i>	<i>коёт</i>	<i>ө-т</i>
<i>Көрсөт</i>	<i>көрсөтөмүн</i>	<i>ө-мүн</i>	<i>көрсөтөсүң</i>	<i>ө-сүң</i>	<i>көрсөтөт</i>	<i>ө-т</i>

II Көптүк жөнөкөй түрү

Этиштер	I жак биз	мүчө- лөрү	II жак силер	Мүчө- лөрү	III жак алар	мүчө- лөрү
<i>Ал</i>	<i>алабыз</i>	<i>а-быз</i>	<i>аласыңар</i>	<i>а-сың- лар</i>	<i>алышат</i>	<i>ыш-а-т</i>
<i>Бер</i>	<i>беребиз</i>	<i>е-биз</i>	<i>бересиңер</i>	<i>е-сиң- лер</i>	<i>беришет</i>	<i>иш-е-т</i>
<i>Кой</i>	<i>коёбуз</i>	<i>о-буз</i>	<i>көрсөсүңөр</i>	<i>о-суң- лар</i>	<i>коюшат</i>	<i>уш-а-т</i>
<i>Көрсөт</i>	<i>көрсөтөбүз</i>	<i>ө-бүз</i>	<i>көрсөтөсү- ңөр</i>	<i>ө-сүң- лөр</i>	<i>көрсөтү- шөт</i>	<i>үш-ө-т</i>

III Жекелик сылык түрү

Этиштер	II жак сиз	мүчөлөрү
<i>Ал</i>	<i>аласыз</i>	<i>а-сыз</i>
<i>Бер</i>	<i>бересиз</i>	<i>е-сиз</i>
<i>Кой</i>	<i>коёсуз</i>	<i>о-суз</i>
<i>Көрсөт</i>	<i>көрсөтөсүз</i>	<i>ө-сүз</i>

IV Көптүк сылык түрү

Этиштер	II жак сиздер	мүчөлөр
<i>Ал</i>	<i>аласыздар</i>	<i>а-сыз дар(лар)</i>
<i>Бер</i>	<i>бересиздер</i>	<i>е-сиз-дер</i>
<i>Кой</i>	<i>коёсуздар</i>	<i>о-суз-дар</i>
<i>Көрсөт</i>	<i>көрсөтөсүздөр</i>	<i>ө-сүз дөр</i>

Иш 134. Төмөнкү этиштерди жакынкы келер чакка келтирип, үч жак менен жактап чыккыла.

Айт, кел, отур, өс.

Иш 135. Төмөнкү текстти көчүрүп жазгыла. Андагы жакынкы келер чак этиштерди тапкыла жана алардын кайсы жакта, кайсы санда тургандыгын аныктагыла.

Кыргызстандын ойдуң жерлери, өрөндөрү жай убагында ысык келет. Мемиреп тийип турган ачык күндөр көп болот. Көгүлжүм тарткан асманга жарашкан, баштары мөңгүлөр менен капталган тоолордун бийик чокулары ачык болуп көрүнүп турат. Түш мезгили болгондо тоолордун баштарын түрмөктөлгөн ак булуттар чала баштайт. Алар коюуланып отуруп, тоолордун чокуларын курчап, көрсөтпөй калат. Түрмөктөлгөн булуттар өрөндөрдө да көчүп жүрө берет. Абада таралыңкы келген ичке тарткан кургак булуттар пайда болот.

(Б. А. Лунин)

Иш 136. Жогоркудай кылып иштегиле.

Кыргызстанда жайкысын күн ысык, жаан-чачын аз болот. Ошондуктан, көп жерлерде суунун күчү менен гана дыйканчылык иштери жүргүзүлөт. Бийик тоолордун этегине жаан көбүрөөк жаап, ным жетишердик болот. Нымдын бууга айланышы да анчалык күчтүү болбойт. Жердин нымы көпкө чейин сакталат. Бул жерде жерди сугарбастан эле, айыл чарба өсүмдүктөрүн айдап, дыйканчылыкты эркин жүргүзүүгө мүмкүн. Бул өңдүү жерди Кыргызстанда кайрак жер деп аташат. Кайсы бир жерлерде жердин астындагы суулар, жердин үстүнкү кыртышына жакын болот. Мындай жерлерге да кайрак эгин айдалат.

Кыргызстанда сур топурактуу кыртыштар көп.

Алар мол түшүм берет. Узак убакытка чейин жылуу болуп ачык тийип турган күндөр жана түшүм бере турган топурактар, тоодон агып түшкөн шар суулар Кыргызстандын айыл чарбасында эң баалуу өсүмдүктөрдү өнүктүрүүгө толук мүмкүндүктөрдү берет.

Дыйканчылыктын техникасы да өзгөртүлдү. Мурунку убактарда жеке дыйкандар жерди буурусун менен айдап, кетмен менен иштетчү эле. Азыркы кезде колхозчулар эгиндерди машинанын күчү менен иштешет. Мурун кыргыздар дыйканчылыкты аз кылышчу. Азыркы кезде дыйканчылык чарбанын эң маанилүү тармактарынын бири болуп калды.

Жаратылышты өзгөртүүчү орустун улуу окумуштуусу И. В. Мичуриндин жолун колдонгон советтик алдыңкы агротехникалык илим колхозчуларга жардам берди.

(Б. А. Лунин)

2) Алыскы (арсар) келер чак. Кыймыл-аракеттин, окуянын көп убакыттан кийин боло тургандыгын, же болорболбосу арсар экендигин көрсөткөн этиштерди алыскы (арсар) келер чак этиш дейбиз.

Мисалы: *Бир эки жылдан кийин сен да өсөрсүң. Мен окууну бүтүрүп келермин. Аңгыча Москвадан Зарлык да келип калар.*

Жогорку сүйлөмдөрдөгү *өсөрсүң, келермин, келип калар* деген сөздөр—арсар келер чак этиштер.

Алыскы (арсар) келер чакты—*ар* мүчөсү түзөт. Алыскы келер чак этиш жекелик, көптүк, жөнөкөй сылык болуп, үч жак менен жакталып өзгөрөт.

I Жекелик жөнөкөй түрү

Этиштер	I жак <i>мен</i>	мүчө- лөрү	II жак <i>сен</i>	мүчө- лөрү	III жак <i>ал</i>	мүчө- лөрү
<i>Жыйна</i>	<i>жыйнармын</i>	<i>ар-мын</i>	<i>жыйнарсың</i>	<i>ар-сың</i>	<i>жыйнаар</i>	<i>ар</i>
<i>Эк</i>	<i>эгермин</i>	<i>ер-мин</i>	<i>эгерсиң</i>	<i>ер-сиң</i>	<i>эгер</i>	<i>ер</i>
<i>Тос</i>	<i>тосормун</i>	<i>ор-мун</i>	<i>тосорсуң</i>	<i>ор-суң</i>	<i>тогор</i>	<i>ор</i>
<i>Өт</i>	<i>өтөрмүн</i>	<i>өр-мүн</i>	<i>өтөрсүң</i>	<i>өр-сүң</i>	<i>өтөр</i>	<i>өр</i>

II Көптүк жөнөкөй түрү

Этиштер	I жак <i>биз</i>	мүчө- лөрү	II жак <i>силер</i>	мүчө- лөрү	III жак <i>алар</i>	мүчө- лөрү
<i>Жыйна</i>	<i>жыйнаарбыз</i>	<i>ар-быз</i>	<i>жыйнаар- сыңар</i>	<i>ар-сың- ар</i>	<i>жыйнашар</i>	<i>ыш-ар</i>
<i>Эк</i>	<i>эгербиз</i>	<i>ер-биз</i>	<i>эгерсиңер</i>	<i>ер-сиң- ер</i>	<i>эгиштер</i>	<i>иш-ер</i>
<i>Тос</i>	<i>тосорбуз</i>	<i>ор-буз</i>	<i>тосорсуңар</i>	<i>ор-суң- ар</i>	<i>тосушар</i>	<i>уш-ар</i>
<i>Өт</i>	<i>өтөрбүз</i>	<i>өр-бүз</i>	<i>өтөрсүңөр</i>	<i>өр-сүң- өр</i>	<i>өтүшөр</i>	<i>үш-өр</i>

III Жекелик сылык түрү

Этиштер	II жак сиз	мүчөлөрү
<i>Жыйна</i>	<i>жыйнаарсыз</i>	<i>ар-сыз</i>
<i>Эк</i>	<i>эгерсиз</i>	<i>ер-сиз</i>
<i>Тос</i>	<i>тосорсуз</i>	<i>ор-суз</i>
<i>Өт</i>	<i>өтөрсүз</i>	<i>өр-сүз</i>

IV Көптүк сылык түрү

Этиштер	II жак сиздер	мүчөлөрү
<i>Жыйна</i>	<i>жыйнаарсыздар</i>	<i>ар-сыз-дар(лар)</i>
<i>Эк</i>	<i>эгерсиздер</i>	<i>ер-сиз-дер</i>
<i>Тос</i>	<i>тосорсуздар</i>	<i>ор-суз-дар</i>
<i>Өт</i>	<i>өтөрсүздөр</i>	<i>өр-сүз-дөр</i>

Иш 137. Төмөнкү этиш сөздөрдү арсар келер чакка келтирип, үч жак менен жактап чыккыла.

Бас, бил, токто, өт.

Иш 138. Төмөнкү текстти окуп чыккыла. Андагы жакынкы жана алыскы келер чакты көчүрүп жазып, кайсы жак, кайсы санда тургандыгын айтып бергиле.

ӨМҮР

Кайран өмүр жыйырма беш
Жашка барар болсочу,
Кайран жанды кол менен
Жасап алар болсочу.

Балалыкта гүл жайнап,
Балапан куштай толорсун.

Кайран өмүр өткөн соң,
Кайрылып келбей коёрсун.

Аргымак болсоң ноёрсун,
Ак болот болсоң жоёрсун,
Алтындай өмүр өткөн соң,
Артыңа келбей коёрсун.

(Токтогул)

Иш 139. Бул ырды да жогоркудай кылып иштегиле.

КОШ, ЭЛИМ!

... Ушундан келсем кутулуп, Керимбай, оёрумун сенин кө- зүндү. Аман келсем айланып, Алармын сенден өчүмдү. Буту, колум кишенде	Мунайып алыс кетемин. Аман болсом алтын баш, Айланып кайра жетемин. Келтирер бекен жараткан Керимбайдын кезегин.
---	--

(Токтогул)

Келер чак этишти жогоруда айтылган мүчөлөрдөн башка **-мак, -макчы, -май** мүчөлөрү да түзүшөт.

Мисалы:

Жекелик жөнөкөй түрү

- I жак. *Мен алмакмын, алмакчымын.*
- II жак. *Сен алмаксың, алмакчысың.*
- III жак. *Ал алмак, алмакчы.*

Көптүк жөнөкөй түрү

- I жак. *Биз алмакпыз, алмакчыбыз.*
- II жак. *Силер алмаксыңар, алмакчысыңар.*
- III жак. *Алар алышмак, алышмакчы.*

Жекелик сылык түрү

- I жак. —
- II жак. *Сиз алмаксыз, алмакчысыз.*
- III жак. —

Көптүк сылык түрү

- I жак. —
- II жак. *Сиздер алмаксыздар, алмакчысыздар.*
- III жак. —

-мак, -макчы мүчөлөрү айкашкан этиштерден кийин *бол* деген этишке этиштин **-ды** мүчөсү жана жак мүчөлөр айкашуу жолу менен да келер чак этиш түзүлөт. Мисалы:

Жекелик жөнөкөй түрү

- I жак. *Мен алмак болдум, алмакчы болдум.*
- II жак. *Сен алмак болдуң, алмакчы болдуң.*
- III жак. *Ал алмак болду, алмакчы болду.*

Көптүк жөнөкөй түрү

- I жак. *Биз алмак болдук, алмакчы болдук.*
II жак. *Силер алмак болдуңар, алмакчы болдуңар.*
III жак. *Алар алмак болушту (алмак болду), алыш-
макчы болушту (алмакчы болду).*

Жекелик жана көптүк сылык түрү

- I жак. —
II жак. *Сиз алмак болдуңуз, алмакчы болдуңуз.*
II жак. *Сиздер алмак болдуңузда, алмакчы болду-
ңузда.*
III жак. —
-май мүчө айкашкан этиштен кийин *бол* деген этиш жак
мүчөлөр менен келип да келер чак этиш түзүлөт. Мисалы:

Жекелик жөнөкөй түрү

- I жак. *Мен алмай болдум.*
II жак. *Сен алмай болдуң.*
III жак. *Ал алмай болду.*

Көптүк жөнөкөй түрү

- I жак. *Биз алмай болдук.*
II жак. *Силер алмай болдуңар.*
III жак. *Алар алмай болушту.*

Жекелик жана көптүк сылык түрү

- I жак. —
II жак. *Сиз алмай болдуңуз.*
II жак. *Сиздер алмай болдуңузда.*
III жак. —

§ 103. Учур чак

Кыймыл-аракеттин кызык жүрүп жаткандыгын көрсөтүүчү этиштерди учур чак этиш дейбиз. Мисалы:

...азыр биздин аскерлерибиз ал дивизиялардын калган каткандарын талкалоону аяктап жатат. (И. Сталин, Октябрь Революциясынын 27 жылдыгы жөнүндөгү докладынан.) Родинанын көз каранды эместиги жана ар-намысы үчүн советтик аялдар, кыздар жана жигиттер эмгек фронтунда эрдикти жана баатырдыкты көрсөтүп жатышат. (И. Сталин.) Биздин класстын тазалыгы үчүн болгон күрөш натыйжалуу өтүп жатат. (ЛЖ.) Мен окуп отурам. Сен жазып жатасың.

Жогорку сүйлөмдөрдөгү аяктап жатат, көрсөтүп жатышат, өтүп жатат, окуп отурам, жазып жатасың деген сөздөр —учур чак этиштер.

Учур чак этиштер *-ып*, *-а* мүчөлөрү негизги этишке улаанып, *жат*, *жүр*, *отур*, *тур* деген жардамчы (көмөкчү) этиш-

терге жакынкы келер чактын *а* мүчөсү жана жак мүчөлөр айкашуу жолу менен түзүлөт.

Мисалы: *окуп жатамын, иштеп жүрөсүң, жазып оту-
рат, туруп турат ж. б.*

-ып мүчөсү аягы *-п, -м* тыбыштары менен келген этиштер-
ге айкашканда *-ып* мүчөсүнүн үндүүсү сыйлыгышып калып,
этиштин үндүүсү созулмага айланат.

Мисалы: *чап—чаап жатам, тап—таап жатам, там—
таамп турат, таамп жатат -а* мүчөсү бар, *кел* деген
этиштерге уланып, андан кийин *жат* деген жардамчы этиш
жак менен келгенде гана учур чакты көрсөтүшөт.

Мисалы: *бара жатам, келе жатам, бара жатасың, ке-
ле жатасың, бара жатат, келе жатат.*

Башка учурларда келер чакты көрсөтүшөт: *окуй турасың,
окуй жатасың, бара көрөм, бара жүрөм, ала келет, бара
көрөбүз.*

Учур чак этиштер да жекелик, көптүк, жөнөкөй, сылык
болуп, үч жак менен жакталып өзгөрүшөт.

I Жекелик жөнөкөй түрү

Этиштер	I жак мен	II жак сен	III жак ал
<i>Оку</i>	<i>окуп жатам</i>	<i>окуп жатасың</i>	<i>окуп жатат</i>
<i>Иште</i>	<i>иштеп жүрөм</i>	<i>иштеп жүрөсүң</i>	<i>иштеп жүрөт</i>
<i>Жаз</i>	<i>жазып оту- рам</i>	<i>жазып отурасың</i>	<i>жазып оту- рат</i>
<i>Тур</i>	<i>туруп турам</i>	<i>туруп турасың</i>	<i>туруп турат</i>
<i>Кел</i>	<i>келе жатам</i>	<i>келе жатасың</i>	<i>келе жатат</i>
<i>Бар</i>	<i>бара жатам</i>	<i>бара жатасың</i>	<i>бара жатат</i>

II Көптүк жөнөкөй түрү

Этиштер	I жак биз	II жак силер	III жак алар
<i>Оку</i>	<i>окуп жата- быз</i>	<i>окуп жатасыңар</i>	<i>окуп жаты- шат</i>
<i>Иште</i>	<i>иштеп жүрө- бүз</i>	<i>иштеп жүрөсү- ңөр</i>	<i>иштеп жүрү- шөт</i>
<i>Жаз</i>	<i>жазып оту- рабыз</i>	<i>жазып отурасы- ңар</i>	<i>жазып оту- рушат</i>
<i>Тур</i>	<i>туруп тура- быз</i>	<i>туруп турасыңар</i>	<i>туруп туру- шат</i>
<i>Кел</i>	<i>келе жата- быз</i>	<i>келе жатасыңар</i>	<i>келе жаты- шат</i>
<i>Бар</i>	<i>бара жата- быз</i>	<i>бара жатасыңар</i>	<i>бара жаты- шат</i>

III Жекелик жана көптүк сылык түрү

Этиштер	II жак сиз	II жак сиздер
<i>Оку</i>	<i>окуп жатасыз</i>	<i>окуп жатасыздар</i>
<i>Иште</i>	<i>иштеп жүрөсүз</i>	<i>иштеп жүрөсүз- дөр</i>
<i>Жаз</i>	<i>жазып отурасыз</i>	<i>жазып отура- сыздар</i>
<i>Тур</i>	<i>туруп турасыз</i>	<i>туруп турасыз- дар</i>
<i>Кел</i>	<i>келе жатасыз</i>	<i>келе жатасыздар</i>
<i>Бар</i>	<i>бара жатасыз</i>	<i>бара жатасыздар</i>

Иш 140. Төмөнкү этиш сөздөрдү учур чакка келтирип жактап чыккыла.

Окут, үйрөт, тер, узат, көр.

Иш 141. Төмөнкү ырды окуп чыгып, учур чак этиштерди таап айтып бергиле.

КАЧЫП КЕЛЕ ЖАТКАНДА

Түндө көрбөй уйкуну
Жүрүп келе жатамын.
Жолдон чыккан үй болсо,
Сурап ичип тамагын
Кирип келе жатамын.
Элге жетип калгансып,
Көтөрүлүп жүрөгүм,
Күлүп келе жатамын.
Комузумдун кулагын
Бурап келе жатамын.

Ар-намысты ойлобой,
Эл кыдырып кайырды
Сурап келе жатамын.
Балта менен сомдогон
Комузум—оор карагай.
Ал карагай комузум
Оокатыма жарады ай.
Айыл болсо, келемин,
Аябай чертип беремин.

(Токтогул)

§ 104. Чактардын колдонулушу

Оозеки сүйлөгөнүбүздө да, жазуу речте да этиштин чактары форма жагынан бир түрдүү болгону менен маани жагынан экинчи түрдүү да болуп калат, башкача айтканда:

1. Жакынкы келер чак учур чактын маанисинде да колдонулат: *Мен университетте окуймун. Күнүнө сегиз сааттан сабак болот. Анда профессорлор, докторлор, илимдин кандидаттары иштешет.* Жогорку сүйлөмдөрдөгү окуймун,

болот, иштешет деген этиштер жакынкы келер чактын формасында турушканы менен маани жагынан учур чакты көрсөтүп турушат.

2. Жакынкы келер чак өткөн чактын маанисинде да колдонулат: *Өткөн жылы Алтынай Москвага барат. Мен ал кезде университетте окуйм. Эки жылдан кийин мен окууну бүтүп кетем.*

Жогорку сүйлөмдөрдөгү *барат, окуйм, бүтүп кетем* деген этиштер жакынкы келер чактын формасында турушту да, өткөн чактын маанисин берди.

3. Өткөн окуяны азыр эле өтүп жаткандай кылып сүйлөгөнүбүздө, же жазганыбызда учур чакты өткөн чактын маанисинде колдонобуз:

Мисалы: *Кечээ эртең менен үйдөн чыгып келе жатам. Шашып келе жатсам, алдымдан машина чыгат. Машинага адамдар отуруп жатышат...*

Жогорку сүйлөмдөрдөгү *чыгып келе жатам, чыгат, отуруп жатышат* деген этиштер учур чактын формасында турган менен өткөн чактын маанисинде колдонулду.

4. Өткөн чак этиштер келер чактын маанисинде да колдонулат.

Мисалы: *Эгер машина табылса, бүгүн районго чыгып кетембиз, табылбаса, барбай калдык дей бер.*

Иш 142. Төмөнкү ырды окуп чыккыла. Этиштерди көчүрүп жазып, кайсы чак кайсы чактын ордуна колдонулуп тургандыгын айтып бергиле.

ТРАКТОРИСТ АШЫМБАЙ

Гимнин чалат талаанын,
Тракторист Ашымбай.
Тамылжыйт жүзү, кубанат,
Тынчтык күндүн жазындай.
Сүйгөнү бар иши бар,
Минген болот атындай.

Трактордун мотору
Тынымы жок айланат.
Жер үстүндө кайыктай,
Жеништүүдөй шай барат.
Эмгек тери бууланып,
Асман бети майланат.

Тракторист Ашымбай
Жөнөй берет алгалап.
Кара жерди силкинттип,
Кыртыштарын майдалап.
Келечектин түшүмүн
Тигип барат саймалап.

Күндүн нуру күлүндөп,
Ашымбайга эркелейт.
Күндө үч-төрт норманы
Аткарууга энтелент.
Алдынкынын орунун
Андан бөлөк ким ээлейт.

Мактагандай Ашымды
Түн чолпону жымындайт.
„Дагы арбытсам экен“—деп,
Ал ичинен кымындайт.
Тракторго үн кошуп,
Кубулжутуп ыр ырдайт.

— „Ойду-тоону томкорор
Болот тулпар мингеним.
Алкыш нурун чагылтаар
Адал эмгек сүйгөнүм.

Арышта, болот тулпарым,
Айлана шаңга бөлөнсүн.
Башкарып жүргөн Ашымың
Даңк менен гүлдөп көгөрсүн.
Тракторист Ашымбай
Талаа бетин саймалайт.

Эркелетип жазгы жел,
Эрдин бетин аймалайт.
Ыраазы болуп уулуна
Таалайга баткан эл карайт.

(Бейшеналиев)

Иш 143. Төмөнкү текстти окуп чыгып, этиш сөздөрдү таап, алардын жагын, чагын, санын жөнөкөй, сылык экендигин аныктап айтып бергиле.

Биз, тынчтыкты жактоочулардын үчүнчү конференциясына Москвада чогулган Советтик Социалисттик Республикалар Союзунун бардык элдеринин өкүлдөрү, тынчтыкты сактоонун улуу кыймылына өз Родинабыздын чегинен тышкары жерлерде катышып жаткандарга жалындуу салам айтабыз.

Тынчтыктын лагеринин күчтөрү күндөн күнгө кебелбестен өсүп жана чыңалып бара жатат. Дүйнөлүк жаңы согуштун реалдуу коркунучун сезүү менен, өздөрүнүн социалдык, саясий же диний көз караштарынын айырмаларына карабастан, ак ниет адамдардын бардыгы тынчтыкты активдүү сактоочулардын катарларына кошулуп олтурушат.

Тынчтыкты жактоочулардын кыймылы биздин мезгилибиздеги элдик эн улуу кыймылга айланды. Адамзаттын тарыхында болуп көрбөгөн эл аралык эки референдумдун¹ 500 миллиондон ашык киши колдорун койгон, атом куралына тыюу салуу жөнүндөгү Стокгольм чакырыгына кол коюуну жыйноонун жана ушул кезге чейин 600 миллионго жакын киши кол койгон, беш улуу державанын ортосунда Тынчтыктын Пактисин түзүү жөнүндөгү Үндөөгө кол коюуну жыйноо боюнча азыр өтүп жаткан кампаниянын талашсыз түрдө ийгиликтүү болгондугу ага ачык далил болуп саналат.

Совет адамдары тынчтык үчүн туруктуулук менен күрөшүшөт, анткени—агрессивдүү согушту адамзаттын алдындагы эң зор кылмыш деп, дүйнө жүзүндөгү жөнөкөй адамдар үчүн абдан чоң кырсык деп эсептешет. 117 миллиондон ашык советтик граждандар, Тынчтыктын Пактисин түзүү жөнүндөгү, Тынчтыктын Бүткүл дүйнөлүк Советинин Үндөөсүнө кол коюу менен, өздөрү АКШнын, Англиянын, Франциянын жана дүйнө жүзүндөгү башка бардык өлкөлөрдүн элдери менен тынчтыкта жана достукта жашоону каалагандыктарын билдиришти.

(Бүткүл союздук үчүнчү тынчтык конференциясынын үндөөсүнөн. ЛЖ 2/XII 1951-инчи жылдагы санында.)

Иш 144. Жогоркудай кылып иштегиле.

¹ Жалпы калктын добушуна салуу.

ЖАЗГЫ ЭМГЕК.

Каардуу суук кыш кетип,
Кабат-кабат муз кетип.
Эркиндик жазы жаңырып,
Эпкиндүү жайнап күч жетип.
Жаз келди жайнап буралып,
Жаркырап сайдан суу агып,
Эпкиндүү колхоз күжүрмөн,
Эмгекке кирип шыманып.
Эмгекчилер жашарып,
Эртелеп кошун чыгарып.
Талбаган күчтүү трактор,
Күчүндө турат чыңалып.
Кара жерди каңтарып,
Асылын сыртка чыгарып.
Ала салып чым-турпак,
Уктагандай суналып.
Башкарма турат башында,
Жүрөгү толкуп кубанып.
Толук урук дапдаяр,
Артынан удаа себишип.
«Ала калган жокпу» — деп,
Аралашып көрүшүп.
«Эгиндин жери болду» — деп,
«Эртелеп план толду» — деп,
Кызылча менен пахтанын,
Жерин өлчөп беришип.
Кара жер бети көгөрүп,
Тукабадай кулпунуп.
Каркыра, турна келгин куш,
Кабар салып кыйкырып.
Абасы таза, эркин жаз,
Атыр шамал жыт уруп.
Асмандан жамгыр төгүлүп,
Ак мөңгү эрип атылып!
Эркек, аял эпкиндүү,
Эмгекке кирип умтулуп.
Ак тескей бети көрүндү,
Ак карда жаткан тумчугуп.
Аскалуу тоолор жаркырап,
Эпкиндүү дабыш үн чыгып.
Бетинде бадал токойдон,
Берметтей жайнап гүл чыгып.
Дүркүрөп өсүп бак-дарак,
Түрдүү мончок тагынып,
Жер бети гүлдөп жайнады.

(Үмөталиев)

§ 105. Этиштин маанисине карай бөлүнүшү

Өтүнүч-сурануу этиштер. -*Чы* мүчөсү аркылуу өтүнүүнү, суранууну билдирүүчү этиштерди өтүнүч-сурануу этиштер дейбиз.

Бул этиш жекелик-көптүк, жөнөкөй-сылык болуп, үч жак менен жакталып өзгөрөт.

I Жекелик жөнөкөй түрү

Этиштер	I жак <i>мен</i>	II жак <i>сен</i>	III жак <i>ал</i>
<i>Сана</i>	<i>санайынчы</i>	<i>саначы</i>	<i>санасынчы</i>
<i>Ор</i>	<i>ороюнчу</i>	<i>орчу</i>	<i>орсунчу</i>
<i>Оку</i>	<i>окуюнчу</i>	<i>окучу</i>	<i>окусунчу</i>
<i>Көр</i>	<i>көрөйүнчү</i>	<i>көрчү</i>	<i>көрсүнчү</i>

II Көптүк жөнөкөй түрү

Этиштер	I жак <i>биз</i>	II жак <i>сиздер</i>	III жак <i>алар</i>
<i>Сана</i>	<i>санайлычы</i>	<i>санагылачы</i>	<i>санашсынчы</i>
<i>Ор</i>	<i>оролучу</i>	<i>оргулачы</i>	<i>орушсунчу</i>
<i>Оку</i>	<i>окуйлучу</i>	<i>окугулачы</i>	<i>окушсунчу</i>
<i>Көр</i>	<i>көрөлүчү</i>	<i>көргүлөчү</i>	<i>көрүшсүнчү</i>

III Жекелик жана көптүк сылык түрү

Этиштер	II жак <i>сиз</i>	II жак <i>сиздер</i>
<i>Сана</i>	<i>санаңызчы</i>	<i>санаңыздарчы</i>
<i>Ор</i>	<i>оруңузчу</i>	<i>оруңуздачы</i>
<i>Оку</i>	<i>окуңузчу</i>	<i>окуңуздачы</i>
<i>Көр</i>	<i>көрүңүзчү</i>	<i>көрүңүздөрчү</i>

Иш 145. Төмөнкү этиштерди өтүнүч-сурануу этишке келтирип жактап чыккыла.

Бил, ал, кечикпе, үйрөн.

Шарттуу этиш. -*са* мүчөсү аркылуу шартты көрсөткөн этиштерди шарттуу этиштер дейбиз.

Шарттуу этиштер да жекелик, көптүк, жөнөкөй, сылык болуп, үч жак менен жакталып өзгөрөт.

I Жекелик жөнөкөй түрү

Этиштер	I жак мен	II жак сен	III жак ал
Бар	барсам	барсаң	барса
Кел	келсем	келсең	келсе
Бол	болсом	болсоң	болсо
Бөл	бөлсөм	бөлсөң	бөлсө

II Көптүк жөнөкөй түрү

Этиштер	I жак биз	II жак силер	III жак алар
Бар	барсак	барсаңар	барышса
Кел	келсек	келсеңер	келишсе
Бол	болсок	болсоңор	болушса
Бөл	бөлсөк	бөлсөңөр	бөлүшсө

Иш 146. Төмөнкү ырды окугула, шарттуу этиштерди таап, кайсы жакта, кайсы санда экенлигин айтып бергиле.

Тилек этиш. Кыймыл, аракет, окуянын болушун тилегендикти көрсөткөн этиштерди тилек этиштер дейбиз.

Тилек этиштер этиш сөздөргө **-гай** мүчөсү уланып, **эле, экен** деген жардамчы сөздөр жанаша айтылып түзүлөт.

Бул этиш жекелик-көптүк, жөнөкөй-сылык болуп, жакталып өзгөрөт, бирок мүчөлөр жардамчы сөздөргө айкашат.

I Жекелик жөнөкөй түрү

Этиштер	I жак мен	II жак сен	III жак ал
Бар	баргай элем	баргай элең	баргай эле
Кел	келгей элем	келгей элең	келгей эле
Бол	болгой элем	болгой элең	болгой эле
Көр	көргөй элем	көргөй элең	көргөй эле
Ат	аткай элем	аткай элең	аткай эле
Жет	жеткей элем	жеткей элең	жеткей эле
Ток- тот	токтоткой элем	токтоткой элең	токтоткой эле
Өс	өскөй элем	өскөй элең	өскөй эле

II Көптүк жөнөкөй түрү

Этиштер	I жак биз	II жак силер	III жак алар
Бар	баргай элек	баргай элеңер	барышкай эле
Кел	келгей элек	келгей элеңер	келишкей эле
Бол	болгой элек	болгой элеңер	болушкай эле
Көр	көргөй элек	көргөй элеңер	көрүшкөй эле
Ат	аткай элек	аткай элеңер	атышкай эле
Жет	жеткей элек	жеткей элеңер	жетишкей эле
Ток- тот	токтоткой элек	токтоткой элеңер	токтотушкай эле
Өс	өскөй элек	өскөй элеңер	өсүшкөй эле

Эскертүү: Көптүк жөнөкөй түрүнүн III жагында көптүктү көрсөтүүчү **-ыш** мүчөсү **-гай** мүчөсүнөн мурда айкашат.

III Жекелик жана көптүк сылык түрү

Этиштер	II жак сиз	II жак сиздер
Бар	баргай элеңиз	баргай элеңиздер
Кел	келгей элеңиз	келгей элеңиздер
Көр	көргөй элеңиз	көргөй элеңиздер
Ат	аткай элеңиз	аткай элеңиздер
Жет	жеткей элеңиз	жеткей элеңиздер
Токтот	токтоткой элеңиз	токтоткой элеңиздер
Өс	өскөй элеңиз	өскөй элеңиздер

Тилек этиш **экен** деген сөздүн жардамы менен түзүлгөндө этишке **-са** мүчөсү айкашат да, жак мүчөлөр ошол **-са** мүчөдөн кийин айкашышат, **экен** деген сөз эң аягында келет.

I Жекелик жөнөкөй түрү

Этиштер	I жак мен	II жак сен	III жак ал
Бар	барсам экен	барсаң экен	барса экен
Кел	келсем экен	келсең экен	келсе экен
Бол	болсом экен	болсоң экен	болсо экен
Көр	көрсөм экен	көрсөң экен	көрсө экен

II Көптүк жөнөкөй түрү

Этиштер	I жак биз	II жак силер	III жак алар
Бар	барсак экен	барсаңар экен	барышса экен
Кел	келсек экен	келсеңер экен	келишсе экен
Бол	болсок экен	болсоңор экен	болушса экен
Көр	көрсөк экен	көрсөңөр экен	көрүшсө экен

III Жекелик жана көптүк сылык түрү

Этиштер	II жак сиз	II жак сиздер
Бар	барсаңыз экен	барсаңыздар экен
Кел	келсеңиз экен	келсеңиздер экен
Бол	болсоңуз экен	болсоңуздар экен
Көр	көрсөңүз экен	көрсөңүздөр экен

Иш 147. Төмөнкү этиш сөздөрдү тилек этишке келтирип жактап чыккыла.

Гүлдө, өнүк, уюштур, башта, ук, сез.

Иш 148. Төмөнкү ырды окуп чыккыла. Андагы тилек этиштерди таап, кандай жол менен уюшулгандыгын жана кайсы жакта, кайсы санда экендигин аныктагыла.

ТИЛЕК

Эрик таны
 Супа салбай жарк этип,
 Европада,
 Кытайда да атса экен.
 Көнтөрүштүн
 Кызыл туусу кылкылдап,
 Дагы, дагы
 Жердин жүзүн басса экен.
 Дүйнө жүзүн
 Коммунизм жеңди деп,
 Кары тарых
 Өз бетине жазса экен.
 Жазса экен тарых
 Жазса экен.
 Атса экен таң,

Атса экен.
 Пролетарлар
 Көптү көрүп каныккан.
 Жарак алып,
 Зор майданга чыкса экен.
 Култундаган
 Фашисттерге жаадырып,
 Пагондорун
 Баштан аяк тытса экен.
 Кытайдагы
 Айыгышкан, күрөшкөн
 Кызыл балбан
 Торой чалып, жыкса экен.
 Жыкса экен балбан,
 Жыкса экен.
 Каптаган торду
 Тытса экен.

.
 Жок бул эмес!..
 Турмуш сыры ачылат!
 Туйлап, туйлап
 Соккон жүрөк басылат.
 Өчпөй турган
 Коммунизм фонары
 Европада,
 Кытайда да
 Асылат.

(Турусбеков)

Өкүнүч (кайгыруу) этиш. Кайгырып, капаланып, өкүнгөндүктү көрсөтүүчү этиштерди өкүнүч этиштер дейбиз.

Өкүнүч этиш шарттуу этиштин *-са* мүчөсү менен *-чы* мүчөсү аркылуу түзүлөт.

Бул этиш жекелик, көптүк, жөнөкөй, сылык болуп, үч жак менен жакталып өзгөрөт, бирок жак мүчөлөр *-са* мүчөдөн кийин айкашышат.

I Жекелик жөнөкөй түрү

Этиштер	I жак мен	II жак сен	III жак ал
Оку	окусамчы	окусаңчы	окусачы
Бер	берсемчи	берсеңчи	берсечи
Кой	койсомчу	койсоңчу	койсочу
Көр	көрсөмчү	көрсөңчү	көрсөчү

II Көптүк жөнөкөй түрү

Этиштер	I жак биз	II жак силер	III жак алар
Оку Бер Кой Көр	окусакчы берсекчи койсокчу көрсөкчү	окусаңарчы берсеңерчи койсоңорчү көрсөңөрчү	окушсачы беришсечи коюшсачы көрүшсөчү

III Жекелик жана көптүк сылык түрү

Этиштер	II жак сиз	II жак сиздер
Оку Бер Кой Көр	окусаңызчы берсеңизчи койсоңузчу көрсөңүзчү	окусаңыздарчы берсеңиздерчи койсоңуздарчы көрсөңүздөрчү

Иш 149. Төмөнкү этиштерди жактап чыккыла.

Иште, кал, жой, көн.

Иш 150. Төмөнкү ырды окуп чыгып, өкүнүч этиштерди таап, жагын, санын айтып бергиле.

ӨМҮР

Ат арыбас болсочу,
Жаш карыбас болсочу,
Жаратканы чын болсо,
Жай-жайына койсочу.

Кызыл оңбос болсочу,
Кыз кубарбас болсочу,
Көгөргөнү чын болсо,
Гүлдөр солбос болсочу.

Жибек оңбос болсочу,
Жигит өлбөс болсочу,
Жигит менен кыз өлсө,
Жерге көмбөс болсочу.

Чөп куурабас болсочу,
Көз тунарбас болсочу,
Кызыл жүзү бозоруп
Кыз кубарбас болсочу.

Картаң өмүр жыйырма беш
Жашка барар болсочу,
Кайран жанды кол менен
Жасап алар болсочу.

Өзөнгө элим толсочу,
Өмүр өтпөс болсочу,
Жашка ажал келбес болсочу,
Жакшы адам өлбөс болсочу.

(Токтогул)

Жалыныч жана тиленүү этиш. Жароокердикти, жалынгандыкты көрсөтүүчү этиштерди жалыныч жана тиленүү этиш дейбиз.

Бул этиш негизинен экинчи жакка карата айтылат жана бул этиш-гой деген мүчө, -көр деген сөз түзөт. Мисалы:

I Жекелик түрү

*Сен ичегой, иче көр.
Сен келегой, келе көр.
Сен турагой, бара көр.*

II Көптүк түрү

*Силер ичегойгула, иче көргүлө.
Силер келегойгула, келе көргүлө.
Силер турагойгула, бара көргүлө.*

Буйрук этиштердин бардыгы эле жалыныч этишке келип айтыла берет.

Максат этиш.-мак,-макчы мүчөлөр аркылуу максатты, ниетти, каалагандыкты көрсөтүүчү этиштерди максат этиш дейбиз. Мисалы:

*Мен окумакмын, окумакчымын.
Сен окумаксың, окумакчысың.
Биз окумакпыз, окумакчыбыз.
Силер окумаксыңар, окумакчысыңар.
Сиз окумаксыз, окумакчысыз.
Сиздер окумаксыздар, окумакчысыздар.
Ал окумак, окумакчы.
Алар окушмак, окушмакчы.*

Жогорку этиштер келер чакта айтылышты.

Бул этиштерден кийин бол, эле, экен деген сөздөр да катар келишет, мындай учурда жак мүчөлөр ушулардан кийин уланышат. Мисалы:

Мен алмакчы болдум. Сен алмакчы болдуң. Ал алмакчы болду. Мен окумак болдум. Сен окумак болдуң. Ал окумак болду. Биз келмек болдук. Сиздер келмек болдуңузда (жогорку этиштер өткөн чакта айтылышты).

Мен иштемек элем. Сен иштемек элең. Ал иштемек эле. Мен иштемекчи экенмин. Сен иштемекчи экенсиң. Ал иштемекчи экен. Сиздер иштемекчи экенсиздер. Алар иштемекчи экен.

Максат этиш учур чакта да айтылат:

*Мен алмакчы болуп жатам, алмак болуп жатам.
Сен алмакчы болуп жатасың, алмак болуп жатасың.
Ал алмакчы болуп жатат, алмак болуп жатат ж. б.*

II Максат этиш-*ганы-уу,-га,-оо-го* мүчөлөрү аркылуу да түзүлөт.

Мисалы: *Валя Ленинградга окуганы келди. Мен шаарга пальто алганы келдим эле. Сен эмгекти мол алууга кириштиң. Каттоочулар мал каттоого кетишти.*

III-*гы* мүчөгө таандык мүчөлөр айкашуу менен жана кел деген этиш кошо айтылуу менен түзүлөт:

Жазгым келет, жазгың келет, жазгысы келет, жазгыбыз келет, жазгыңар келет, жазгышы келишет, жазгыңыз келет, жазгыңыздар келет. (Учур чак өткөн чактар менен да келет: жазгым келип жатат, жазгым келди ж. б.)

IV Жакынкы келер чактын үчүнчү жагынан кийин бол деген этишке-*чу* жана жак мүчөлөр айкашуу менен түзүлөт:

I Жекелик жөнөкөй айтылышы

*Мен жазат болчумун.
Сен жазат болчусуң.
Ал жазат болчу.*

II Көптүк жөнөкөй айтылышы

*Биз жазат болчубуз.
Силер жазат болчусуңар.
Алар жазышат болчу.*

III Сылык айтылышы

*Сиз жазат болчусуз.
Сиздер жазат болчусузда.*

Суроолуу этиш-*бы* мүчөсү аркылуу суроону билдирип турган этишти суроолуу этиш дейбиз.

- *бы* мүчөсү буйрук, өтүнүч, жалыныч, тилек этиштер менен айкашпайт, калган этиштердин көпчүлүгү менен айкаша берет. Мисалы:

*Билдимби, билдиңби, билдиби.
Кармадымбы, кармадыңбы, кармадыбы.
Үйрөндүңөрбү, иштедикпи, иштештиби.
Иштеп жүрөбү, билеби ж. б.*

1. Суроолуу этиштен кийин *эле, экен* деген жардамчы сөздөр келсе, суроо уланды ошол жардамчы сөздөргө айкашат, үндүүсү түшүп калат. Мисалы:

*Ал келди бекен, келди беле?
Сен окудуң беле, окудуң бекен?*

2. Суроолуу этиштерди-*бейм*, -го деген жардамчы сөздөр да түзүшөт.

Мисалы: *Алар эрте келишкен бейм?*
Биз анда кечигебиз го?

3. Интонация аркылуу да суроолуу этиш түзүлөт.

Мисалы: *Иван Москвадан келди да?*
Мен бардым?
Ал ырдады?

4. Этиштен кийин -ээ деген бекемдегич келип да суроолуу этиш түзүлөт.

Мисалы: *Сен былтыр Ленинградда болдуң ээ? Ал институту бүтүрдү ээ?*

Иш 151. Төмөнкү ырды окуп чыккыла. Андагы суроолуу этиштерди таап айтып бергиле.

ҮЧ КОЖО

Комуз чертип, ыр ырдап,
Сыйлайын бүгүн конокту.
Иштебейсиң элге окшоп,
Же бутуңар сынык, чолокпу?
Өлгөнүнчө „бер“ дейсиң,
Табасың кайдан соопту?
Зикир чалып күрсүлдөп,
Жаясың элге заарынды.
Беш тыйынга сатасың,
Намысың менен арынды.
Жалган айтып сабайсың,
Бир чымындай жаныңды.
Элден эгин алам деп,
Алдыңарга салынып,
Апкелесин кабыңды.
Эшен, молдо, кожолор,

Кыйналып кызмат кылбайсың,
Же—өпкөңөр жарымбы?
Ажыдаардай арбашып,
Ач кенедей жармашып,
Жадаттыңар айылды.
Ушундай иш кылсаң да
Силерге бейиш дайынбы?
„Көрдүм“ дейсиң—бейишти,
Париштелер кожого
Кай бейишти беришти?
Жегениң элдин эмгеги,
Кандай жакшы көрөсүң,
Табылса бекер теңгени.
Жаныңа жагып турабы
Элимдин дүйнө бергени?

(Токтогул)

Адет этиш. Адет этиш түп, же туунду уңгу этишке-*чу* мүчөсү айкашуу менен түзүлөт жана бул этиш жекелик, көптүк, жөнөкөй, сылык болуп үч жак менен жакталып өзгөрөт.

I Жекелик жөнөкөй түрү

- I жак. *Мен барчумун, келчүмүн.*
II жак. *Сен барчусуң, келчүсүң.*
III жак. *Ал барчу, келчү.*

II Көптүк жөнөкөй түрү

- I жак. *Биз барчубуз, келчүбүз.*
II жак. *Силер барчусуңар, келчүсүңөр.*
III жак. *Алар барышчу, келишчү.*

III Жекелик жана көптүк сылык түрү

- II жак. *Сиз барчусуз, келчүсүз.*
III жак. *Сиздер барчусуздар, келчүсүздөр.*

Адет этиштен кийин *эле, экен* деген жардамчы сөздөр да келе беришет, бирок жак мүчөлөр жардамчы сөздөрдөн кийин айкашышат:

Мен барчу элем, келчү экенмин, барчу элең, келчү экенсиң. Биз барчу элек, келчү элек, барчу экенбиз, келчү экенбиз. Силер барчу элеңер, сиздер келчү элеңиздер ж. б.

Эскертүү: Адет этиш байыркы өткөн чакты көрсөтөт жана экен деген жардамчы сөз жанаша келгенде эчак аякталган кыймыл-аракетти күтүлбөгөн жерден болгондой кылып көрсөтөт.

Сыноо этиш. Сыноо этиш өткөн чакчыл этиштерден кийин *көр, кара, бил, текшер, байка, изүүлдө ж. б.* этиштер кошо айтылуу жолу менен түзүлөт.

Сыноо этиш бардык чактар, жактар менен айтыла берет. Мисалы:

Окуп көрөм, окуп көрдүм, окуп көрүп жатам. Окуп көрөсүң, окуп көрдү, окуп көрүп жатам. Барып билем, барып карайм, барып текшерем, барып изүүлдөйм. Барып билдим, барып карадым, барып текшердим, барып изүүлдөдүм. Барып билип жатам, барып карап жатам, барып текшерип жатам ж. б.

Уруксат этиш. Уруксат этиш келер чакчыл этишке *кой, бер* деген көмөкчү этиштер жанаша келүү менен түзүлөт. Бул этиш буйрук формасында айтылат жана чактар, жактар менен өзгөрө берет. Мисалы:

Сен катты жаза бер. Бул китепти бере кой. Ал журналды ала берсин.

Мен жаза бердим, жаза берем, келе коём, келе койдум. Сен жаза бердиң, жаза бересиң, келе коёсуң, келе койдуң. Ал жаза берди, жаза берет, келе коёт, келе койду.

Күчөткүч этиш. Күчөткүч этиш келер чакчыл этиштерге **түш** деген жардамчы этиш жанаша келүү менен түзүлөт. Бул этиш буйрук түрдө колдонулат жана чактар менен, жактар менен өзгөрө берет.

Мисалы: *Бер—бере түш, бере түшкүлө. Ала—ала түш, ала түшкүлө.*

I Жекелик жөнөкөй түрү

I жак. *Мен окуй түшөйүн.*

II жак. *Сен окуй түшөсүң.*

III жак. *Ал окуй түшөт.*

II Көптүк жөнөкөй түрү

I жак. *Биз окуй түшөбүз.*

II жак. *Силер окуй түшөсүңөр.*

III жак. *Алар окуй түшүшөт.*

III Жекелик жана көптүк сылык түрү

I жак. *Сиз окуй түшөсүз.*

III жак. *Сиздер окуй түшөсүздөр.*

Күдүк этиш. **-дыр** мүчөсү аркылуу *ачык, так* мааниге ээ болбогон этиштерди күдүк этиштер дейбиз.

Күдүк мүчө **-дыр** этиштерден байыркы өткөн чакка гана айкашат.

Бул этиш жекелик, көптүк, жөнөкөй, сылык болуп, үч жак менен жакталып өзгөрөт. Бул этиштер менен *мүмкүн, балким* деген жардамчы сөздөрдүн да кошо айтылган учуру болот.

Мисалы:

*алгандырмын, алгандырсың
алгандыр, алгандырбыз, алгандырсыңар,
алышкандыр, алгандырсыздар.*

§ 106. Атоочтуктар

Этиштик формада туруп, атооч маанисинде колдонулган сөздөрдү атоочтуктар дейбиз.

Атоочтуктар **-ган, -ар, -бас, -оо, -уу, -ыш, -чу** деген мүчөлөр аркылуу түзүлүшөт.

Мисалы: *Кечээ колхозго барган киши бүгүн келди. Иван окууну бүтүрөр жылы КПССке мүчө болду. Бербес бар-*

ды жок дейт (элден). *Мыкты иштөө биздин алдыбызда турган милдет болуп саналат. Окуу, билим алуу азыркы убакытта Советтик Конституцияда каралган. Сабакты отлично өздөштүрүш студенттердин милдети.*

Бул сөздөр (атоочтуктар) орундарын алмаштырышып, сүйлөмдүн аягына келип, баяндоочтук милдетти аткарып калышса, анда алар этиш болуп калышат.

Мисалы: *Кечээ бул киши колхозго барган. Иван окууну быйыл бүтүрөр. Сен шайлоочулардын тизмесин жазыш.*

Атоочтуктар сүйлөмдө көбүнчө ээнин, айкындоочтун милдеттерин аткарышат жана жөндөмөлөр менен жөндөлө беришет.

Мисалы: *Партияют менен секириш жаштардын милдети. (Секириш - ээ.) Каналда иштеген кишиге кезиктик. (Иштеген - айкындооч.) Окууга барчу балдар биздин айылда бар. (Барчу - айкындооч.)*

- А. барган, келбес, берер, жазыш, кармоо,
- И. баргандын, келбестин, берердин, жазыштын, кармоонун,
- Б. барганга, келбеске, берерге, жазышка, кармоого,
- Т. барганды, келбести, берерди, жазышты, кармоону,
- Ж. барганда, келбесте, берерде, жазышта, кармоодо,
- Ч. баргандан, келбестен, берерден, жазыштан, кармоодон.

Атоочтуктарга таандык жана жак мүчөлөр да айкаша беришет.

Атоочтуктарга таандык мүчөлөрдүн уланышы

I Жекелик жөнөкөй түрү

Атоочтуктар	I жак менин	II жак сенин	III жак анын
Жазган	жазганым	жазганың	жазганы
Келер	келерим	келериң	келери
Утар	утарым	утарың	утары
Иштеш	иштешим	иштешиң	иштеши
Кетпес	кетпесим	кетпесиң	кетпеси
Жазуу	жазуум	жазууң	жазуусу
Ороо	ороом	орооң	ороосу

II Көптүк жөнөкөй түрү

Атоочтуктар	I жак биздин	II жак силердин	III жак алардын
Жазган Келер Утар Иштеш Кетпес Жазуу Ороо	жазганыбыз келерибиз утарыбыз иштешибиз кетпесибиз жазуубуз орообуз	жазганыңар келериңер утарыңар иштешиңер кетпесиңер жазууңар орооңор	жекелик түрүнө окшош

III Жекелик жана көптүк сылык түрү

Атоочтуктар	II жак сиздин	II жак сиздердин
Жазган Келер Утар Иштеш Кетпес Жазуу Ороо	жазганыңыз келериңиз утарыңыз иштешиңиз кетпесиңиз жазууңуз орооңуз	жазганыңыздар келериңиздер утарыңыздар иштешиңиздер кетпесиңиздер жазууңузда орооңузда

Атоочтуктардын жакталышы

I Жекелик жөнөкөй түрү

I жак. Мен жазганмын, келермин, утармын, иштешмин.

II жак. Сен жазгансың, келерсиң, утарсың, иштешсиң.

III жак. Ал жазган, келер, утар, иштеш.

II Көптүк жөнөкөй түрү

I жак. Биз жазганбыз, келербиз, утарбыз, иштешпиз.

II жак. Силер жазгансыңар, келерсиңер, утарсыңар, иштешсиңер.

III жак. Алар жазган, келер, утар, иштеш.

III Жекелик жана көптүк сылык түрү

II жак. Сиз жазгансыз, келерсиз, утарсыз, иштешсиз.

II жак. Сиздер жазгансыздар, келерсиздер, утарсыздар, иштешсиздер.

Атоочтуктардын көптүк санда айтылышы

Жекелик түрү

*жазган
иштеш
кетпес
жазуу
ороо*

Көптүк түрү

*жазгандар
иштештер
кетпестер
жазуулар
ороолор*

§ 107. Тактоочтор

Кыймыл-аракеттин, сын-сыпаттын, мезгилин, ордун, себебин жана тактоочтордун өзүлөрүнүн белгилерин көрсөтүшүп турган сөздүн түркүмүн тактоочтор дейбиз.

Тактоочтор этиштерди, сын атоочторду жана тактоочтордун өзүн жандап жүрүшүп, ал-абалды, жагдайды, шартты көрсөтүшөт, башкача айтканда, мезгилди, орунду, сапатты, өлчөмдү (санды), себепти көрсөтүшөт.

Мисалы: 1) *Баягы биз белгилеген беш киши бүгүн тоого чыгып кетишет* (Байтемиров). *Бүгүн* деген тактооч *чыгып кетишет* деген этишти жандады жана мезгил бышыктоочтун милдетин аткарды. 2) *Аны көргөндө Зулай жылмайып күлүп тим болду* (Байтемиров). (*Тим*—сын-сыпат тактооч *болду* деген этиш экөө биригип, татаал баяндооч болуп турушат.) Алар жол менен *илгери жөнөп кетишти*. *Эгер жете албасак, токойдун ичине түнөйбүз* (Л. Толстой). (*Илгери, ичине*—тактоочтор, орунду көрсөттү.) *Окуучулар китептерин коюу үчүн жатаканага келишти* (Байтемиров). (*Коюу үчүн*—тактооч—себепти көрсөттү.) *Анын үнү бир уккан кишиге өтө таасирдүү, эң уккулуктуу* (Байтемиров). (*Өтө, -эң*—тактоочтор, сын-сапатты күчөтүп турушат.) *Канчалык көп билсең, ошончолук дагы билүүгө тырышуу керек* (Байтемиров). (*Канчалык көп, ошончолук*—тактоочтор.)

Тактоочтор түзүлүшүнө карай түп, туунду жана жөнөкөй, татаал болуп бөлүнүшөт.

1. Түп тактоочтор. Мүчөсүз уңгу түрдө турган тактоочторду түп тактоочтор дейбиз.

Түп тактоочторго төмөнкү сөздөр кирет: *атайы, тез, араң, эми, эрте, абдан, кечээ, өтө, алыс, төмөн, кийин, бүгүн, быяк, тыяк*.

2. Туунду тактоочтор. Куранды мүчөлөрдүн жардамы менен түзүлгөн тактоочторду туунду тактоочтор дейбиз.

Туунду тактоочторго: *орусча, жаңыча, комсомолчо, менимче, сенинче, курулай, акчалай, тируулөй, күзүндө, чынында, жазында, расында, ичкери, илгери, жогору, койло-*

то, акчалата, ондоп, жыйырмалап, минтип, ошентип, күчкө, бирге, зорго, жайында, астында, үстүндө, артында, жанында, ушунда, тигинде ж. б. сөздөр кирет.

3. Татаал тактоочтор. Эки сөздөн түзүлгөн тактоочторду татаал тактоочтор дейбиз.

Татаал тактоочторго кош айтылган тактоочтор жана эки сөздөн турган тактоочтор кирет: *анда-санда, алда качан, таң эртең, аркы-терки, ары-бери, тыяк-быяк, бетме-бет, колмо-кол, оозмо-ооз, өйүз-бүйүз* ж. б.

4. Жөнөкөй тактоочтор. Бир сөздөн турган тактоочторду жөнөкөй тактооч дейбиз. Жөнөкөй тактоочторго түп тактоочтор жана туунду тактоочтор кирет.

Мисалы: *тез, атайы, төмөн, жаңыча, курулай, чынында* ж. б.

Тактоочтордун маанисине карай бөлүнүшү

Тактоочтор маанисине карай бир нечеге бөлүнөт:

1. Орун тактооч. Орунду көрсөтүп, *кайда? Каерде? (кайсы жерде), Кайдан? Каерден? Каерге?* деген суроолорго жооп берген тактоочторду орун тактоочтор дейбиз.

Мисалы: *андан, жогору, алдында, ичкери, мында, артта, төмөн, илгери, астында, ылдый, үстүндө, өйдө (өөдө) артынан, жанында, четинде, артка, алыстан, үстүртөн, жакындан, жакын, ары, бери, ыраак, алыс* ж. б.

2. Мезгил тактоочтор. Убакыт мезгилди көрсөтүп, *качан? Кайсы убакта?* деген суроолорго жооп берген тактоочторду мезгил тактооч дейбиз.

Мисалы: *бүгүн, эртең, кечээ, кеч, жаз, кыш, азыр, жазында, кышында, анан, кечинде, кечкурун, быйыл, түштө, байыртан, түндө, күндүз, былтыр, илгери, мурун, мурда, бая, ар качан, ар дайым, кийин, эчак, алигиче, күзүндө, бүрсүгүнү, жайды-жайлай, дайыма, кээде, ар дайым, ар качан, жазгы утурум, эртең менен, таңга жуук, түн ортосунда, күзгө жуук, эмгиче, али, кээде ар качан* ж. б.

3. Сын-сапат тактоочтор. Кыймыл-аракеттин, жезаттын сапатын, белгисин көрсөтүп, *кандай? Кандайча?* деген суроолорго жооп берген сөздөрдү сын-сапат тактооч дейбиз.

Сын-сапат тактоочторго: *бат, ылдам, тез, жай, жаңыча, акырын, эскиче, ылдам, мурункудай, жөө, бекерге, кыргызча, тим, орусча, кокустан, үздүксүз, каарманча, араң, зорго, атайын, анчейин, жакшы, окумуштууларча, баатырларча, тескерисинче, терс, оң, атайы, ачык, шашылыш, жөнүнчө, атчан, жекеме-жеке, курулай, акчалай, акчалата* ж. б. кирет.

4. Сан-өлчөм тактооч. Кыймыл-аракеттин, же заттын санын, өлчөмүн, болжолун көрсөтүп, *канча?*, *Канчалык Канча?* эсе деген суроолорго жооп болуп түшкөн сөздөрдү сан-өлчөм тактоочтор дейбиз.

Сан-өлчөм тактоочторго: *көп, аз, ушунча, ошончо, ашык, кем, бирди-жарымды, бүт, анча, мынча, жалгыз, мол, биринчиден, экинчиден, сыңар, азыраак, жетишердик, көбүрөөк.*

5. Күчөткүч тактоочтор. Сын атоочторду жана этиштерди жандап жүрүп, алардын маанисин күчөтүүчү тактоочторду күчөткүч тактоочтор дейбиз. Күчөткүч тактоочторго: *эң, өтө, чымкый, чыңк, андан бетер, аябай, чылк, ансайын* жана башкалар кирет.

6. Себеп тактоочтор. Кыймылдын болушунун себебин көрсөтүүчү тактоочторду себеп тактоочтор дейбиз. Себеп тактоочторго: *үчүн, себептүү, эмне үчүн, ошондуктан* ж. б. сөздөр кирет.

Иш 152. Төмөнкү сүйлөмдөрдөгү тактоочторду таап, кайсы тактооч экендигин айтып бергиле.

1. Анын алды жагында арчалардын жашыл бүчүрлөрү үйдүн көркүн ого бетер кооздоп турду. Андан берилей түшкөндө гүлдүү аянтка кезикти (Байтемиров).

2. Жүрөгү өтө чымырай түштү. Ал терең сырдуу бир аз ойго батты. Тамак ичип келгенден кийин Турсун жатаканага ужалгыз кирди. Биринчи ирет чыккан газетага анын түшүп, шунча киши окуп олтурушу оңой эмес (Байтемиров).

3. Кызыл үйдүн бер жагында эки такта, үйдүн сол жак капшытында чоң стол, анын үстүнө кызыл сатин жабылып, эки жагына скамейка коюлган. Столдун үстүндө жайылган китеп, журнал, газеталар, андан жогору керегеде бир тогуз коргоол, чийдин башында темир комуз илинип турат (Баялинов).

4. Оморбек пристанга жөнөтүлгөн эгиндердин эсебин алуу үчүн чотун кагып, дептерине жазып жатат (Баялинов).

Иш 153. Төмөнкү тексти окуп, тактоочторду таап, кандай тактооч экендиктерин айтып бергиле.

— Туугандар!—деди журтка Нуркасым—туура төрт жыл согуш бизди тынч эмгектен кол үздүрдү. Туура төрт жыл биздин жигиттер кеткен, күрөгүн сагынышты. Эми Гитлердин күлү сапырылды. Биз береке төгүүчү тынч эмгекке кайттык. Ушул өстөн менен теминген тунук суудай биздин ийгилик ташысын. Өлкө гүлдөсүн. Ушул жаңы турмуштун булагы менен ар бир үйдө өчпөс, шам алоолосун!

Ишинер илгери болсун!

Көпчүлүк өстөн бойлоп чачырай беришти. Бир тобу өстөндүн таманына түшсө, бир тобу илгери улантууга турушту. Мына биринчи кетмен күнгө чагылыша түштү. Көпчүлүктүн колунан күжүрмөн эмгек тез кызыды. Күрөк үстүнө күрөк топурактарды ыргытат. Кетменге удаа кетмен көтөрүлө берет, кыртыштуу жерге күп-күп согулат.

Азыр аркан чоюп, өстөндүн угун түздөгөндөр капитан менен Чаргын. Акман аларга удаа кол токмокту көтөрүп, тийиштүү жерлерге казык кагат.

Чеке терин сүртүнүп, эми Сергей тамашалайт:

— Эй инженер Чаке. Абайла! Суу кайра агып калбасын.

— Кайра акпайт суу! Азыр өстөндү белгилеген жеке Акам эле эмес. Биз менен суунун ээси гидротехник да жүрөт.

— Ананчы!— дейт Сергей,— станцияны бүтсөк, эт комбинатын тургузабыз дейсиң го. Касейин экөөбүзгө жер каздырып, өзүн аркан тарткың келер анда да. Күн көтөрүлүүдө. Эмгек күжүрмөн улам кызууда. Суусаган бирөө тигил өздөндөн жата калып суу жутат.

Бах! Тынччылык заманда суу да кандай тунук агат (Сыдыкбеков).

§ 108. Жардамчы сөздөр

Өз алдынча турганда айкын мааниге ээ болбогон, сүйлөмдө башка сөздөр менен жанаша келип, грамматикалык маани киргизүүчү сөздөрдү жардамчы сөздөр дейбиз.

Жардамчы сөздөр төмөнкү топторго бөлүнүшөт.

1. Божомолдогучтар. Өзүнөн мурда айтылган сөздүн маанисин күдүк, бүдөмүк кылып көрсөтүүчү сөздөрдү божомолдогучтар дейбиз. Божомолдогучтарга төмөнкүлөр кирет: *го, бейм, окшойт, өңдүү, өңдөнөт, сыяктуу, сыяктанат, шекилдүү, шекилденет.*

2. Тангычтар. Өзү жандап турган сөзүнүн түз маанисин терс мааниге, же болбосо, өзүнүн учурунда сөздүн терс маанисин түз мааниге өткөрүүчү сөздөрдү тангычтар дейбиз.

Тангычтарга: *түк, такыр, жок, эмес, мүлдө, эч, ылым, таза, ал турсун, ал түгүл, ал тургай, андан көрө, ал турмак ж. б.* сөздөр кирет.

Эскертүү: Айрым тангычтар кайсы бир учурда күчөтүүнү (демөөнү) да көрсөтөт.

Мисалы: *Иштен эч качан кечигүүгө болбойт. Анын жаман үгүтүнө таптакыр көнбөгүлө. Жаман ишке түк баспагыла.*

3. Жоопчулдар. Берилген суроого жооп болуп колдонулуучу жардамчы сөздөрдү жоопчулдар дейбиз.

Жоопчулдарга: *ооба, албетте, арийне, ошондой, ий, эменде, эмей, мүмкүн* деген сөздөр кирет. Мисалы:

- *Коммунистсиңби?*
- *Ооба.*
- *Бүгүн жыйналышта болосуңбу?*
- *Албетте.*
- *Эртең сенин лекцияң болот го?*
- *Ий.*
- *Даярдыгың жакшы беле?*
- *Жакшы эмегенде.*

4. Бышыктагычтар. Сөздөрдү жандап, анын маанисин бышыктап жүрүүчү сөздөрдү бышыктагычтар дейбиз. Бышыктагычтарга: *как, эле, дал, гана, так, керт* жана башка сөздөр кирет.

Мисалы: *Жыйналышта Зина гана болду. Сен эле барып келчи. Дал үстүнөн түштүң. Так эле өзүнө окшойт. Биз быйыл Тастар Атанын как чокусуна чыктык.*

5. Башкаргычтар. Өзүнөн мурда келген атоочтордун белгилүү бир жөндөмөдө турушун талап кылуучу жардамчы сөздөрдү башкаргычтар дейбиз.

Башкаргычтарга: *карай, көздөй, үстүндө, дейре, астында, чейин, артында, кийин, алдында, жанында, мурда, мурун* жана башкалар кирет.

Башкаргычтар өзүнөн мурун келген атоочтордун төмөнкү жөндөмөдө турушун талап кылышат:

1. Илик жөндөмөдө турган атоочторду *жанында, астында, үстүндө, алдында, артында, түбүндө, төбөсүндө, ичинде, сыртында* деген башкаргычтар башкарышат.

Мисалы: *Парктын жанында. Театрдын артында. Цирктин ичинде. Зданиенин үстүндө. Клубдун сыртында. Суунун түбүндө.*

2. Барыш жөндөмөдө турган атоочторду *чейин, дейре, карай* деген жардамчы сөздөр башкарат.

Мисалы: *МТСке чейин он километр. Шаарга дейре барам. Алар станцияга чейин барышат. Заводго карай кетесиңби?*

3. Табыш жөндөмөдө турган атоочторду *көздөй, карай* деген башкаргычтар башкарат.

Мисалы: *Поезд Москваны көздөй кетти. Алар кечээ колхозду карай кетишкен.*

4. Чыгыш жөндөмөдө турган атоочторду *мурда, мурун, кийин, ары, бери* деген башкаргычтар башкарышат.

Мисалы: *Экзаменди срогунан мурда өткөрөм. Колхозго Акматтан мурун келесиң. Институтту бүткөндөн кийин аспирантурага киресиң. Мындан ары сабагыңды бешке окугун.*

§ 109. Байламталар

Сөз менен сөздү, же сүйлөм менен сүйлөмдү өз ара бир бири менен байланыштыруучу сөз түркүмүн байламта дейбиз.

Байламталарга төмөнкүлөр киришет: *да, дагы, менен, жана же, бирок, анткени, себеби, демек, эле ж. б.*

Мисалы: *Сиздерди авиациянын майрам күнү менен куттуктаймын жана алкыш айтам!* (И. Сталин.) *Наполеондун армиясын жеңилбес армия деп эсептешкен эле, бирок аны орустардын, англичандардын, немецтердин жоокерлери алмак-салмак талкалаган болчу* (И. Сталин). *Булардан, ошону менен катар, биздин өлкөгө шпиондорду, киши өл, түргүчтөрдү, зыянкечтерди жиберип жаткан жана ага согуштук кол салуу үчүн оңтойлуу минута табууга тырышып жаткан буржуазиялык мамлекеттердин жана алардын органдарынын ролу менен маанисине жеткире баа бергендик көрүнүп отурат, ошондой эле биздин социалисттик мамлекетибиздин жана сырттан кол салуудан социализм өлкөсүн сактоо үчүн зорыл болгон анын согуштук, жаза-лоочу жана разведкалык органдарынын ролу менен маанисине жеткире баа бергендик көрүнүп отурат* (И. Сталин).

Байламталардын жазылыш эрежеси

1. *Да, дагы* деген байламталар сүйлөм ичиндеги сөздөрдү байланыштырып, бир нече ирет кайталаса, эң акыркы *да, дагы* деген байламталардан башкалары үтүр менен ажырагылат.

Мисалы: *Өткөн чейректе Керим да, Бейше да, Зина да отличник болушкан. Карагай дагы, кайың дагы, тал, терек дагы социалисттик курулушка керек.*

2. *Жана, менен* деген байламталар сөз менен сөздү байланыштырып, үтүр менен ажыратылбайт. Эгерде жана байламтасы сүйлөм менен сүйлөмдү байланыштырса да үтүр коюлбайт.

Мисалы: *Быйыл пахта менен кызылчадан мол түшүм алынды. Колхоз жана совхоз мал чарбачылык планын ашыгы менен орундады. Бейше мектепте окуйт жана колхоздун ишине жардам берет.*

3. Байламта *же* сүйлөмдөгү сөздөрдү же сүйлөмдөрдү байланыштырса, өзүнөн мурун үтүр коюлат.

Мисалы: *Биз бүгүн, же эртең айылга барабыз. Эртең кар жаайт, же шамал болот.*

4. *Себеби, анткени, демек* деген байламталар сүйлөм менен сүйлөмдү байланыштырганда өздөрүнөн мураа үтүр, кийин сызыкча коюлат. Мисалы: *Шеркулов Социалисттик Эмгектин Баатыры болду, анткени—ал мыктылып эмгек кылды. Кечээ колхоз жыйналышында малчылардын санын көбөйтүү жөнүндө чечим чыгарылды, себеби—жакында кызуу*

мал төлдөтүү иши башталат. Керимбек мыкты даярданып жүрөт, демек—сабагын отлично өткөрөт.

5. Бирок деген байламта сүйлөмдөрдү байланыштырса, өзүнөн мурун үтүр коюлат.

Мисалы: Кечээ кар жаады, бирок суук болгон жок.

Иш 154. Төмөнкү сүйлөмдөрдөгү байламталарды таап, алардын сөз менен сөздү, же сүйлөм менен сүйлөмдү байланыштыргандыктарын ажыраткыла.

Жаш кадрларды өстүрүү жана формировать этүү бизде—адетте илимдин жана техниканын айрым тармактары боюнча жана ад стер боюнча жүрүп жатат. Бул зарыл жана максатка ылайыктуу. Ошондой болгондон кийин милдет эски, же жаны кадрларга ориентация кылууда эмес, партиянын жана мамлекеттин жетекчилик ишинин жалпы оркестринде эски жана жаны кадрларды айкаштырууга курс алууда... Ленин макул эле деп жооп берет, бирок адегенде бийликти алып, пролетариаттын өнүгүшү үчүн ынтайлуу шарттар түзүп, андан кийин эмгекчилер массаларынын маданий деңгелин көтөрүү үчүн жумушчулардан жетекчилердин жана администраторлордун көп сандуу кадрларын даярдап чыгаруу үчүн эн эле ылдам түрдө алга жылгандай кылып ишти бурууга эмне үчүн болбойт? (И. Сталин)

§ 110. Сырдык сөздөр

Ички сезимди билдирүүчү сөз түркүмүн сырдык сөз дейбиз.

Сырдык сөздөр корккондукту, сүйүнгөндүктү, таң калгандыкты, чарчагандыкты, чочугандыкты көрсөтүшөт.

Мисалы: Бах, тынччылык заманда суу да кандай тунук агат (Сыдыкбеков).—Ой, ал өзү эле кетип калбадыбы (Байтемировдон).—Бах! Эгерде ошого жол чыгарса, ал жердин эмнесин айтасыз (Байтемиров).—Ай ий, Зарыл эжеке. (Сыдыкбеков.) Ээ, койчу аны.—Бали! Эбегейсиз зор демилге көтөргөн экенсиңер (Байтемиров).

Айбандарды чакыруу жана айдоого байланыштуу болгон сөздөр да сырдык сөздөргө киришет.

Мисалы: өш-өш! (Уйду айдаганда колдонулат.) Чу! Но! (Арабага кошкон атты айдаганда колдонулат.) Ма-ма! (Атты жемге, же тузга чакырганда колдонулат.) Тү-тү! (Тоокту жемге чакырганда колдонулат.)

Сырдык сөздөргө төмөнкү сөздөр кирет: *бах, тех, ох, өх, ту, сф, уф, өф, бали, баракелде, кокуй, кап, аттигинай, ой, уй, ай, апей, ий, түү, чөк, чиге, кош, өш, ак, так, пиш, ме-ме, ма-ма, тү-түт-тү-тү-тү, чүчү-чүчү* (эчкини чакырганда) ж. б.

Сырдык сөздөрдүн жазылышы

Сырдык сөздөр оозеки речте да, жазуу речте да кеңири колдонулат. Алар сүйлөмдүн башына да, ортосуна да, аягына да келе беришет. Сырдык сөз сүйлөмдүн башында келсе, өзүнөн кийин, ортосунда келсе, эки жагына, аягында келсе, өзүнөн мурун үтүр коюлат.

Мисалы: *Бали! Абдан мыкты иштешкен экен. Биз, түү, жыйналыштан кечигип кала жаздаптырбыз! Сен бир чоң ишке жарадың, бали.*

Сырдык сөз сүйлөмдүн тизмегинде кош айтылса, дефис менен жазылат: *ме-ме, ма-ма, чүчү-чүчү, пай-пай, тү-тү-тү-тү ж.б.*

Сырдык сөздөр күчтүү сезим менен айтылып, сүйлөмдүн башында келсе, өзүнөн кийин илеп белгиси коюлат, илеп белгисинен кийин сүйлөм баш тамга менен жазылат.

Мисалы: *Бах! Абдан таттуу экен.* Күчтүү сезим менен айтылган сырдык сөз сүйлөмдүн ортосуна, же аягына келсе, илеп белгиси сүйлөмдүн аягына коюлат.

Мисалы: *Сабыр, кокуй, уй эгинге кирип кетти! Мен бир минута мурун келсем, жетишип калмак экемин, аттиңай!*

Иш 155. Төмөнкү тексттеги сырдык сөздөрдү таап, көчүрүп жазгыла.

— Ой, курулуштун начальниги, узун курбум. (Сыдыкбеков.)

— Пай-пай! Эмгек сүйгөн кишилер алп экен го.—Ах, Миколушка. Эх, Чаке, өзүңө карачы.—Апей, бетим, деди чочуган болуп Бурма акырын жылмайып. Эй, иштесенер тигил Калыйпадай иштегиле! (Сыдыкбеков.) Ой, жанагы бээ ошол байлап жаткан жеринен жоголбосун?—Ой, сен кызык экенсиң.—Оо, көп чөп бар го, ыя? (Бейтемиров.) Капырай, Николай аны жайлап салар бекен!—деди какоол (Горький.)—Ий, анда эмне кылуу керек? деди эне (Горький.)—А-а-а... өгүнкү Зуннахун бектикинде жүргөн жигит (Жантөшев.)

Иш 156. Төмөнкү мисалдарды көчүргүлө да, көп чекиттин ордуна тиешелүү сырдык сөздөрдү жазып, ылайыктуу тыныш белгилерин коюп чыккыла.

1... абдан жакшы жасашкан экен. 2. кечигип калган турбайбызбы. 3. Коркуп кетпедимби, ... 4... колдон чыгып кетет, сак бол. 5. Ал... ошондой неме экен ээ. 6... жашасын улуу курулуш.

§ 110. тууранды сөздөр

Заттардын табышын, үнүн, кыймылын, көрүнүшүн, элесин туурап көрсөтүүчү сөздөрдү тууранды сөздөр дейбиз.

Мисалы: *Мылтык тарс этти. Шыңгыр-шыңгыр эткен —телефон. Коён селт этти. Эрмек теңтушун көрүп, күлүң-күлүң этти.*

Тууранды сөздөр берген маанилери жана аткарган милдеттерине карай өз ара төрт түргө бөлүнөт:

1. Табыш тууранды сөздөр: *тарс-турс, даң, карс, шыңгыр, калдыр-шалдыр, дуу-дуу, зуу-зуу, тарсылда, тарс эт, кың-кың, кыңылда, шор-шор, шар-шар* ж. б.

2. Элес жана кыймыл тууранды сөздөр: *селт, калт, кылт, эт, арбаң, калдаң, далдаң, серең, сербең, кыйшаң, ормоң, чормоң, бажаң, бажак, күлүң, томпоң, бөлтөң, бакчаң*. ж. б.

3. Жарык тууранды сөздөр: *жалт-жулт, жарк-журк, жарк, жалт, жылт*.

Тууранды атоочтор сүйлөмдүн тизмегинде *эт, де* деген сөздөрдүн жардамы менен айтылышат.

Мисалы: *Темир шыңгыр этти. От алыстагы токойдон жылт этти. Мылтык тарс-тарс деди. Сагын сөзгө кызып алып, бажаң-бажаң этти.*

4. Тууранды этиштер. Буга аягы *й* менен бүткөн экинчи жакка карата айтылуучу буйрук этиштер кирет, бирок мындай этиштер тууроону талап кылат.

Мисалы: *суйкай, жымый, ормой, чормой, зыңкый, далдай, калдай, ырсай, ырсьй, дардай* ж. б.

Тууранды атооч менен тууранды этиштер курандылардын жардамы менен бири-бирине өтө беришет.

1. Тууранды атоочтор—*ылда, да, -а-анда, -акта* деген мүчөлөр аркылуу этишке өтүшөт. Мисалы:

*жарк-жаркылда, шаңк-шаңкылда,
кымың-кымыңда, култуң-култуңда,
шаңгыр-шаңгыра, шыңгыр-шыңгыра,
бөжсөң-бөжсөңдө, бышаң-бышаңда* ж. б.

2. Тууранды этиштер—*гый, -ыңкы, -ган, -гай-аң, -алаң*, деген мүчөлөр аркылуу атоочко өтүшөт. Мисалы:

*далдай—далдагай,
дардай—дардайыңкы,
калдай—калдайган,
дырдый—дырдыгый,
арбай—арбалаң* ж. б.

МАЗМУНУ

КИРИШ СӨЗ

Бети

§ 1. Тилдин негизги белгилери	4
---	---

ЛЕКСИКОЛОГИЯ

§ 2. Түшүнүк жана сөз. Сөздүн мааниси	8
§ 3. Контексттеги сөз. Сөздөрдүн түз жана экинчи мааниде колдонулушу	8
§ 4. Сөздүн көп маанилүүлүгү	9
§ 5. Сөздүн лексикалык жана грамматикалык маанилери	10
§ 6. Синонимдер	11
§ 7. Антонимдер	11
§ 8. Омонимдер	11
§ 9. Улуу Октябрь Социалисттик Революциясынан кийинки кыргыз лексикасы	12
§ 10. Кыргыз сөздүгүнүн негизги фондусу	13
§ 11. Историзмдер, архаизмдер, неологизмдер	13
§ 12. Кыргыз тилинин орус тили аркылуу байышы жана араб, парсы тилдеринен кошулган сөздөр	16
§ 13. Сөздөрдүн эл аралык фондусу	17
§ 14. Калькалар	17
§ 15. Илимдеги, техникадагы жана көркөм адабияттагы чет тил лексикасы	18
§ 16. Орус тилинин тазалыгы жөнүндө В. И. Лениндин айткандары	18
§ 17. Кесипти көрсөтүүчү лексика	18
§ 18. Согуштук лексика	19
§ 19. Фразеология жөнүндө жалпы маалымат	20
§ 20. Макал жана ылакап	21
§ 21. К. К. Юдахиндин кыргызча-орусча сөздүгү	21
§ 22. Орусча-кыргызча сөздүктү түзүүчүлөр	22

ФОНЕТИКА ЖАНА ГРАФИКА

§ 23. Жалпы түшүнүк	23
§ 24. Тыбыш жана тамга	24
§ 25. Сүйлөө органдары	24
§ 26. Алфавит	26
§ 27. Үндүү жана үнсүз тыбыштар	27
§ 28. Үндүүтөрдүн бөлүнүштөрү	27
§ 29. Үнсүздөрдүн бөлүнүштөрү	28
§ 30. Муун	30
§ 31. Басым	31
§ 32. Орфоэпия	32

МОРФОЛОГИЯ

33. Сөз жана анын составы	33
34. Бир эле сөздүн грамматикалык формалары	33
35. Сөздүн уңгусу	34
36. Сөздүн негизи	34
37. Сөздүн түрлөрү	35
38. Бириккен сөздөр	35
39. Кош сөздөр	36
40. Кошмок сөздөр	38
41. Кыскарган сөздөр	40
42. Сөздүн мүчөсү	41
43. Куранды жана уланды	42
44. Куранды мүчөнүн түрлөрү	43
45. Сөз мүчөлөрүнүн өзгөрүштөрүнө карай бөлүнүштөрү	44
46. Мүчөдөгү үндүүлөрдүн ээрчишкени	48
47. Мүчөлөрдөгү үнсүздөрдүн ээрчишкени	51
48. Үндүүлөрдүн эки сөз ортосунда түшүп калып айтылышы	57
49. <i>к. (q), п</i> тыбыштарынын <i>з. (q)</i> <i>б</i> тыбыштарына өтүшү	58
50. Эки сөз ортосунда үнсүздөрдүн алга жана артка ээрчиши. Эки сөз ортосунда үнсүздөрдүн алга ээрчишкени	59
51. Эки сөз ортосунда <i>б</i> тыбышынын алга ээрчишкени	60
52. <i>к, () п</i> тыбыштарынын эки сөз ортосунда артка ээрчишкени	60
53. Эки сөз ортосунда <i>з</i> тыбышынын артка ээрчишкени	61
54. Эки сөз ортосунда <i>н</i> тыбышынын артка ээрчиши	61
55. Эки сөз ортосунда <i>и</i> тыбышынын артка ээрчишкени	62
56. Бир сөз ичинде үнсүздөрдүн артка ээрчиши	62
57. Бир сөз ичинде <i>н</i> тыбышынын артка ээрчиши	62
58. Бир сөз ичинде <i>з</i> тыбышынын артка ээрчиши	63
59. Бир сөз ичинде <i>и</i> тыбышынын артка ээрчиши	64
60. Ташымал	64
61. Кыргыз тилинин орфографиясы	65
62. Сөз түркүмдөрү	74
63. Грамматикалык маанилерди айтуунун морфологиялык жолдору	75
64. Грамматикалык маанилерди айтуунун синтаксистик жолдору	76
65. Зат атооч	77
66. Эңчилүү жана жалпы аттар	78
67. Зат атоочтун түрлөрү	81
68. Зат атоочтун жекелик жана көптүк санда айтылышы	82
69. Зат атоочтун курандылары	86
70. Жөндөмө мүчөлөр	88
71. Зат атооч сөздөрдүн жөндөлүшү	108
72. Таандык мүчөлөр	113
73. Таандык мүчөлөр уланып турган зат атоочтордун жөндөлүшү	121
74. Жак мүчөлөр	128
75. Сын атооч	134
76. Түзүлүшүнө карай сын атоочтун бөлүнүшү	133
77. Белги сын жана катыштык сын	136
78. Белги сындын түрлөрү	137
79. Белги сындын даражалары	137
80. Сын атоочтун жасалышы	139
81. Сын атоочтун жөндөлүшү	141
82. Сын атоочтун таандык болуп жана жак менен өзгөрүшү	144
83. Таандык сын атоочтордун жак менен өзгөрүшү	146
84. Сан атооч	147
85. Сан атоочтун түзүлүшүнө карай бөлүнүштөрү	148
86. Сан атоочтун маанилерине карай бөлүнүшү	149
87. Сан атоочтордун жазылышы	154

88. Сан атоочтордун жөндөлүшү	155
89. Сан атоочтун таандык жана жак мүчөлөр менен өзгөрүшү	159
90. Ат атооч	160
91. Ат атоочтун түрлөрү	161
92. Ат атоочтордун көптүк санда айтылышы	164
93. Ат атоочтун жөндөлүшү	165
94. Ат атоочтордун таандык болуп жана жакталып өзгөрүшү	169
95. Этиш	173
96. Этиш сөздөрдүн түзүлүшүнө карай бөлүнүшү	174
97. Туунду этиштерди жасоочу курандылар	174
98. Буйрук этиштер	176
99. Этиштин он түрү жана терс түрү	179
100. Этиштин чагы жана жагы	181
101. Өткөн чак	181
102. Келер чак	193
103. Учур чак	199
104. Чактартын колдонулушу	204
105. Этиштин маанисине карай бөлүнүшү	205
106. Атоочтуктар	215
107. Тактоочтор	218
108. Жардамчы сөздөр	221
109. Байламтаар	223
110. Сырдык сөздөр	224
111. Тууранды сөздөр	225

Редакторлар *Д. Майрыков, К. Сыдыков*

Художн. редактор *Б. Дормидонтов*

Техн. редактор *К. Шаманаев*

Корректор *М. Ашимбекова*

ИБРАЙ ДЖАКУПОВ, СУЛТАН ТУРУСБЕКОВ,
ДУЙШЕ МАЙРЫКОВ

ГРАММАТИКА
КИРГИЗСКОГО ЯЗЫКА

Часть 1

УЧЕБНИК ДЛЯ ПЕДУЧИЛИЩ

На киргизском языке

КИРГИЗУЧПЕДГИЗ

ФРУНЗЕ

1955

Терүүгө 10/V 1954-үнчү ж. берилди. Басууга
20/XI 1954-үнчү ж. кол коюлду. Кагаздын фор-
маты 60X92¹/₁₆. 7,25 барак кагаз. 14,5 басма табак.
13,24 учёттук басма табак. Д—14960. Заказ № 2,40
Тиражи 5000. Мукабасыз баасы 2 с. 65 т.
Мукабасы 1 с.

Фрунзе. Типография № 1 Полиграфиздата Мини-
стерства Культуры Киргизской ССР.

Баасы 3 с. 65 т.